ग्र. १८२

4

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
१ कृष्णस

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितं श्रीकृष्णाख्यं परंधाम जग
द्धाम नमामि तत् दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रहं क्रीडद्यदुकुलाम्भोधौ परानन्दमुदीर्यते
दशमे कृष्णसत्कीर्तिवितानायोपवर्ण्यते धर्मग्लानिनिमित्तस्य निरोधो दुष्टभूभुजां प्राकृतादिश्चतुर्धा
यो निरोधः स न वर्णितः तत्र जन्मप्रसङ्गात्तत्स्थितिभेदागादिनिरूपणैः कृतान्नवतिरध्यायाद्दशमे
कृष्णकीर्तये श्रीधरैश्चतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मप्रार्थनतत्परः भावेकृष्णे हरेर्जन्मप्रसङ्गो निरूप्यते

राजोवाच कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् १॥

गोकुले मथुरायां च द्वारवत्यां ततः क्रमात् कृष्णलीलास्त्रिधा प्रोक्तास्तत्रादौ देहल्यनेकधा सप्त च
त्रिंशताध्यायैर्व्रजे वृन्दावनादिषु गोकुले वसतो लीला वर्ण्यतेऽष्टकृता एकेन यमुनावारि
एवं हरेर्गोत्थरानस्तुतिः एकादशभिरध्यायैर्लीला मधुपुरीकृता ये चैकोनपञ्चाशता लीला तत्रिमा
णाद्विवर्ण्यते एकनवतिरध्यायाद्दशमे विशदाः कथाः १ तत्र प्रथमे कंसः स्वसृतं देवकीसुता
नान् ज्ञात्वा भीतोऽवधीत्तस्याः षड्भागिनिति वर्ण्यते कृष्णावतारतु श्रवणान्मत्ततानिह्नेतः ॐ

नृपाद्नोऽन्वयाद्राजा पृच्छति तत्सुनः कथितस्तत्र उभयवंश्यानां सोमसूर्योद्भवानां १॥

१

चैवि

श्री भाग० पु० टी० स्कं १०

द्रौणेरस्त्रमस्त्रः ब्रह्मास्त्रेण दग्धं इदं मच्छरीरं कुरूणां पांडवानां च संतानस्य निधाने मम मातुः
कुक्षौ प्रविश्य धृतचक्रः यो जुगोपेति ६ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्तर्बहिश्च पुरुषरू
पेण कालरूपेणेति अपवर्गप्रायेण बहुवचनं मृत्युं संसारममृतमपि प्रयच्छतो भगवतः
तस्य वीर्याणि कथय यस्त्वं बहिरप्रमेयभावः एतद्यामि रूपेणान्तर्हितो नाम्ना क्षिबहिर्हितो नो कालरू
पेणात्मनेद्ददाति यतस्ततोऽन्तर्हस्यानहीर्याण्यपवर्गेतव्यानीति ७ ननु बलदेवस्य रोहिण्यां भेदवि

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं संतानबीजं कुरुपांडवानां जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातु
श्च मे यः शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः प्र
यच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः
संकर्षणस्त्वया देवक्या गर्भसंबंधः कुतो देहान्तरं विना ८ कस्मान्मुकुंदो भगवान्पितु
र्गेहाद्व्रजं गतः क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतांपतिः ९ ॥ पूर्वं भवन् वसुदे
वस्य रोहिण्येकानासीत् उदपादयदिति रोहिण्यास्तनयो रामः प्रोक्तः वसुदेवस्तु देवक्यां सप्त
पुत्रानजीजनत् कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ऋजुं संमर्दनं चैव संकर्षणमहीश्वरं अ
ष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किलेति पुनर्देवक्यां गर्भसंबंधः तस्यैवोक्तः स कुतो घटेत इ
त्यपेक्षा कस्मादिति भगवतः कंसभयप्रेरितात्संभवाहित्यर्थः पितुर्गेहाद्वसुदेवगृहाद्व्रजं गोकु

यतो बुद्धिर्नेव [illegible] मित्यन्वयः अपीनेति प्रतीत्यभिप्रायेणोक्तं न तु उक्तानि [illegible] पितृ [illegible]
[illegible] त्यादिना सत्ये पुनर्विस्तारेण विदेत्याह प्रवर्त्तयेति २ भूतानि भावयति देत्या पद
[illegible] नीति भूतभावनः अत्र लोके [illegible] तवो विषयिनश्च तेषां मध्ये [illegible] कर्म
[illegible] ३ [illegible] मपीत्यर्थः [illegible] मेवोपायस्त्या
[illegible] यस्त्याह ३ [illegible] मनोऽभिरामादिति [illegible]
[illegible] विषयो यमित्याह [illegible] ३ प्र
यतो [illegible] धर्मपील [illegible] २
[illegible] भगवान्भूतभावनः [illegible] विस्मयाम् २
[illegible] मनोऽभिरामात् [illegible]
[illegible] ४ [illegible]
लैः [illegible] पश्य मे योगमैश्वरम् [illegible] पदं समयन्वयः ५ ॥
[illegible] लोको यतो
[illegible]
[illegible] भवेत [illegible]
[illegible] ४ [illegible]
[illegible] पश्य मे योगमैश्वरम् [illegible]

श्री० भा० द० पू० टी० ३

विभोरितिकिंउपस्थितान्तिकेतस्मैव्यसनंसमवोचत १८ हरेराधर्मात्तन्नामसन्तानकेसुखिपिवतिहृषा
कपिः २० पौरुषींपुरुषस्यभगवतोगांवाचंमत्तःमत्तःशृणुतपुनर्विधीयतां आभवति तथैव
विधीयतांचेतिविलम्बनात् २१ पुरैवपुंसाईश्वरेणज्वरःसंतापोवधृतोनिश्चितःसर्वमेवनजानास

गौर्भूत्वाश्रुमुखीखिन्नाक्रंदंतीकरुणंविभोः उपस्थितान्तिकेतस्मैव्यसनंसमवोचत १८
ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्तयासह जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षीरपयोनिधेः १९ तत्रग
त्वाजगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिं पुरुषंपुरुषसूक्तेनउपतस्थेसमाहितः २० गिरंसमाधौग
गनेसमीरितांनिशम्यवेधास्त्रिदशानुवाचह गांपौरुषींमेशृणुतामराःपुनर्विधीयता
माशुतथैवमाचिरं २१ पुरैवपुंसावधृतोधराज्वरोभवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतां सया
वदुर्व्यांभरमीश्वरःस्वयंस्वकालशक्त्याभगवांश्चरेद्भुवि २२ वसुदेवगृहेसाक्षाद्भगवा
न्पुरुषःपरः जनिष्यतेतत्प्रियार्थंसंभवंतुसुरस्त्रियः २३ वासुदेवकलानंतःसह
स्रवदनःस्वराट् अग्रतोभवितादेवोहरेःप्रियचिकीर्षया २४ विष्णोर्मायाभगवती
ययासंमोहितंजगत् आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यति २५ ॥

त्वांनोभूम्यावतारेमहद्दुःखायेत्याहुःश्रवणालोकपालानांनोअपीश्वरःस्वस्वरूपकाल
बलात्यावद्भूमिभारंक्षपयन्भगवांश्चरेत् २२ २३ स्वेनात्मस्वरूपेणराजतइतिस्वराट् २४
देवकीगर्भसंकर्षणयशोदामोहनादिकार्यार्थंयशोदायांसंभविष्यति २५ समापनम:

3

मातुर्भ्रातरं कंसं तस्माद्धातार्हं ब्रह्मा मातुरद्धातदवधीत् १० स्पष्टं ११ नन्वत्यन्तं क्षुधापीडितस्य तव
वक्तृत्वश्रावकत्वात्याहनैषेति त्यक्तोदमपि मम जीवनं हरिकथामृतपाननिमित्तं तदपि मे
जीवितमेव सम्यक् न स्यादित्यर्थः १२ भृगुनन्दन शौनक एवं साधुवादं समीचीनं प्रश्नं वैयासकिः

व्रजे वसन्किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धातदर्हणं १० देहं
मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः ११
एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितं वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतं १२ नै
षातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतं
१३ सूत उवाच एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातं २
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः १४ शुक उवाच
सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी मतिः
१५ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलि
लं यथा १६ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं

श्रीशुकः विष्णुरातं परीक्षितं भागवतेषु श्रेष्ठः १४ व्यवसिता कृता निश्चयात्मिका बुद्धिः १५ ।
तत्पादसलिलं गङ्गोदकं तत्र तावत्प्रथमं भगवदवतारकारणमाह भूमिरिति दृप्तनृपव्याजा ये दैत्या
तेषामनेकशतानामयुतैर्यो भूरिभारः तेनाक्रान्ता १७ ॥ ॥

श्री॰ नृशंसेक्रूरेमहाभागइत्ययंभावः स्वजन्मनिहर्षेणादौवेदेवानकदुंदुभिघोषणाभाविभगवदव
भा॰ द॰ तारेणापिक्यप्रतीकारत्वान्मेभवतीतिसांत्वयन्नत्याहकपाविषयत्वोपपत्तिभिश्चसाममार्गेणासं
पू॰ टी॰ त्वयन् ३६ मरणभयेनहन्मीतिचेत्तथापिमरणस्यापरिहार्यत्वान्नाहेत्याहतस्याप्यवधपर्यं
४ विलाप्तथापिचभोगप्रेमास्पदत्वादीनामविरोधात्तन्नभयेनपापाचरणमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह दे

तंजुगुप्सितकर्माणंनृशंसंनिरपत्रपं वसुदेवोमहाभागउवाचपरिसांत्वयन् ३६ व
सुदेवउवाच श्लाघनीयगुणःशूरैर्भवान्भोजयशस्करः सकथंभगिनींहन्यात्स्त्रियमु
द्वाहपर्वणि ३७ मृत्युर्जन्मवतांवीरदेहेनसहजायते अद्यवाब्दशतांतेवामृत्युर्वैप्राणि
नांध्रुवः ३८ देहेपंचत्वमापन्नेदेहीकर्मानुगोवशः देहांतरमनुप्राप्यप्राक्तनंत्यजतेव
पुः ३९ यामः

हेनसहेतिविधात्राललाटेलिखितत्वादित्यर्थः तथापिकालविलंबार्थंहन्मीतिचेत्तत्राह अ ॥
द्यवेति अब्दशतभाविनिमरणेविलंबमात्रायपापाचरणमयुक्तमिभावः किंचयस्मिन्देहे
गतेपरदेहांतरेणस्यात्तदाहंस्येतथाप्येनापितत्यालनेनतदस्तीत्याह ३८ देहेपंचत्वमाप
न्नेप्राप्तप्रायकर्मवशाद्यत्नतपवअप्येदेहांतरंप्राप्यपश्चात्स्वंवपुःत्यजतिअत्रदृष्टांतःव्रज ४

स्तु हे भोजेंद्र वृष्णीनां गोत्रवर्तनाय प्रस्तावमाह शूरसेन इत्यादिया वदध्यायसमाप्तिः २६ मथुरा ग्रामावसन् विषयान्देशान् २७ सूर्य्यया नवोढया प्रयाणे प्रयाणार्थं २९ रश्मीनग्रहीत् ३०

शुकउवाच इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः समाश्वास्य महीं गीर्भिः स्वधाम
परमं ययौ २६ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीं माथुरान्शूरसेनांश्च विषया-
न्बुभुजे पुरा २७ राजधानी ततः साभूत्सर्वयादवभूभुजां मथुरा भगवान्यत्र नित्यं सन्नि-
हितो हरिः २८ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे
रथमारुहत् उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मै-
रथशतैर्वृतः ३० चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनां अश्वानामयुतं सार्धं
रथानां च त्रिषट्शतं ३१ दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते दुहित्रे देवकः प्रा-
द्याने दुहितृवत्सलः ३२ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुंदुभयः समं प्रयाणप्रक्र-
मे तावद्वरवध्वोः सुमंगलं ३३ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् अस्यास्त्वा-
मष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेबुध ३४ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः भ-

पारिबर्हं सपस्कारं सार्धं सयुतं पंचदशसहस्राणि अश्वानां त्रिषट्शतं अष्टादशशतानि रथा-
नां हेममालिनामिति सर्वत्र योज्यं ३१ प्रग्रहिणं रश्मिधृतं आभाष्य संबोध्य हे अबुध

गिनीं हंतुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ३५

हनिष्यति ३३ कुलपांसनः कुलदूषणः आरब्धः उद्यतः केचे केशे ३५॥

देहस्य पंचत्वमसन्ने पंचस्वगुणेषु मायारचितेषु नानादेहरूपेणारचितेषु देवेन फलाभिसंधिना क-
र्मणा चोदितेषु प्रविशति नानाविकारात्मकं मनो यथा देहेन्द्रियादिरूपं प्रतिपद्यते यावच्च मन ययमा
णाभिनिवेशेन प्राप्तेन तत्र सो देही जायते ननु मनसः कर्मकर्तृत्वान्न देवजायतां न तु कर्तात्मेत्या-
ह प्रपद्यमान इति तद्देवाहमिति प्रपद्यमानः तेन सह जायते इति ननु मन्यमविष्यन्नेव किमपि दे-
हमात्रेण तादात्म्यस्याति स्थिरस्य राजदेहस्यावस्थाया अहन्त्वमप्रतिक्रियते इति चेन्नत्याह ४२ यदा चे

यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु गुणेषु मायारचितेषु देह्य-
सौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ४२ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुग-
तं विभाव्यते सर्वं स्वमायारचितेष्वदेह्यसौ गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ४३ तमः

द्वाभ्यां ज्योतिरादित्यं उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु कलशादिषु यद्वा उदकेषु पार्थिवेषु तैलघृतादिषु च प्रतिबि-
म्बेन स्थितं समीरस्य वायोर्वेगमनुगतं कंपादियुक्तं यथा एवं स्वमायारचितेषु गुणेषु देहेषु
सोऽरागेणानुगतः प्रविष्टो मुह्यति अभिनिवेशं प्राप्नोति अयं भावः आत्मनस्तावद्देहाद्यध्या-
सात् जन्मादि सहते न जायते इति तत्त्वान्योन्याध्यासोऽध्यासाद्यदा देहधर्माः कर्तृत्वादयश्चात्म-
नि प्रतीयते एवमात्मधर्मस्य स्वप्रकाशत्वादयोऽपि देहादिषु इति राजसस्य करदेहयोर्वि-
वेकाभावात्तद्वत्स्मृत्यप्रतीकारः इति ४३ ॥ तमः

पक्षेनाग्रतो निहितेन पदा तिष्ठन् भुवमवष्टभ्य पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशादुत्थाय पश्चान्निहितेन पदा
गच्छति तद्वत् अत्र च स्वीकारपरित्यागौ नात्यन्तभिन्नविषयाविति स्पष्टं दृष्टान्तरमाह यथा तृण
जलौकेति साहित्तृणान्तरमवष्टभ्य पूर्वं तृणं त्यजति यथैवं कर्मणा प्रवर्तमानो न्योगीवोपि ४ दे
ह विषयावेव स्वीकारपरित्यागौ दर्शयितुं दृष्टान्तान्तरमाह ४ः दृष्टो राजादिदर्शनेन श्रुतमिन्द्रा
दिश्रवणेन ताभ्यामाहितसंस्कारेण मनसा तदेवानुचिन्तयन् देहयोगाग्रहस्पृहाप्रस्तरणे दे
राजादिरूपं किमपि प्रतिकर्तोपपद्यते तेन तद्देचादेवाहमिति प्रपद्यते मन्यते न तत्र मात्र

व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ४०
स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः दृष्टश्रुताभ्यां मनसानु
चिन्तयन्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ४१ ॥ रामाय नमः ॥

देहादपगतस्मृतिर्भवति पूर्वदेहयोगेन योग्यतिमात्रत्येवं दृष्टान्तं दर्शयितुमाह मनोरथेनेति अत्रा
पि दृष्टश्रुताभ्यामित्यादि योजना प्राकवत्पति जन्तोर्दैवकस्य विदेहतामेत्युत्तरं तत विस्मृतिः
जन्मत्वात्मनया पुंसः सर्वभावेन भूरिद विषयस्वीकृतिं प्राकुर्यथा तस्य मनोरथो स्वप्नम
नोरथे चेतन्मात्तनेनमस्तत्यमावित्यादि तद्वद्यापि कर्मवशाद्देहान्तरप्राप्तौ पूर्वज्ञानं तस्य
नीतिनतत्वविचित्रदेहहेतुर्लोककर्मणाकृतत्वात् देहविशेषप्राप्तौ किं कारणमत आह ४२

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
६

यदि वा हन्ता भविष्यति तदा वा येनैव मन्त्रणादेवास्य मरणमिति विपर्ययो वा किं न स्यात् मन्त्रो
च्चारकस्य तत्तद्वालकालाकान्तेऽस्मिन् ततः स्यादित्यत आह गतिरिति धातुः अस्यास्त्वामष्टमो ग
र्भो हन्तेत्युक्तवतो वचनोक्तवतः अत इदानीमपत्यार्पणप्रतिज्ञैवमेव तथापि तदुपस्थितो मृ
त्युरयं निवर्तेत तावत् निवृत्तः पुनः कालान्तरेणापत्यदानेन नापतेत् मे मम न व्यर्थः अथवा समस्तरा
दुपस्थितो मृत्युः अस्यावधानो निवर्तेत पुनरनेन मरणं भवेदिति यद्यागतिर्धातुरीश्वरस्य एतस्य

विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया । उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ५०
अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति । एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः
शरीरसंयोगवियोगहेतुः ५१ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् । पूजयामास
वै शौरिर्बहुमानपुरःसरं ५२ विकसद्वदनाम्भोजो नृशंसं निरपत्रपं । मनसा दूयमानेन
प्रहसन्निदमब्रवीत् ५३ ॥

अपेक्षोपस्थित इति ५० प्राणिनो अदृष्टं दुर्वितर्क्यमिति सदृ
ष्टान्तमाह अग्नेरिति ५१ वने सदा अदह्यन्वह्निः सन्निहितानपि दारून्न दहत्यन्यत्र कदाचिद्दूर
स्थानपि दहति ग्रामेषु गृहान्वा इत्यस्य प्रमाणमदृष्टव्यतिरेकेण किंचिन्नियामकमस्ति यथा एवं
जन्तोर्जन्ममरणयोरपि हेतुर्दुर्विभाव्योऽचिन्त्यः ५२ यावदात्मनिदर्शनं स्वप्रतिज्ञापरिपाला
र्थं तस्य विश्वासाय विकसितवदनाम्भोजः प्रहसन्नब्रवीत् ५३ ॥

6

६

एवमङ्के सामोपायमुपसंहरन्निदमाह मत्तपादि विधो देही कस्यचिद्द्रोहमाचरेत् अतः इति श्र
तिहूयमानात् तस्मिन्वधेन च पमादपि ब्रह्मा मभयमिति भेदो दर्शितः ४४ पुनः सामेवाह
पुत्रिकोपमादारुमयी वा चेतनाया ४५ बोध्यमानः पि दीप्यमानः स्वपेदारुणः पुनः पुत्रदारा
दैत्यानन्वव्रतः अनुमन्त इति ४६ आनकदुन्दुभिरिति पदं सत्राभाग इत्यजोक्तामिश्रा ये प्रतिव्योढुं

तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयं
४४ एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनव
त्सलः ४५ श्रीशुक उवाच एवं सामादिभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः न न्यवर्तत
कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ४६ निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः प्राप्तं
कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ४७ मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयं य
द्यसौ न निवर्तेत नापराधोस्ति देहिनः ४८ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमां

प्रतिकर्तुमित्यर्थः इदं वक्ष्यमाणमपमृत्युमरणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ४७ तदेवोपमेतत्क्रम
न्यतेरत्यापेक्षयाह मृत्युरिति तस्माद्दोषपरिहारायपवेक्षिष्यामीत्याह मृत्यवेत्यादि मृत्यु
वे कंसाय नन्विदं महानैवत्यामित्याशङ्क्याह सुतास्त इति अस्माद्यदि मसुताजायेरन्तदा
यद्यजीवितमुवतजीवितेनात्मवधवेदेवतदेतत्प्रयत्नमेवसुवियतत्तदा किंचिदन्यास्य ४८ ॥

श्री० भा० द० टी० १

कंसस्य घातिर्देवकीगर्भे उत्पन्नो भवतीति नारदस्य मुखाच्छ्रुत्वा अनेन तद्वधस्य नेदीयस्त्वमिति द्योत्यते ६२
उभयोर्वसुदेवनन्दकुलयोः ६३ यथोग्रसेनं देवकेन मिलितो यदुः ६४ निगडैः शृङ्खलैः प्रजनो वि
गतः तस्य घातकथा ६६ दशमे प्रथमः १ द्वितीये कंसजातां देवकीगर्भगो हरिः ब्रह्मादिभिः
नेदीयस्त्वं तेजोपाय स्वामी प्रोवाच योधितः [illegible] देवाद्या देवक्या यायजाविरिवः ६१
सर्वे वै देवता [illegible] यादवभावमापन्नाः जातयो वै युदुष्टदैत्यकेशमनुजाः ६२ गतेषु
वसुदेवेन देवकार्यार्थं स्मृतः पश्चात्कंसाय भगवान् यायी नामेत्यनारदः भूमेर्भारायमा
णानां दैत्यानां च वधोद्यमं ६४ ऋषेर्विनिर्गते कंसो यदून्मत्वा सुरानिति देवक्या गर्भसं
भूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ६५ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे जातं जातमहन्पुत्रं तं
योऽजनयोः कथा ६६ मातरं पितरं भ्रातॄन्सर्वांश्च सुहृदस्तथा घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धा रा
जानः प्रायशो भुवि ६७ आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् महासुरं कालनेमिं
यदुभिः स व्यरुध्यत ६८ उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपं स्वयं निगृह्य बुभुजे शू
रसेनान्महाबलः ६९ दशमे प्रथमः १ शुक उवाच प्रलम्बबकचाणूरतृणावर्तमहा
शनः मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः
स्ततो मातुलः पातितेतिनिरूप्यते यदुभिः स व्यरुध्यत तेषु ज्ञातिष्वेव विशेषः प्रपञ्चयतिस्म यादेवकीग
र्भस्यान्यत्र संचारणं भगवतः प्रवेशो वक्ष्ये प्रलम्बेत्यादि सार्धत्रयेण महाप्राणोऽस्मात् द्विविधोऽज

॥ ८ ॥

यथा अग्नेर्दारुणीवागाहृत्तस्यानिश्चितं अस्याः सकाशान्न भयेनास्ति यतो येभ्यः पुत्रेभ्यः ते भयमस्त्य
त्रेष्टमोऽहं तेभ्यो ऽन्योन्यापेतयामेवं ग्रहणमाभवे पुरीति तत्त्ववत्त्रान्तमर्पयिष्ये तेनास्याः ५४
निवृत्ते निवृत्तः तद्वाक्ये मासुपपत्तिः तद्वित् ५५ प्रसूतिकाले प्राप्ते सर्वात्मा भगवानेव देवता य
स्याः स्मात्तथा सर्वदेवतामयीति वा भगवदाश्रयत्वात् ५६ मृत्यवे पुत्रैकस्य समर्पितत्वान्नित्यपेतया या

वसुदेवः न चास्यास्ते भयं सौम्य यद्वै प्राहाशरीरवाक् पुत्रान्समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भय
मागतं ५४ शुक उवाच स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् वसुदेवोऽपि तं प्री
तः प्रशम्य प्राविशद्गृहं ५५ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता पुत्रान्प्रसुषुवे चा
ष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरं ५६ कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः अर्पयामास कृ
च्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ५७ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं किमका
र्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनां ५८ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिं कंस
स्तुष्टमना राजन्प्रहसन्निदमब्रवीत् ५९ कंस उवाच प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति
मे भयं अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ६० तथेति सुतमादाय ययावानक

माह ५७ साधूनां सत्यसंधानां पुत्रलालनसुखापेक्षाकथं त्यक्तेति अत आह विदुषामिति भग
वानेव तत्त्वेनान्यद्धितिज्ञानतामित्यर्थः ननु स्वयं नीतः कंसो बालं न हन्यादिति मत्वा नीतवानि
ति किं न स्यात् अत्रैत्याह किमकार्यमिति ननु देवकीपुत्रैकपुत्रं त्यक्ता तत्र आह दुस्त्यजमिति

सर्वान्पुत्रादीन्कामयन्ते येते षां वराणां ईश्वरी सर्वकामानां सर्वेषां कामवराणां प्रदात्री
ति यान्ता ११ तद्धि क्रमेणार्चनस्थानभेदेनाह १२ गर्भसंकर्षणादित्यादिना त्वयासं
क्षेपेणा गर्भणो तिसंकर्षणात् रामेति संबोधने क्रियते तिलोकस्य रमणाद् स्मन्यादनात् १४ तथे

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीं धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदां ११ ना
मधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च १२ कुमु
दा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च १३ ग
र्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि रामेति लोकरमणाद्बलभद्रं बलोच्छ्रयात् १४ सं
दिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् १५ ग
र्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं देवमायया अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः १६ भ
गवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः १७ स
बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः दुरासदोतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह १८ ता सः

तिप्रन रपिओमित्यादरेणा प्रतिगृह्य गां पृथ्वीं गता सती तत्तथैवाकरोत् १५ विस्रंसितो विस्रस्तः
च्युत इति विचुक्रुशुः न वत हीद्धृतमित्यर्थः १६ मनसा आविवेश मनस्याविर्बभूव १७ धाम मूर्तिः

अनुकंधानानुवर्त्तमानाः ४ धामकलातदेव समसो गर्भो बभूव किं तद्धामेत्यत आह यमनेता
मिति हर्षशोकविवर्धनः आनंदरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः पूर्वं गर्भमाधारयदाह श्चाच्छोकः इति ५ स
मादिपादान्नोदत्तवान् ६ नेदगोकुले किमित्याशंक्यात आह ७ न केवलमेव अन्या अपि इति विवे
पुत्रलत्वे कुले वृद्धदेवकाजठरे सेतं नवमाः कथमाताः कथं तीवेदित्यत आह मामके धामेति त
नतः ९ किमर्थमेवं कार्यमित्यत आह अधर्मेनेतरमेनेत्यर्थः अधर्माभावेनेति अर्थः पाकिभिर्ज
लेपीडिता निविविश्वः कुरुपांचालकैकयान् मात्वा निदर्भास्त्रिगर्तान् विदेहान् कोसलानपि
१ एकेन मनुकंधानानां तयः पाण्डवानां सेते सनुराणां स्थितानैव पेक्षणीयाविधायते ४
हैते वृष्णिबालेषु देवकाऽग्रेसेनिना ४ ममसो बोधाम यमनेतं प्रचक्षते गर्भो
बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ५ भगवाननिरुद्धात्मा विदित्वाकंसेनभयं यदा
नो निजनाथानां योगमायां समादिशत् ६ गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतं रोहि
णी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ७ अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसंति हि ८ देव
क्या जठरे गर्भे शेषाख्यं धाम मामकं तत्सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ९ अथो
ते धिति सुतिसर्वान् ब्रह्मादिक्लेभयं तानि तिश्चेषा भागः तेन परिपूर्णरूपेणेत्यर्थः यदा येन ता
नैश्वर्यकला द्विभितोऽजयति स्वीयानितितत्यानेनेति यदा येन तु कंष्ठरूपेण मायया भागो भज
नेष्टव्यो यस्यतेन यदा येन माययायशुणावतारादिरूपाभागामेदायस्यत्तेन यदाश्चेपाद्य

मेम याज्ञिकरणीयेनन्तुमेति मामादयतुपानेतिस्वयमेवाह अथ मय्यानीतेशे देवकार्यप्रधानो
विक्रमेण विहृतिर्युक्तिमदृपेणाक्रममेकरिष्यन्ति वन्यर्थः मन्नातर्हि इदानीमेव हन्यतामिति विचा
रित्याह अथ तत्रापि त्रमा त्विक्रमेण विहृतिननाणयति स्त्रीवधेन त्राणः स्यादिति भावः तदेवा
ह स्त्रियहृतिगृहमन्यागमिर्योः २२ किंच सजीवन्नपि मृतः स्यात् तृणामिति न क्रीयेन योव
नेतेति जीवेत्त मेव मनुजाः या पातिङ्थोकोपिक्रुर्वतिमकेवलमत्नावत् सर्वदेहेमृतान्तमानिन

किमयतस्मिन्करणीयमाश मे यद्यंते त्रानविहृतिपोमृषे स्त्रियः स्वमृर्ग्न हमन्यावयो
र्यपणः श्रियहृत्य तुहृत्कलमाशुः २२ मयमजीवन्वल्नसपोनेतावर्ततयात्येतन्त्वामि
नेन देहेमृतेनमनुजाः पापतिगंताननमोयेनतुमानिनाभवे २३ इतिचोगनमान्नाबाम्य
निहृतः स्वयं प्रभुः आत्मप्रतीतन्तज्जन्महरेर्यगानुबंधकृत् २४ आसीनः सर्वपात्मिह
न्भुंजानः पर्यटन्पिबन् चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयंजगत् २५ ब्रह्माभवश्चानी
त्यस्तनिमिर्नीरदाहिर्भिः देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्हरिषणमेडयन् २६ पापिनो नरके या

क्षेति अथ पापापयकारमेवाह नत्तमानिनोस्पदेहे मृतेभवे सेयेन मोगमिष्यतीति २७
से हिणतुणयानः २८ प्रतिजज्ञे सत्यकृतमिति हृष्टः सत्यतेनेव तेश्रपमेस्तवेनिसत्यव्रत
मिति सत्यव्रतसंकल्पाय स्वतंतस्या मत्यपरे मत्येत्रष्टश्रामि साधनेयस्मिन् तेविसत्यविष्ठलो
केष्टस्तष्टेः सर्वप्रलयांतरेच स्थितिमम येच सत्यप्रत्यभिज्ञारणावर्तमानेतदेवाह सत्यस्या

जगतो मूर्तिमंगले अच्युतांशं च्युतिरहिता श्रेयायेश्वर्यादियोगस्यतं यथा अच्युतस्यैवायोभक्ता
नामनुग्रहाय परिछिन्नवपुरित्यर्थः समाहितं सम्यग्भूतमिवाहितं वेददीक्षया ।९। तं देवी चोत्तमा
नामगृहमेत्यर्थः सर्वात्मके सर्वस्यात्मानमतएवात्मभूतं स्वकिञ्चिदाद्यावेदयेत मनन्तो मनसैव
दधार धारयामास ततवती अजानुरूपे दृशी तमाह यथाकाशं प्राचीदिक् आनंदकरं चेदं १९ स

ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा
यथानन्दकरं मनस्तः १९ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे भोजेन्द्र
गेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती २० तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां
विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृ
शी २१ ॥

वं जगन्निवासस्य निवासभूतासत्यपि नितरां न रेजे नाज्ञासिकदानैरेजे किं तस्य यमेवानंद
मत्वमभवत् यतः कंसस्य गेहे रुद्धाग्नेर्न्यनेह यथा ते घटादि भ्रमहा अग्निशिखा दीपरक्षता
सती शोभमाना सरस्वती ज्ञानखले ज्ञानवञ्चके रुद्धा यथान्येषामनुपकारिणी न राजते तत
द्वत् २० प्रभया भवनं विरोचयन्तीं अजितो विष्णुः कुक्षिमध्ये यस्याः तां पश्य विरोचमानो अ
वं हरि विश्रयतः यस्मात् ईदृशी पूर्वं नासीत् २१ ॥

एवंरूपस्य संसारवृक्षस्य सतः कार्यस्य त्वमेक एव प्रसूतिः प्रकर्षेण सूतिर्जन्म यस्मात्स कारणं कार्यमित्यर्थः त्वं सन्निधानं सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति सन्निधानं लयस्थानं त्वमेवानुग्रहश्च अनुगृह्णातीति पालक इत्यर्थः ननु ब्रह्मविष्णुरुद्राः एवंभूताः प्रसिद्धाः कथमहमिति चेत्तत्राहुः त्वन्मायया संवृतं विहितं चेतः ज्ञानं येषां ते त्वामेव नाना पश्यन्ति ये विपश्चितो विद्वांसः ते तथा न पश्यन्ति २९ ननु देवकीगर्भे मां कथं वर्णयथेति तत्राहुः अवबोधैकसद्रूप आत्मा त्वं रूपाणि मूर्तीर्बिभर्षि पत्नेन न केवलस्यापितुर्गर्भ इत्यर्थः क्षेमाय पालनाय सतां

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च त्वन्माययासंवृतचेतसस्त्वां
पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये २९ बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराच
रस्य सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि च नाशकानि ३० त्वय्यम्बुजाक्षाखि
लसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं

धर्मवर्तिनां सुखकारीणि खलानामभद्राणि नाशकानि न केवलमेतावत् भक्तानां मोक्षार्थमपीत्याहुः ३० त्वयि समाधिनावेशितचेतसा इति मिलितेन त्वत्पादपोतेनाश्रितेन एके विवेकिनः महद्भिः कृतेन सम्यक्तया संपादितेन पञ्चाब्दमपि मायामयमित्यनादरणीयमित्युत्पदमेव महत्सर्वोत्कृष्टमिति मनसिकृतेन त्वद्भक्तेनेत्यर्थः भवाब्धिं वत्सं कुर्वन्ति अनायासेनैव भजनात् विषादिते न तेषां मुक्तिरित्यर्थः ३१ ॥

कार्यो सत्त्वत्यत्त्च तत्सत्यं भूतपंचकं तेन सत्यमित्यादौ तेः इति श्रुतेः तस्य योनिं कारणं
अनेन भूतपंचकात्सर्वं वर्तमानत्वात् तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितं अ
नेन स्थितिसमयेपि सत्त्वमुक्तं तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकेनाथो
एवविध प्रमाणरूपं प्रलयेप्यवधित्वेन सत्यं दर्शितं एवं त्रिसत्यं तथा ऋतं सत्यं नेत्रं ऋतं च सू
नृता वाणी सत्यं च समदर्शनं तथा भगवतो व्याख्यास्यमानत्वात् सत्यं च समदर्शने ऋतं
च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तितेति तयोर्नेत्रं नयनं साधनं प्रवर्तकमिति यावत् एवंस
र्वाङ्गः सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यमृतस
त्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः २७ एकायनोसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पंचवि
धः षडात्मा सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः २८ ॥
एवं प्रकारेण सत्यात्मकं त्वां भगवन्तं वयं शरणं प्रपन्नाः श्रमाः २७ ननु भवन्तोपि लोके प्रम
तत्त्वात्पदवकामानमीशरणे प्रपद्यन्ते नैवं वाच्यं ज्ञानिनैवैकः सर्वं ब्रह्मादिकारणत्वात्तव यद्वा
नैकेनापरेणापि लोकादिरूपं चेदेतत् सर्वं तद्व्यतिरेकेणानास्तीति वक्तुं डेन प्रपंचेन निरूपयति
अस्मिन् प्रपंच आदिवृक्षः इति एतस्मात् तृणः सम स्थित्यादि ह्रूपः कथम्भूतः एकायनः एकाश्रका
ति अयनमाश्रियो यस्य सः द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः त्रयो गुणा मूलानि यस्य सः धर्मार्थकाम
मोक्षाश्चत्वारो रसा यस्य सः पंचेन्द्रियाणि विधाप्रकारो यस्य सः षडूर्मयः कोशाश्चा

त्मनः स्वभावो यस्य सः सप्त धातवः त्वचो यस्य सः पंच भूतानि म
नो बुद्ध्यहंकार इत्यष्टौ विटपाः शाखा विस्तारा यस्य सः नवद्वाराणि
यस्य सः दश प्राणा दश च्छदा पत्राणि विद्यन्ते यस्य सः दशच्छदी द्वौ

जीवेश्वरौ यस्मिन्स विहगाः २८ ॥ ॥

श्री· भा·टी· स्क·१०·

११

विनायका विघ्नहेतवः तेषामनीकानि सैन्यानि तानि पान्ति ये तेषां मूर्धसु विचरन्ति अविशङ्कानमयो
तीत्यर्थः सत्त्वं स्वबोधकानि रूपाणि धारयसीत्युक्तं बिभर्षि रूपाणीति ऽनेन प्रकारेण स्वबोध
कत्वमित्यभिप्रायेणाहुः ३४ सत्त्वं श्रयते भवानित्यन्वयः श्रेयउपायनं कर्मफलदातृत्व

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः त्वया
भिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ३४ सत्त्वं वि
शुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः वेदक्रियायो
गतपःसमाधिभिः तवार्हणं येन जनः समीहते ३५ ॥ यमः ॥

येन वपुषा जनः तवार्हणं पूजां समीहते करोति कैः वेदश्च क्रियायोगश्च तपश्च समाधि
श्चैतैः चतुराश्रमधर्मैरित्यर्थः वपुषो नाश्रयणे ऽर्हणासंभवात् कर्म
फलसंभवसिद्धिः स्यादिति ३५ ॥

ननु योगेन चेत्सर्वे पारं गताः तर्हीदानींतनानां का गतिः तत्राहुः स्वयमिति हे द्युमन् स्वप्रकाशात्म
न् यत् योगसामीप्यमात्रेण भवोदधिर्वत्सपदमात्रेणानेन ततः तत्र पदस्वयमेवान्येषां भीतिहरम्
र समपि भवार्णवं समुत्तीर्य भवत्पदाम्भोरुहरूपां नावमत्रैव विधाय भक्तिमार्गं संप्रदायप्रवर्त्तनेन
पूर्णः पारं याताः ततः किं यतः अदभ्रसौहृदाः सर्वभूतेष्वतिप्रीतियुक्ताः अत्र तत्ते यो चरणावतिधाय या
ति कथं सत्यादाश्रयमात्रेण तीर्णाः अतः उक्ते भवान् सदनुग्रहः सतो भक्तान् अनुगृह्णातीति ३१

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीमम् अदभ्रसौहृदाः भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र
ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ३२ येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभा
वादविशुद्धबुद्धयः आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ३३ ॥

ननु विवेकिनां मद्भजनेन किं मुक्ता एव हि ते तत्राहुः विमुक्तमानिनमिति मन्यमानास्त्वयि अस्तो
निरस्तो भावो यैस्तथा सत्याभावस्तस्मात् भक्तेरभावादित्यर्थः अविशुद्धबुद्धिर्येषां ते तथा पदं तत्त्वा
ख्यं तस्याभावः सिद्धेः अस्तभावस्य मतं यः स्यादेव विशुद्धबुद्धयश्चेते कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा प
रं पदं मोक्षं सन्निहितं सत्कुलतपःश्रुतादिभ्यः प्राप्य अधः पतन्ति विघ्नैरभिभूयते न प्राप्नुवन्ति यु
ष्मदङ्घ्रीन्नदी पारं न कदाचित्पतन्तीत्याहुः ३३ ॥ ॥

एवेतावद्भक्तानामभ्युदयाय वर्णाश्चैरूपाणि निमित्तश्रीकृष्णस्तान्यपि भजनीयानि केवलेन तस्मा
त्पूर्वोक्तस्तेऽनन्तत्वाद्गुणकर्मत्वाच्चेति मनोवचसोर्गोचरत्वादित्याहुः नानामरूपेति गुणज
न्मानि कर्माणि च ते निरूपितान्यनिरूपणार्हेन भवतः कुतः अनुमेयवर्त्मा गौयस्येति वेति त
त्रापि हेतुः तस्य साक्षिणः तेन हि साक्षिणस्त्वं मनोवचोगोचरः तथापि हे देव बहुधा ध्यानमाने

न नाम रूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये भवतोऽस्य साक्षिणः मनोवचोभ्यामनुमेयव
र्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ३६ शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्नामानि
रूपाणि च मङ्गलानि ते क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते
३७ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतः तव जन्मनेशितुः दिष्ट्याङ्कितां त
त्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पितां ३८ ॥

अथापि क्रियायामुपासनादिकायां त्वां प्रतियन्ति उपासकाः साक्षात्कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् ३६ त
स्मात्भक्तैर्वमोक्षस्तु न संशयमिति शृण्वन्निति अन्यानपि संस्मारयन् क्रियासु देवार्चनादिकर्म
सु विशेषतः श्रीकृष्णावतारमिन्द्रादिदिष्ट्येति दिष्ट्या भवेत्तव पदः पादभूताया ईश्वरस्य तव
जन्ममात्रेणापनीतः एवं त्वत्पदकैः कोमलैः पदैः सुशोभनैः वज्राङ्कुशादिशुभ
लक्षणैः गां पृथ्वीं द्यां दिवं च तव तवानुकम्पितां ३८ ॥

12

तथैवतु नानेत्यादिना श्लोकत्रयेण भगवद्भक्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तो तत्र कर्मफले भक्तिं विना मा भूत् मोक्षस्तु ज्ञानेकसाध्यत्वात् किं भक्त्येति मानुषाचार्यान्प्रत्याह ॥ सत्वेनेत्यादि तिष्ठतु तावत् इदं सत्वेन निर्जितत्वव सुर्नचेद्भवेत् तर्हि विज्ञानेन विशिष्टस्य परोक्षज्ञानेन न भवेदित्यनुषङ्गः कथंभूतस्य ज्ञानभिदापमार्जनेनात्मज्ञानेन चतमस्काभिदा च तद्योरपमार्जने निवर्त्तके यद्वा अज्ञानेभिनतीति अज्ञानभिद्विज्ञानमार्जनं आपस्वात्ममेवेति न तु ज्ञानोत्पत्त्यादीनां यतः प्रकाशः तद्धेतुना

सत्वंनचेद्धातरिदंनिजंभवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं गुणप्रकाशैरनुमीयते
भवान्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ३५ ॥

न भवेद्वन गुणप्रकाशैः गुणवृत्तिभिः प्रकाशैर्भवान् सर्वसाक्षी सूर्यः केवलमनुमीयते कल्प्यते न तु साक्षात्क्रियते तत्र स्पष्टः अनुमानप्रकारमाह प्रकाशते यस्य च येन वा गुण इति यस्य सत्वे धीप्रवृत्त्यादिर्गुणः प्रकाशते यो गुणसाक्षी त्वमेव मनवाग्व्याहृतेः अगम्य आत्मा गुणः प्रकाशते अनुमीयते स्पष्टः घटः सत्वप्रवृत्त्या येन विशेषमानेन तदाकारेन्द्रियैः करणं सति त्वत्प्रसादेन तव साक्षात्कारो भवेदिति भावः ३६ ॥ ॥

दशमेद्वितीयः २ तृतीयेतिजन्मयेणासंभूतस्तस्माद्धरिःस्वयं पितृभ्यांसंस्तुतोनीतःप्रियाभीतेन गोकुले १ अथेतिमंगलार्थं यदि यदासर्वगुणोपेतःकालोऽबभूवतदादेवक्यांविष्णुराविरासी त् इत्यनेनाष्टमश्लोकगतेनान्वयःपरमशोभनत्वमेवाह यर्ह्येवेत्यादिना अजनाम्नायणाजन्मय स्यसः अजनजन्माप्रजापतिस्तस्यऋक्षंरोहिणीनक्षत्रमेकंपक्षेभूतेषांतानिऋक्षाणिग्रहाश्विन्यादीनितद्

दशमेब्रह्मादिस्तुतिर्नामद्वितीयः २ शुकउवाच अथसर्वगुणोपेतःकालःपरमशोभ
नः यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षंशांतर्क्षग्रहतारकं १ दिशःप्रसेदुर्गगनंनिर्मलोडुगणोदये म
हीमंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा २ नद्यःप्रसन्नसलिलाह्रदाजलरुहश्रियः द्वि
जालिकुलसंनादस्तवकावनराजयः ३ ववौवायुःसुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः अग्नय
श्चद्विजातीनांशांतास्तत्रसमिंधत ४ ॥

ग्रहास्ताराकाश्चयस्मिन्तद्यर्ह्येतिसर्वत्रानुषज्यते १ निर्मलानामुडुगणानामुदयोयस्मिन् तथा मंगलभूयिष्ठाःपुरादयोयस्यांसा २ जलरुहैःश्रीःशोभायेषांतेद्विजालिकुलानांसंनादायेषु तेस्तवकायासांताः ३ समिंधतअसुरागमोऽदृष्टव्याःप्रदक्षिणार्चयःसमैधंतेतिसम्यक्दी प्ताबभूवुरित्यर्थः ४ ॥

न च जन्मनाभावोपनीतस्तूक्तममापि जीववत्स्वभावकौ न हि नहीत्याहुः न त इति बत हे ईशाश्र
येस्मारिणस्ते जन्मनः कारणं विनोदं क्रीडां विना न तर्कयामः किं च हे अभयाश्रय तन्मयमाश्रयते
इति तथा संबोधने हे नित्यमुक्तस्य पुंसः न च जन्म कारणं नास्तीति किं च यत्कृत्यं यतो जीवात्मन्यपि भ
वादयः त्वयि विषये या अविद्या तया कृताः न परमार्थतः सेति ३८ अम्बत प्रार्थयन्ते मत्स्याश्वेति

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया
कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ३९ मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रवि
बुधेषु कृतावतारः त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ४०
दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गो
प्ता यदूनां भविता तवात्मजः ४१ श्रीशुक उवाच इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ब्रह्मे
शानौ पुरोधाय देवाः प्रतियुर्दिवं ४२ ॥ नोऽस्मान् त्रिभुवनं च अन्यं च यथा पासि तथा पाहीति

वन्दनं सर्वैर्योगिभिः प्रणम्येति ४० देवकीमन्वाहुः दिष्ट्येति नोऽस्माकं भवाय उद्भवाय यस्मात्तवात्मजः पु
मांस्ते कुक्षिगतः अतो भयं मा भूदिति अन्यच्च मयि चेत्कुक्षिगतस्तर्हि गतो हरिर्भवतीति भयेन भवति
ज्ञात्वा च ४१ यद्रूपमनिदं तेन सर्वप्रत्यक्षीकृतं यथा यथावत् अप्याप्य वचनेन पत्ता विहस्या
स्थिते इति मन्यमाना ब्रह्मेशानौ पुरोधाय पुरतः कृत्वा प्रययुरिति ४२ ॥ श्रीरामाय नमः ॥

विस्मयेनोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः गवामयुतं तद्दानसङ्कल्पाग्रिमस्पर्शनान्मनसा दत्तवा
न् केवलं निगृहीतस्पन्दनात्मा सम्भवान्न स्पर्शं दत्तः कृष्णावतारोत्सवे सद्यस्प्लुतो व्याप्तः स्नातः इति वा
११ कृतधीः शुभबुद्धिः १२ अथमेवस्तुत्यमाः परपरतो परिहास्याह अथ सत्त्वो विदितोसीति कयो

सविस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा कृष्णाव
तारोत्सवसम्भ्रमोस्पृशान्मुदाद्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवां ११ अथैनमस्तौ
दवधार्य पूरुषं परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः स्वरोचिषा भारत सूतिका
गृहं विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् १२ वसुदेव उवाच विदितोसि भवा
न्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् १३ ॥

विदितोसि भवान्प्रकृतेः परः पुरुष इति न तु किमत्राश्चर्यं पुरुषस्य प्रकृतेरन्यत्वादेवेत्यत आ
ह साक्षात्स्वरूपतस्तदर्थः न तु अहमत्रिकः पुः प्रत्यक्तत्तदुपलभ्यते किंचित्रमित्यत आह केवले
ति केवलस्वाभासावरभवस्तु आनन्दस्वरूपतावेदकस्वरूपय
स्य सतः किं च सर्वबुद्धिदृक् न केवलं विद्योह
यो भवतीत्यर्थः १३ ॥

असुरद्रुहां केसादिप्यतिविक्रानां सर्वप्राणिनां देवानां चेति अजनेजायमाने आसन्नः प्रसन्नो यस्मि न्समये तमसि निशीथे ५ तमसा उद्भूते च नत तमसि निशीथे अंगारे ७ यथा यथावत ऐश्वर्येणैव रूपेण विष्णुराविरासीत्प्रकटीबभूव प्राच्यां दिशि पूर्णचंद्र इव ८ तमद्भुतं बालकं वसुदेव ऐक्षत

मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहां जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुंदुभयो दिवि ५

जगुः किन्नरगंधर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ६ मु

मुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः मंदं मंदं जलधरा जगर्जुरनुसागरं ७ निशीथे

तमउद्भूते जायमाने जनार्दने देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ८ आविरा

सीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः ८ तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदा

द्युदायुधं श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीतांबरं सांद्रपयोदसौभगं ९ महार्ह

वैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलं उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरो

चमानं वसुदेव ऐक्षत १० ॥

ति द्वितीयश्लोकेनान्वयः अद्भुतत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि अंबुजेक्षणमित्यादीनि श्रीवत्सो लक्ष्म लांछनं यस्य तं गले शोभते गलशोभी कौस्तुभो यस्मिन् ९ परिष्वक्तसहस्रकुंतलं कि रीटकुंडलादीनां त्विषा स्फुरद्भिः परिशोभितकेशमित्यर्थः १० ॥ रामाय नमः ॥

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ १५ दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति एवं भवानिति तत्र यथा घटमप्यत्र स्वरूपप्रकाशकत्वेन यत्कार्यं वर्तते न हि तेनेन्द्रि
द्रियैः स्वरूपमात्रेण समस्तग्रहणं किं नास्ति तत्राह बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरिति बुद्ध्या रूपादिज्ञानेनानुमे
यं लक्षणं स्वरूपं येषां तैरिन्द्रियग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः तैः गुणैः सह न स्वरूपेण ग्रहणमा
वः न हि ग्राह्यैः सह भावमात्रग्रहणे कारणं किंत्विन्द्रियाणां शक्तिः सा च कार्यैकगम्या यथा का
र्यमेव कल्पयते अतो यथा चक्षुषा रूपग्रहणे न तु रसग्रहणं नास्ति तथैव विषयग्रहणे न तु ग्रहणमा
पीति अविषयत्वेन च विषयग्रहणान्न हि तत्त्वमस्त्येव सर्वं हि दृष्टिगोचरत्वेन प्रागेव विद्यमानत्वात्

एवं भवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं न ते
सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ७ ॥ रामाय नमः

वेशो नास्तीत्युक्तं किंच परिच्छिन्नस्य नीडे एकत्वादेरिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनावृतत्वादपरिच्छिन्न
त्वेन बहिरन्तरभेदो नास्ति अतः प्रवेशाद्यभाव अनावृतत्वादिति अनावृतत्वे हेतुः न अहं सर्वस्येति
न हि सर्वस्वरूपस्यान्यदावरकमस्ति सर्वात्मनो न ह्येकेनावृतो ह्यपरस्यात्मा भवेत् आत्मन इति आ
त्मनो वस्तु न ह्येति हेतुद्वये अनात्मत्वात् गमनेऽप्यस्मात् अतति व्याप्नोत्यस्मात् न हि व्यापकस्या
वरणं घटते तथा वस्तुनः परमार्थस्य वस्तुनः आवरणं घटते तत्पर्यः तस्मात् तवान्तर्यामितया वे
षोन स्यात्कोऽपि तत्त्वस्तवेगर्भे प्रवेशः अतः केवलात् भवानेव स्वरूपप्रवृत्तेर्विदितोऽसीत्यादि वर्णयेम

ननु देवकीजठरे प्रविष्टस्य मे किमियमतिस्तुतिः क्रियते अत आह स एवेति स एवान्तस्त्वं पूर्व वन देवकीजठरे प्रविष्टस्त्वर्थः ननु विश्वं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्य किमेतदद्भुतमत आह स्वप्रकृत्येति स्वमायया सृष्ट्वा तदनु त्वमप्रविष्ट एवेति ननु कथं तर्हि कृत्स्नोच्यते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि त्यत आह प्रविष्ट इव भाव्यसे निरूप्यसे अतो न तेवात्स्य रूपे प्रविष्टत्वलक्षणमत्र दृष्टान्तमाह १५ यथेमे ऽविकृता भावा महदादयो यथा तथैव ते सृष्टान विद्यमाना इति ते विकृतैः सहेति नहि विकृतैः

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे १४ यथे
मेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि १५ स
न्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः १६ ॥

षोडशभिर्विकारैः सह सन्निपत्य विराजं जनयन्तीत्यन्वयः कुतः प्रत्यादयेति सन्निपतनेन हेतुमर्थं तथा पृथग्भूताः नानावीर्या विशिष्टकार्यसमर्था न भवन्ति अतः १५ सन्निपत्येति एवं सन्निपत्य समुत्पाद्य अनुगताः प्रविष्टा इव दृश्यन्ते महदादयः न पुनः प्रविष्टाः कुतः उत्पत्तेः प्रागेव कारणतया विद्यमानत्वात् न तेषामिह सृष्टे कार्ये पश्चात्संभवः प्रवेशः इत्थं तत्त्वानां तेषां कार्यप्रवेशः कल्प्यते कार्ये च देवाभिन्नस्यात्मनः तज्जायेत इति किं न स्यादिति चेत्तत्राह प्रागेवेति कार्योत्पत्तेः प्रागेव तत्र भूतानामि

श्री॰
भा॰द॰
स्क॰टी॰
१६

एवंभूतस्यैव तव यथा विश्वस्थितिसर्गलयार्थं त्रिगुणावताराः एवं भूभारापनयनार्थमि
तितात्पर्यमित्याह सत्वमिति द्वयेन २० रिरक्षिषुः अवतीर्णोसि कोटिभिर्नवर्णेन यूथपतेः सा

सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः सर्गाय रक्तं रजसो
पबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये २० त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवती
र्णोसि ममाखिलेश्वर राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः
२१ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर सते वतारं पुरुषैः
समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः २२ शुक उवाच अथैनमात्मजं वीक्ष्य महा
पुरुषलक्षणं देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता शुचिस्मिता २३ रामः ॥

नौ गृहेऽवतीर्णोसि राजन्यसंज्ञा असुरकोटियूथपाः तैर्निर्व्यूह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमानाश्च
मूः सेनाः निहनिष्यसे संहरिष्यसि २१ किन्तु तत्र प्रसङ्गेन तव पानं भाव्यमित्याह अयन्त्वि
ति असभ्यः खलः समर्पितं कथितं अभिसरति आगमिष्यति २२ उपाधावत् अस्तौत् २३ १६

16

नन्वेतद्धेतुचतुष्टयं प्रपंचस्यावस्तुत्वे घटेत तत्तु न संभवति सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्याह आ त्मनो दृश्यगुणेषु देहादिषु स्वव्यतिरेकतः आत्मव्यतिरेकेण पृथक् सन्नयं देहादिरिति व्यवसा मिति निश्चितवान् यः विनानुवादं वाचारंभणमात्रं विना सम्यक् न भवति अतो वस्तुत्वेनान्यथैवा नुमानात् स अबुधः अविद्वान् व्यतिरेकदर्शनात् किंच मनीषितं विचारितं स देहादि सर्वं यतः त्यक्तं वस्तुबुद्ध्या उपाददत् स्वीकुर्वन् अबुध इत्यर्थः १८ एवं परमेश्वरस्य प्रपंचस्य तद्व्यतिरेकेण सत्त्वमा

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः । विनानुवादं न च तन्मनी षितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् १८ त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदन्त्य नीहादगुणादविक्रियात् । त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः १९ ॥

कं परमेश्वरोपादानत्वादपि तद्व्यतिरेकेण सत्त्वमित्याह नन्वेवं सत्यपि विकारित्वमित्याशं क्याह अनीहादिति अगुणत्वादनीहत्वं ततोऽविकारित्वमित्यर्थः ननु त्वमीहते कथं कर्तृत्वं क र्तृत्वे वा कुतोऽविकारित्वमित्याशंक्याह ब्रह्मत्वादविकारित्वमीश्वरत्वाच्च कर्तृत्वमनुक्रममिति नन्वेतदपि विरुद्धमित्याह त्वदाश्रयत्वादिति गुणैः कर्तृभिः त्वयि तत्स्थादिकर्तृत्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् यथा भृत्यकृतं राजनीति १८ १९ ॥

किंच महाप्रलयेप्यवशिष्यमाणमात्मानमाह नष्ट इति लोके चराचरेषु महाभूतेषु
लीनेषु तेष्वपि आदिभूतं भूतस्य सूक्ष्मं तमसि प्रलीनेषु व्यक्ते प्रधाने प्राप्ते अव्यक्ते प्र
धाने सेतोः प्रलयस्य पदमपि लीनमिदमखिलं वेदनीयमिति सर्वशेष्यसंज्ञः शेषसंज्ञ इति
वा २५ किंच यद्वे प्रलयहेतुर्योयं कालः हे अव्यक्तबन्धो प्रकृतिप्रवर्तक तस्य प्रलयाद्या

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः
शिष्यते शेषसंज्ञः २५ योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं निमे
षादिर्वत्सरान्तो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये २६ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलाय
न्सर्वाँल्लोकान्निर्भयं नाभिगच्छत् त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मा
दपैति २७ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि रूपं चेदं
पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः २८ ॥ रामः ॥

निभूतस्य ते तव चेष्टां लीलां चेष्टते विपरिवर्तते पुनः पुनर्वत्सरान्तो महीयान्द्विपरार्धरूपः
यस्य तस्य चेष्टामाहुः तं त्वां ते क्षेमधाम अभयस्थानं प्रपद्ये शरणं व्रजे २६ क्षेमधामत्वमेवाह
मर्त्य इति लोकान्सर्वान् निर्भयं पदं प्राप्य यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन हे अद्य प्रसन्नस्तु वित्ता
पयति सत्वमिति २७ भृत्यानां वित्रासं हन्तीति भृत्यवित्रासहा असि इति वाक्छेदः पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं

त्वयि भयं कैव नास्तीति श्लोकचतुष्टयेनाह देवकी किंचिद्विज्ञापयितुं रूपमिति यत्तत्किम
पि रूपं यत्तत्प्राहुर्वेदाः किं तद्वस्तु तदाह अव्यक्तं अत्र हेतुः आद्यं कारणं किं परमाणवः न ब्रह्म बृ
हत् किं प्रधानं न ज्योतिः चेतनं किं वैशेषिकाणामिव ज्ञानगुणं किं मीमांसकानामिव ज्ञानपा
रिणामि निर्विकारं किं पुष्करसादीनामिव वर्णाकृतिविशेषेण परिणामि न सत्तामात्रं तर्हि किं सा
मान्येन निर्विशेषं तर्हि किं कारणत्वात्सक्रियं न निरीहं सन्निधानमात्रेण कारणमेवंभूतं कि

रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सत्तामात्रं निर्विशेषं निरी
हं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः २४ ॥

मपि कार्यकल्पं वस्तु स एव त्वं साक्षाद्विष्णुरिति प्रयोगस्तत्त्वेत्याह अध्यात्मदीपः इति बुद्ध्या
दिकारणसंघातप्रकाशक इत्यर्थः अथवा अव्यक्तेनैकेनापि प्रकारेण व्यञ्जनेऽस्त्वव्यक्तं ।
कथमनन्यत्वात् नावव्यज्यत इत्याह आद्यं सर्वस्य कार्यस्याद्यमनादीत्यर्थः तथा ब्रह्मज्यो
तिर्निर्गुणं निर्विकारमिति चतुर्भिः पदैः रूपेण प्रकाशेन च गुणेन च विकारेण च व्यक्तिं
निराकरोति तथा सत्तामात्रमिति विशेषेण निर्विशेषमिति सामान्येन निरीहमिति क्रियया

तप्यतोःतपआचरतोःईयुर्गतानिमहात्मनोर्मच्चित्तयोः ३६ अमुनावपुषाप्राग्भूतेनाभि।
३७ वरदराट्वरदेषुश्रेष्ठइत्यर्थः तेनमत्कर्तृकेणवारेणमाविर्भाव्येकारणामसक्तकामा।

एवंवांतप्यतोःतीव्रंतपःपरमदुष्करं दिव्यवर्षसहस्राणिद्वादशेयुर्मदात्मनोः ३६
तदावांपरितुष्टोहममुनावपुषानघे तपसाश्रद्धयानित्यंभक्त्याचहृदिभावितः ३७
प्रादुरासंवरदराड्युवयोःकामदित्सया व्रियतांवरइत्युक्तेमादृशोवांवृतःसुतः ३८
अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौचदंपती नवव्राथेपवर्गंमेमोहितौमममायया ३९
गतेमयियुवांलब्ध्वावरंमत्सदृशंसुतं ग्राम्यान्भोगानभुंजाथांयुवांप्राप्तमनोरथौ ४०
अदृष्ट्वान्यतमंलोकेशीलौदार्यगुणैःसमं अहंसुतोवामभवंपृश्निगर्भइतिश्रुतः ४१ त
योर्वांपुनरेवाहमदित्यामासकश्यपात् उपेंद्रइतिविख्यातोवामनत्वाच्चवामनः ४२
तृतीयेस्मिन्भवेहंवैतेनैववपुषाथवां जातोभूयस्तयोरेवसत्यंमेव्याहृतंसति ४३

स्यादित्सयादातुमिच्छयामादृशोमत्सदृशः ३८ ममतोपियुवांअपवर्गंनवव्राथेनहृतवंतौ
३९ वरंलब्ध्वामयिगतेसतिग्राम्यान्विषयान्भुक्तवंतौ ४० आदित्यांकश्यपाद्धामनआसेति
यत्तदपितद्रूपयोरहमेवपुनरासमित्यर्थः ४२ हेसतिपतिव्रते ४३ रामायनमः

18

भवतो हेतोर्निमित्तभूतात्कं स्याद्धितं हि मे मियतः अधीरचित्ता २९ ननु किमित्युपसंहृतं त्वयोरूप
मीरूपेणएवंभूतदिव्याद्भुतरूपेणामयातवपुत्रेणामहतीग्लानिस्यादिति तत्राह विश्वमिति निर्गते.
प्रलयावसाने यथा चक्रायुधश्च मकोचतः श्रीभावितत्वाद्रूपहास्यनैवस्यादित्यर्थः ३० चतुर्भुज

यन्मते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन मन्मे हिते भवहेतोः किं स्यादहममीरधीः २९
गुणस्य विश्वात्मन् त्वदोरूपमलौकिकं पावकचक्रगदापद्मश्रियोन्नदेवदर्शनं ३० वि
श्वे पदे तत्स्वतनो निर्गते यथा चक्रायुधः परो भवान् विभर्ति सो येऽमलगर्भगोपु
रहान्नलोकस्य विडम्बनं तत् ३१ श्रीभगवानुवाच तमेवं सर्वसर्गेषु मुनिः स्वाय
म्भुवे मति तदा येऽस्तनयानामप्रजापतिरकल्मषः ३२ पुत्रो वै ब्रह्मणः हि ब्रह्मताम
गं यदा ततः सत्यमोहि यथा मनेऽयातेपरमेतपः ३३ वर्षाणां तपहिमकलाध
मेत्तणामत्र सहस्रमानोऽस्य महतोऽपि विनिर्धूतमनोमलो ३४ पीतोपर्णानिलाहारा
भुवनानि तेनचेतसा मतः कामानमीप्सितो मदाराधनमीहतुः ३५ ॥

रूपेणानिर्मोविकाराणां तावदाह तमेवेत्यादिचतुर्दशभिः त्वेमुर्वंसर्गप्रथमजन्मनिप्रभूता
सीः सृष्टिर्नामस्वायंभुवेमन्वन्तरेप्रथमेऽस्मिन्नेवः सृतपानामब्रह्मणः पुत्रआसीत् ३२ तेषांत
तपः कृतवन्तौ ३३ ३४ ३५ ॥

दुरत्यया द्वाराः स्वयं व्यवर्यन्त श्रुतिवत् कृष्णे गुणाः छादमसः रवेः निमित्तात् ४८ गंभीरस्तोयौ
घः तस्य जवेन ये ऊर्मयः तैः फेनिलाः फेनवती भयानकैरावर्तानां शतैराकुला श्रियः पतेः सी
तापतेः सिंधुः समुद्र इव ४९ निद्रया जयानिमित्तभूतया ५० प्रतिमुच्य बद्ध्वा पदोः पादयोः

ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जि
तः शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ४८ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौ
घजवोर्मिफेनिला भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः
४९ नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया सुतं यशोदाशय
ने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ५० देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दा
रिकां प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ५१ यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबु
ध्यत न तल्लिंगं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ५२ इति दशमे तृतीयः ३ श्रीशुक उवाच ब
हिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः
१॥ ग्रामः

लोहं निगडमास्ते स्म ५१ जातं किंचिदिति केवलमबुध्यत न तु पुत्रः कन्या वेति योगनिद्रया
मोहितेति ५२ दशमे तृतीयः ३ चतुर्थे चण्डिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुलो दुर्मंत्रिभि।

प्राक्प्रथमं तावद्दैवेन तद्रूपं मे जन्मेति स्मरणाय ज्ञानाय दर्शितं अन्यथा मर्त्यलिंगेन मनुष्य
शरीरेणाऽमद्भवं मद्विषयं ज्ञानं जन्यते अनेन तरत्वद्दिक्ष्या वालोपि भविष्यामीति भावः ४४
ननु तर्हि प्रसन्नेपि कथमावयोः पुनर्जन्मेति अतः परं न भविष्यतीत्याह युवामिति ४५ यदि
केनापि हि मे पितरौ हि सोऽगोकुले नयथ यशोदायाश्च कन्यामन्मायामानयेति प्रथममेवभगवता

एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे । नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ४४
युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् । चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां
४५ शुक उवाच इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पित्रोः संपश्यतोः स
द्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ४६ ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिका
गृहात् । यदा बहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनि नंदजायया ४७ तया हृत
प्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ द्वारश्च सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्

प्रणोदितः प्रचोदितो यदा गंतुमैच्छत् तदा प्रजैव या योगमाया सा नंदजायया निमित्तभा
तेन भूतया अजनि जाता प्रबोधितेति वा पाठः ४६ हृताः प्रत्ययाः सर्वा हृत यो येषां आ
पृथक्कृताः प्रत्यया अन्यायश्च सर्वाः हृत यो येषां तायतामपि तथाभूतेषु द्वारपालेषु लोहकी
लशृंखलैः कृतेत्वेन बृहद्भिः कवाटादिभिर्दुरत्ययाः अपि वा ४८ ॥

बहूनामनिकेतनेषुवाराणस्यादिस्थानेषुबहूनामादुर्गाकालीत्यादि १३ परमविस्मिताक
थंदेवीयामान्यथाजातेति १४ हेभामभगिनीभर्तः पुरुषादोराक्षसोयथाआत्मापत्यमेवहिनस्तित
द्वत् १५ जीवन्नपिमृतोऽहं १६ हेमहाभागौस्वकृतंभुञ्जानाःस्वारब्धकर्मभोक्तॄन् किंचजन्तवःप्राणि
नःसदैकत्रनासतेकिन्तुअल्पकालमेवतत्राप्येकत्रनासतेकिन्तुवियुज्यन्तेयतोदैवाधीनाः १७ म

शुकउवाच इतिप्रभाष्यतंदेवीमायाभगवतीभुवि बहूनामनिकेतेषुबहूनामाबभूवह
१३ तयाभिहितमाकर्ण्यकंसःपरमविस्मितः देवकींवसुदेवंचविमुच्यप्रश्रितोऽब्रवीत्
१४ कंसउवाच अहोभगिन्यहोभाममयावांबतपाप्मना पुरुषादइवापत्यंबहवो
हिंसिताःसुताः १५ सत्वहंत्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः कांल्लोकान्वैगमि
ष्यामिब्रह्महेवमृतःश्वसन् १६ दैवमप्यनृतंवक्तिनमर्त्याएवकेवलं यद्विश्रंभादहंपा
पःस्वसुर्निहतवाञ्छिशून् १७ माशोचतंमहाभागावात्मजान्स्वकृतंभुजः जंतवोन
सदैकत्रदैवाधीनाःसहासते १८ भुविभौमानिभूतानियथायान्त्यपयान्तिच नायमा

दानासतइत्यनेनयदुक्तंजन्ममरणादितदपिदेहानामेवनात्मनइत्याहभूतानिदेहाएवयान्ति
अपयान्तिचभवन्तिचनभवन्तिचेत्यर्थः यथाभौमानिघटादीनितद्वदेतेषुभूतेषुजन्मादिभिर्विक्रि
यमाणेष्वपिअयमपरोक्षतयाअनुभूयमानोनात्माविपर्ययंविक्रियांनप्राप्नोतिएकरूपएव
तिष्ठतीत्यर्थः भौमेषुविक्रियमाणेषुयथाभूतस्थिति एवंविचार्यमानेसतिनशोकः अज्ञानतस्तु

ततोऽष्टमस्य जन्म २ कालो मनोज्ञः ३ अंगदेऽभ्रातः ४ दीनदीनवत्तदीनादपि दीनवत्सनजनपा
पुत्रस्यान्यत्रनीतत्वात्साच योगमायेतिज्ञानत्वात् याचितोप्याचिच्छिदेऽग्राह्यजगाह १ अथो

तेनार्पितां मधुपलक्ष्म्यदेवकायां गर्भं जन्मतत्र आचाद्गुभोजराजा यथम् हिमः प्रतीक्षते २ स
तत्यात्तुर्णां मृग्या यकालोयमिति विह्वलः स्तीर्ह्य मगाद्वीक्ष्य वल्लभं कृष्णः ३
नमाह भ्रातरि देवीक्षणाकरणामती स्पृशेयेन यकल्याणी मिथमाहेतमहेसि ४ च
हवोहिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः नयादेवनिरूहष्टेन पुत्रिकेकाप्रदीयतां ५ न
न्वहंतेह्यवरजादीनां हतप्रजाप्रभो दातमर्हसि मेवा यावगोः सोचरमाप्रजां ६ शुकः उ
पगूह्यात्मजामेवं रुदंत्या दीनदीनवत् याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः
७ तां गृहीत्वा चरणयो जीतमात्रां स्वसुः सुतां अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौ
हृदः ८ सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्योदेव्यम्बरं गता अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टम
हाभुजा ९ दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता धनुःशूलेषुचर्मासि शंखचक्रगदाध
रा १० सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ११

खयत्वलेन विलेप ८ मघयवदेवीभूता ९ कृपणानित्यन्यानपि सूनहनिष्यतीति ताना
वारयति यादोतरेसमामोक्षपणोह्यथा हिंसीहिंसितवान्सिप्रति १२ ॥

स्वपरेतिभिदादर्शने किं भवति तदाह शोकहर्षेति २६ भावैर्देहैर्निमित्तभूतैर्मिथो भावान्देहान्घ्नन्तमा
वमीश्वरं पृथग्दृशो न पश्यन्ति किंत्वहमेव हन्ता हन्येति मन्यन्त इत्यर्थः २७ शुद्धं यथा भवति त

भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह २४ वसुदे
व उवाच एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनां अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा य
तः २५ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः
२६ शुक उवाच कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञा
तोऽविशद्गृहं २७ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं
योगनिद्रया २८ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया
नातिकोविदाः २९ एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्या
मोऽद्य वै शिशून् ३० किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघो
षैर्धनुषस्तव ३१ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः जिजीविषव उत्सृज्य पला
यनपरा ययुः ३२ केचित्प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः मुक्तकच्छशिखाः के
चिद्भीताः स्म इति वादिनः ३३ ॥

था २९ नातिकोविदा अदृष्टमात्रमतयः ३० न निर्गतानि दशाहानि येषां तान् अन्यांश्च दशाहा
दूर्ध्वं ३२ अस्यतो विध्यतः बाणान् त्यक्त्वा उत्सृज्य रणं पलायिताः ३३ मुक्तकच्छशिखाः मुक्तकटी

अनेवंविदः एवमज्ञानतः आत्मविपर्ययः देहात्मबुद्धिर्भवति यतो विपर्ययात् भेदो भवति देहाहंकारेण हि आत्मनि परिच्छिन्ने सति अहमहंकारास्पदं भिन्नं भवति यतो भेदात् देहाद्युपाधिदेहे योगो वियोगश्च ततः संसृतिः सा च एवं ऋतेः इति यावत् अज्ञानेन निवर्त्तते इत्यर्थः एवमज्ञप्रकारेण तेन यः अहं त्वां यत्नाच्चातितवान् तस्माज्ज्ञानकृतस्य तन्न पाप्यापादितानपि मा शुचो चेति सोऽवय तितस्मादिति २० अज्ञानादथ एकमेवाहं माहयतः इति कथं तर्हि आत्मत्वात् इह बः तद्द्वयस्य वशा

यस्यानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते २१ त
स्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः २२ यो
वद्धतोऽस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामिये
त २३ क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रो
रथाग्रहीत् २४ मोचयामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्

यस्मिन्निति श्रवणमज्ञानमूलमेवेत्याह २१ अस्वदृक् देहाद्यभिमानी तस्य देहस्य हननमात्मनः अभिमन्यमान इत्यर्थः श्यालः कंसः स्वस्रोरिति षष्ठ्येन द्विवचनात् उपपत्त्या मिथुनस्य गृहीतामिथुनलक्षणायदस्य हः तस्यास्य अभिधाने लिंग समवायेन प्राणभृतः पादपतनी तिवहेव कार्यवसुदेवस्य च प्रत्येकं पादमग्रहीदित्यर्थः श्याल इत्यनेन कंसस्य चित्तदैन्याभिधानम् २३ आत्मसौहृदं

आत्मसमीपमागतो मृत्युर्यैर्घातेन केवलं मत्वा विद्वेषो महत्तमामवहेलनः किं तव बहुना यः कार्यं यी
त्याह ४७ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे जातके नंदः सूनोः कृत्वाम

शुक उवाच एवं दुर्मंत्रिभिः कंसः सह संमंत्र्य दुर्मतिः ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृ
तोऽसुरः ४५ संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् कामरूपधरान्दिक्षु दानवान्
गृहमाविशत् ४६ ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः सतां विद्वेषमाचेरुरारा
दागतमृत्यवः ४७ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च हंति श्रेयांसि सर्वाणि
पुंसो महदतिक्रमः ४८ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ शुक उवा
च नंदस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः आहूय विप्रान्वेदज्ञान्स्नातः शुचिर
लंकृतः १ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै कारयामास विधिवत्पि
तृदेवार्चनं तथा २ धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघ
शातकौंभांबरावृतान् ३ ॥

होत्सवे गत्वा मथुरां प्राप वसुदेवागमोत्सवे महामना उदारचित्तः १ नियुते द्वे लक्षे सम
लंकृते तिलपर्वतान्सप्त प्रादात् कल्पेभूतान् रत्नौघैः रत्नसमूहैः शातकौंभांबरैः स्वर्णमयैरंबरैः

92

श्रुत्वा सत्कविमुखाच्छ्रुतिनर्हसि ३५ तेमेनिर्भयदेणश्रौतैःसंभ्रमादन्यत्रविकल्पनैर्मोक्षवादःपि
धातैःनत्रहरेर्विभेमिपामोक्षेतितत्राहुःसह्योगमेधातिसर्वस्यान्तःप्रविष्टेनकचिदपिवहिरष्टेनेत्य

नत्वेविष्णुतपाम्रा ह्मान्विरयान्मयमन्नतान् हेस्यन्यासत्तमनसोभग्नचापानुयुतः
३५ किंतेमस्त्रौर्विंत्रुपैर्संभ्रमविकल्पनैः रहोगचाकिंहरिणापांप्रभुनावावनोकसा
३६ किमिदेणाल्पवीर्येणब्रह्मणावातपस्विना तथापिदेवाःसापन्यात्रोपेत्याइति
मन्महे ३७ ततस्तन्मूलखननेनिग्रहत्वास्मान्तत्रजान् ३८ यथाःमयोगेसमपेति
तान्निर्निपाकानेत्रुकपदःचिकित्सिते यतेदियग्रामसुपेसितन्तथारिपुर्महान्तदव
लोनचाल्यते ३९ मूलंहिविष्णुर्देवानांयत्रधर्मःसनातनः तस्यचब्रह्मगोविप्रास्तपो
यज्ञाःसदक्षिणाः ४० तस्मात्सर्वात्मनाराजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः तपस्विनोयज्ञ
शीलान्नावहन्मोहविद्वेषाः ४१ विप्रागावश्चवेदाश्चतपःसत्यंदमःशमः श्रद्धादया
तितिक्षाचक्रतवश्चहरेस्तनूः ४२ सहिसर्वसुराध्यक्षोह्यसुरद्विड्गुहाशयः तन्मू
लादेवताःसर्वाःसेश्वराःसचतुर्मुखाः ४३ अयंवैतद्वधोपायोयदृषीणांविहिंसनं ४४॥

र्थःश्रुतपश्चवेशारहिततमित्याहतवनमोक्षोयस्यतेनपांप्रभुना ३६ यद्यष्णुयमेदेवानकिंचिदपिक
र्तुंसमर्थाअपिनीतिरत्रमन्तव्यात्रत्याहतथापीति ३७ ग्रामयोगेगः पदोवहन्मूलः ३९ देवा

नोविष्णुःसचयत्रधर्मःतत्रास्तिधर्मस्यमूलंवेदादयःइति ४० किंच
विप्रादयोहरेरेवतनवोयस्मात्तस्मात्धर्मेवोयायइत्याहुः ४२
४२ ॥

आकल्पा अलंकाराः १० नवकुंकुमैर्मुखपंकजे भूतिः श्रीर्यासां ताः बलिभिरुपायनैः ११
सुमृष्टान्युज्ज्वलानि मणिमयानि कुंडलानि निष्काः पदकानि कंठेषु यासां ताश्चित्राम्बराः शिखा
भ्यः च्युतानि माल्यवर्षाणि यासां ताः नंदालयं व्रजतीः व्रजंत्यः पथि विरेजुः सवलयाः केशा

महार्हवस्त्राभरणकंचुकोष्णीषभूषिताः। गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः
९ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवं आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजना
दिभिः १० नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यः
चलत्कुचाः ११ गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यः चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्य
वर्षाः नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः १२ ता आशि
षः प्रयुंजानाः चिरं पाहीति बालके हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः १३
अवाद्यंत विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे कृष्णे विश्वेश्वरेऽनंते नंदस्य व्रजमागते १४
गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः आसिंचंतो विलिंपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः
१५ नंदो महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनं सूतमागधवंदिभ्यो येऽन्ये विद्योप
जीविनः १६ ॥

भूषिताः व्यालोलैः चंचलकुंडलादिभिः शोभा यासां ताः १२ जनं सिंचंत्यः संतः जनमुज्जगुरि
ति वा १३ तेभ्यो गोपेभ्यः प्रादात् १५ यथोचितमन्यानपि समसृजयत् १६ ॥

23

द्रव्याणां गोहिरण्यादीनां तन्मध्ये केषांचिद्दानैरेव शुद्धिर्यथा तत्पादानादिकं जातकर्मादिसंस्का-
रैश्च गर्भाणां शुद्धिरिति तदर्थं चित्तं प्रतिनियतानि शोधनानि रहस्यानि तेनोदाहरति कालेन भूम्यादि
र्यथा एवं नानास्नानेन ह्रदादिनिर्वर्षणालेपनात् गोभिराक्रमणात्कालाद्भूमिः शुध्यति स्नानेन स्ना-
नेन देहादिः शौचेन मलिनांगादिः संस्कारैर्गर्भादिः तपसेन्द्रियादिः इज्यया ब्राह्मणादिः दानैर्द्र-
व्याणि संतुष्ट्या मनः आत्मा आत्मविद्ययेति ५ सौमङ्गल्यगिरः स्वस्तिवाचका विप्रादयो वदे-

कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मविद्य-
या ५ सौमङ्गल्यगिरो विप्राः सूतमागधवन्दिनः गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुन्दुभयो मु-
हुः ६ व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ७
गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ८

युः तत्र सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः मागधा वंशशंसकाः वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्त-
यः ६ संमृष्टानि संसिक्तानि द्वाराणि अजिराणि अंगनानि गृहान्तराणि गृहमध्यानि च यस्मि-
न्स तथा चित्रध्वजैः पताकाभिः स्रग्भिः चैलैः तोरणैश्च भूषितः ७ हरिद्रातैलरूषिताः विचित्र-
धातवश्च बर्हाश्च स्रजश्च वस्त्राणि च काञ्चनमाला अलंकाराः तद्यया विद्यन्ते येषां ते तथाभूता गावादि

श्री॰
भा॰द॰
सू॰टी॰
२४

कच्चिदिति पशव्यमित्यादिरूपे तस्मिन्वने निर्दोषगोपगोष्ठ्यादिना प्रभूतगोपिकालत्वादि नाथत्रैतेमसविवतयास्मत्कृतिप्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिक्तत्वात् २४ स एवास्मदुपलालितः सन्कच्चिद्वर्ततइतियोज्यः पुत्रादर्शनक्लेशेनाहतं संसृति २५ सुहृदो वैधस्मदनुभावित

नैकत्रप्रियसंवासःसुहृदांचित्रकर्मणां ओघेनव्यूह्यमानानांप्लवानांस्रोतसो
यथा २४ कच्चित्पशव्यंनिरुजंभूर्यंबुतृणवीरुधे बृहद्वनंतदधुनायत्रास्सेत्वं
सुहृद्वृत भ्रातर्ममसुतःकच्चिन्मात्रासहभवद्व्रजे तातंभवंतंमन्वानोभवद्भ्यां
मुपलालितः २५ पुंसस्त्रिवर्गोविहितःसुहृदोह्यनुभावितः नतेषुक्लिश्य
मानेषुत्रिवर्गोर्थायकल्पते २६ नंदउवाच अहोतेदेवकीपुत्राःकंसेनबहवो
हताः एकावशिष्टावरजाकन्यासापिदिवंगताः २७

सोपादितः पुंसस्त्रिवर्गः सहितं सोविहितः भुक्तः प्राप्तो भाग्यावाप्तोक्तः न स्वमात्रपर्यवसितं अतस्तेषु क्लिश्यमानेषु सुखायन भवतीत्यर्थः २६ नंदो वसुदेवं सांत्वयन्नाह अहोतेइति कंसचारभयपीडमानः कंसेनोत्तरं दत्वाऽन्यदेवाह २७ ॥

24

हरेर्निवासेन ये आत्मनि गुणाः तैः रमायाः लक्ष्म्याः आक्रीडं विहारस्थानं १८ वार्षिकं प्रतिव र्षदेयम् १९ आत्मजे सत्यपि [illegible] तदवमोचनं तस्य पाकरोतारस्थाने वसतिरूपे २० पुनर्भवः पुनर्ज न्म तत्र हेतुः गर्भविपाकाणां संसारचक्रे परिवर्तमानः इति दुर्लभत्वमेवाह २४ प्रियः चासौ संद

तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् । विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय
च ॥ १६ ॥ रोहिणी च महाभागा नन्दगोपाभिनन्दिता । व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कण्ठाभरणभू
षिता ॥ १७ ॥ तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् । हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडम
भून्नृप ॥ १८ ॥ गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः । नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं
कुरूद्वह ॥ १९ ॥ वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् । ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमो
चनम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् । प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमवि
ह्वलः ॥ २१ ॥ पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वानामयमादृतः । प्रसक्तधीरात्मजयोरिदमाह
विशाम्पते ॥ २२ ॥ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते । प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्स
मपद्यत ॥ २३ ॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भवः । उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियद

र्शनः प्रियसंवासः हे प्रिय इति वा [illegible] तस्मात् [illegible] वेगेन नीयमानानां [illegible] इति [illegible]

तत्र श्रीकृष्णस्य श्रवणादीनि न सन्ति तत्रैव तासां प्राणाक्तिः सा तासां तस्मिन्नेव सन्तीति सूचयो
केति भावः ३ योषित्वा वेषान्तरेण नारीमिवात्मानं विधाय न तु निर्लज्जा निर्विशोका सती।
कथं परमसद्मनि प्रविष्टा अत आह कामचारिणीति नहि कामचारिणीं किंचिदपि विज्ञाप्य
र्थः ४ तां वनितां निजपतिं द्रष्टुमागतां सतिरूपवतीं श्रियमिव गोप्योऽमंसतेत्यन्वयः तत्र लो
केनान्वयः श्रीसामान्यानि विशेषणानि केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां केशाग्रे ग्रथितप्रसूनं

न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु । कुर्वन्ति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र वै ३
सा खेचर्येकदोत्पत्य पूतनानन्दगोकुलं । योषित्वा माययात्मानं प्राविशत्कामचारि
णी ४ तां केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितम्बस्तनकृच्छ्रमध्यमां । सुवाससं
कल्पितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुन्तलमण्डिताननां ५ वल्गुस्मितापाङ्गविसर्ग
वीक्षितैर्मनो हरन्तीं वनितां व्रजौकसां । अमंसताम्भोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं

सक्तमल्लिकाकुसुमो बृहन्ति नितम्बेन स्तनाभ्यां च भयत्र आक्रान्तमिव कृच्छ्रं मध्यं तद्देय
स्याः तां सुवाससं शोभनं वासः यस्याः तां कल्पितयोः कर्णभूषणयोः त्विषा उल्लसद्भिः कुन्तलै
र्मण्डितमाननं यस्याः तां ५ वल्गु रम्यं स्मितं येषु तैस्तथाभूताः अपाङ्गविसर्गाः येषु तैः वी
क्षितैः व्रजौकसां मनो हरन्तीं मत्तां गोपा हृतमनसः तेन तां न निवारितवन्तः अत एव भवति।

गोप्यः श्रियं पतिमिवागतां ... ६ ॥

25

अहमेव निष्ठा समाप्तिर्यस्य सः। एवं पुत्रादिष्वभावप्रदमहंकृतीगतेत्तैर्देवत्ते पुत्राद्योपि न भवा
तीत्यर्थः अहमेव परमः तत्त्वाग्रहमेव परमं यस्य सः यद्यपि पुत्राद्यो विप्रयुक्ताः तथापि तानहमे
व पुनः पुनः संगमयतीत्यर्थः एवमहमात्मनस्तत्त्वं अव्यभिचारिकाधिकारणं मत्वेऽङ्गः त्वयायोवे
हमनमुत्पत्तिस्तस्मादिदानीं त्वयाऽङ्गः त्वेनभावनीयं मृतानामपि विप्रयुक्तानामपि च कालान्तरे दर्शा

ननेत्वहं ह्यनिष्ठोयमहंह्यपरमोऽननः अहमात्मानमात्मत्वे यो वेद न स मुह्यति २८ वसुदेवः
करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले २९ शु
कउवाच इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गो
कुलम् ३० इत्यामे पंचमः ५ शुकउवाच नंदः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतयन् हरिं
जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः १ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी शिशूं
श्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु २ न योगसंभवात् प्रमादादिभिरपि च कालान्तरेता

द्वियोगो मत्यपि इति नंदस्यैवैक्लव्याभावं सूचिका २८ नात्र चिरं स्थातव्यं देवाङ्गः त्वेत्यकानेद
माहकरो वै इति वः युष्माभिः २९ शौरिणा वसुदेवेन अनोभिः शकटैः ३० इत्यामे पंचमः ५ षष्ठे
तु पूतनां नंदो व्रजं गच्छन्नुतोपरि यः हत्वा नगात मीतस्या तृषेऽज्ञात्वाच विस्मितः हत्वा विषये
शोकसानेप्रतिश्रवि घोषं ग्रहताभिरेव मरिष्यतीति हत्वायजाहननयत्रेति १ ॥

श्री॰
भा॰द॰
सू॰टी॰
५५

तस्मिन्नस्थानेऽङ्गजेरेवीर्यं यस्मिन्स्तनेनैकस्तमेकमादाय तत्रैशेषिणावेद्दौ अस्थानेरमेवप्र
पीयकेवलेविषमपथ्यमितितद्वेतस्याःप्राणाःमत्पापिवत् ११ वरपोभुञ्जोमङ्गकेङ्कृः तिपे
तीविस्विन्नानिस्वेदपुञ्जानिगात्राणियस्याःसा १२ रसातलातलानिव १३ व्याद्दायमत्रेवि
हत्यनिजरूपमास्थितामस्याममयेकपदमपुत्रजावतीवा १४ पतन्नपितस्याःदेहःषड्क्रो
तस्मिन्स्तनेऽङ्गजेरवीर्यमल्पाणोयोऽकमादाय पिणोर्देदावप गाहकराम्पोभगवा
न्पपीमततस्याः समरेषममन्वितोपिवत् ११ मामेवमेवालमितिप्रभाषिणीनिपी
ड्यमानाविलजीवमर्मणि विहत्यनेत्रेचरणौभुजौमङ्गूविस्विन्नगात्राक्षिपतीहरोदह
१२ तस्याःस्वनेनातिगभीररंहसासाद्रिर्मही द्यौश्चचचालसग्रहा रसादिशश्चप्रति
नेदिरेजनाःपेतुःक्षितौवज्रनिपातशङ्कया १३ निशाचरीत्थंव्यथितस्तनाव्यसुर्व्या
दायकेशांश्चरणौभुजावपि प्रसार्यगोष्ठेनिजरूपमास्थितावज्राहतोवृत्रइवापतन्
नृप १४ पतमानोपितद्देहःत्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् चूर्णयामासराजेन्द्रमहदासीत्
दद्भुतं १५ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यंगिरिकन्दरनासिकं गण्डशैलस्तनंरौद्रंप्रकीर्णारुण
वामप्रवर्तिनोद्रुमान्चूर्णयामास १५ पद्मालोमूलदेऽन्तत्रमाणाउग्रादंष्ट्रायस्मिन्नत्यद्भु
तमास्येयस्मिन्तत्तस्याःकलेवरंवीक्ष्यतत्रगोपागोप्यश्चतत्रहः सैतातहेतन्वेनपुनर्वृष्टिभिः
पदैर्विशिनष्टिगिरिकन्दरवन्नासिकेयस्मिन्तत् चूर्णोस्थूलोपलाविवस्तनौयस्मिन्तत्तरौद्र

बालग्रहः पूतनाख्यः सदंतके दर्पणे प्रमत्तां प्रेतके रक्षाकर्षणेन बिभेति तत्राह प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं
बालभावेन प्रतिच्छन्नं तिरोहितं निजमुरु तेजो येन तं कंसि अग्निभस्मनि आहितमग्निमिव ७ च
राचरात्मत्वादेव तां विबुध्य निमीलितेक्षणः आत्मस्वरूपमनंतं कृष्णं नामान्तकं माः कमारोपयत् स्वा
ले मन्वा यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः अज्ञानतो रज्जुबुद्ध्या गृह्णाति तद्वत् ८ न

बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नंदगृहेऽसदंतकं बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेज
संददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ७ विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स नि
मीलितेक्षणः महाप्रभावेण तु बालभावेनिभाषयामास न किं चोवाच न प्रभुः ८ अन
न्तमानायनिशाचरीं हरिर्निसर्गविज्ञान जगद्विचेष्टितं अनंतमारोपयदंकमंतकं य
थोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ९ तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यान्तरा कोशपरिच्छ
दासिवत् वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्ष्यमाणे जननी ह्यतिष्ठतां १० ॥

नु यशोदारोहिण्यौ तां कथं न्यवारयेतां तत्राह यामेवं तां जनन्यावित्यवेक्षितेयस्याः तां वरस्त्रि
यं च महसैवां तरायःहृत्य मध्ये वीक्ष्य प्रेमलीलामेव हि मंतुं त्वेव सा इत्यतः केषा परिच्छदासिवत्स्व
मंचित्रमयः कोशः परिच्छदः आवरणं यस्याः सेः खङ्ग स्यात् तद्वत् तत्प्रभया धर्षिते प्रभि भूते इमा
स्य जननी यशोदा रोहिणी जनन्यौ निरीक्षमाणे प्रबलमतिष्ठतां नन्विवारितवत्यौ १० ॥

श्री· भा·द· स्पी· २२

तथाहि रक्षां तामकुर्वन्नित्याह चक्र्यग्रत इति चक्रसहितो हरिः तवाग्रतो रक्षतु सहगदो गदया सहितो हरिः तव पश्चाद्रक्षतु त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसिधारी मधुहा अजनोऽजनश्च समंतात्सर्वतः पुरुषश्च

चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च कोणेषु शंख उरु
गाय उपेंद्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समंतात् २४ इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारा
यणोऽवतु श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगीश्वरोऽवतु २५ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं
भगवान्परः क्रीडंतं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः २६ व्रजंतमव्याद्वैकुंठ आसीनं
त्वां श्रियःपतिः भुंजानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः २७ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्मां
डा येऽर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः २८ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूत
नामातृकादयः उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः २९ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्
धा बालग्रहाश्च ये सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ३० इति प्रणयबद्धाभिर्गो
पीभिः कृतरक्षणं पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ३१ ॥

कोणेषु क्षितौ अधस्तात् २४ एवं बहिरक्षां कृत्वान्तरंगमकुर्वन्नित्याह इंद्रियाणीति २५।
आत्मानमहंकारं २६ सर्वग्रहभयंकरोडः सहपरीवारः २७ संन्यवेशायत् शाययामास ३१

ग्रेषकल्पा विवरा भीरेव अतितीक्ष्णा यस्मिंस्तत् पुलिनवदारोहो नितंबस्तेन भीषणं बद्धाः सेतवो वक्षः
ग्रीवा च यस्मिंस्तत् शून्यतोयह्रदवदुदरं यस्मिंस्तत् १७ पूर्वमेव तस्याः पातेन भीताः पुनर्दर्शनेना
तितरां त्रस्ता इत्याह पूर्वं त्विति तस्या निःस्वनितं पातो ह तेन निर्भिन्नानि हृत्कर्णमस्तकानि येषां ते १८ द्वा
दशांगेषु ललाटादिषु केशवादिद्वादशनामभिः २१ अन्तर्वाधितां प्रथमं मतिसंभ्रमेणावर्तितां अ

ग्रेषकल्पगभीरास्यं पुलिनारोहभीषणं। बद्धसेतुभुजोर्वङ्घ्रिशून्यतोयह्रदोदरं १७ संतप्त
नः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरं। पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः १८ बा
ले च तस्या उरसि क्रीडंतमकुतोभयं। गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः १९ य
शोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः। रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः
२० गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकं। रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः २१
गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक्। न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत
२२ अव्यादजोऽङ्घ्रि मणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः। हृत्केशवो

न्नादि किंचिल्लब्धाश्वासाः पुनः तात्पर्येणाबीजन्यासमकुर्वतेत्याह संस्पृष्टसलिला आचांता आत्मा
नि अथ समं अंगेषु करयोः पृथक् अजादय एकादश बीजानां मध्ये करशुद्धौ त्रीणि करयोः शेषाणि अंगे
नीति यो ज्ञातादावेकैकस्मिन्नंगे प्रजापतिबीजं न्यस्य बालस्याप्यंगेषु तथैवाकुर्वत २२ अंघ्रिमणी

पूतनास्तनमोक्षमार्भकचरितमिति किं तत्पूतनामोक्षमिति ४५ इति श्रीभावार्थदीपिका
यां दशमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ उत्तानपत्शकटक्षेपस्तृणावर्तवधः शिशोः दर्शयन्विश्वमा
स्ये च कृष्णः क्रीडति सप्तमे कृष्णार्भकसुधासिन्धुसंप्लवानन्दनिर्भरः भूयस्तदेव संप्रष्टुमा
न्यदभिनन्दति येन मत्स्याद्यवतारेणापि यानि यानि कर्माणि करोति तानि कर्णरम्याणि वक्त

तेन तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकं श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मि
ताः ४३ नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रोष्यागतमुदारधीः मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरू
द्वह ४४ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतं निशाम्य श्रद्धया चैव गोविन्दे लभ
ते गतिं ४५ अन्तर्दैत्यकुलानीव पूतनायाः पितृकुलात् स्तन्यपानतः प्राणैः
प्राणाहुतिमकल्पयत् ४६ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ राजोवा
च येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि नः प्र
भो १ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुद्ध्यत्यचिरेण पुंसः भक्तिर्हरौ तत्पु

तिमनःप्रीतिकराण्येव भवन्तीति १ तत्रापि यत् शृण्वतः पुंसः पुरुषमात्रस्यारतिः ग्ला
निः तन्मूलभूता च वितृष्णा सा चापगच्छति तथा सत्त्वं शुद्ध्यति हरिभक्तिः हरिदासेषु सख्यं
च भवति तदेव हारं हृद्यं चरितं मनोहरं वा वद यदि मन्यसे श्रवणयोग्यं यदि करोषीति।

विस्मयेनैवाहुर्नूनमिति ३२ बतविस्मये सोऽयं ऋषिः तपःप्रभाववान् योगेशो योगी वा सा
म्यगास यतः स एव दृष्ट इति ३४ विस्मयान्तरमाह कृष्णेन निर्भुक्तो भुक्तस्तत एव सपदि हतान्याहतानि

तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ३१
नूनं बतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ३२
कलेवरं परशुभिश्छित्त्वा तत्ते व्रजौकसः दूरे क्षिप्त्वावयवशो न्यदहन् काष्ठवेष्टितं ३४ द
ह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ३५
पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना जिघांसयापि हरये स्तनं दत्त्वाप सद्गतिं ३६ किं
पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने यच्छन् प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ३७ प
द्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वन्द्याभ्यां लोकवन्दितैः अङ्गं यस्याः समाक्रम्य भगवानपि तत्स्तनं ३८
यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिं कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावोऽनुमातरः ३९
पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः
४० तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं न पुनः कल्पते राजन् संसारोऽज्ञानसंभवः ४१

नः पाप्मा यस्य सः ३५ प्रसंगाद्भक्तिवैभवं कैमुत्यन्यायेनाह पूतनेति ३६ श्रद्धयास्तिक्ये
न भक्त्या प्रेम्णा रक्ताः स्निग्धाः तन्मातर इति वत्साहरणलीलायां प्रायेणैव कृष्णवचने गोपिकानां

अस्तु तद्दर्शनेनाकुलान्बभूवुः तदेवाह कथमिति विप्रयोगात्तु विपरीतमपतदिति ७ अनिच्छित
गुहीत् ८ नश्रद्दधिरे विप्रा मेनजग्मुः अन्नापि बालैरपि नत्रसे भवति पतेद्बालाः किं जानन्तीति।
अप्रमेयेप्रमाणमपाको ९ तच्चैः रत्नौघैः कृता १० भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रद्वेषितैर्विश्वय

अथ गोपालस्य पितोऽनेकविप्रबालमध्ये क्रीडन्नेव वर्तते विध्वस्तनानारसकुम्भ
भाजनैर्विन्यस्तचक्रादिविभिन्नकर्बरे दृष्ट्वा यज्ञोत्सवमुखोद्यजन्ति यज्ञोत्थानिकेकर्म
णि याः समागताः नेदाहयंचाह तद्दर्शनाकुलाः कथमयं वै पाकदेविपर्ययात् ७
अद्रुत्यवस्थितमतीर्गोपान्गोपीश्च बालकाः स्तुत्वा तेन नुपादेन तिस मेतन्न सत्या
यः ८ नते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत अप्रमेयबलस्य बालकस्य नेता
विदुः ९ स्तुते तस्मात्मादाय यज्ञोदायग्रहणं कृतिः कृतस्वस्त्ययने विप्रैः स्तत्रैः
स्तनमपाययत् १० पूर्ववत्स्थापिते गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदे विप्राहुत्वाग्नौ च
कुः दध्यक्षतकुशाम्बुभिः ११ येहूयास्तदभ्यर्च्याहिमामानविवर्जिताः नतेषाम
त्यपीलानामाशिषो विफलाः कृताः १२ ॥

ततः पूर्ववदित्यादिना बलिभिः तत्कैः यज्ञार्थं दत्तबलिभिः सहिते सपरिकरे यज्ञार्थं पूर्वं
स्थापिते विप्रा दध्यादिभिरर्चयामासुः हुत्वा अग्न्यादिहोमं विधाय ११ असूयाशीलाः दोषावि
ष्करणेर्ष्याभ्रान्तिः तेषामाशिषो हि कृताः तैः प्रयुक्ता इति निष्फला न भवेति १२ ॥

29

अत्रोत्सवकेन पुनः विपिनहि अयेति तज्जातिं मनुष्यजातिमनुरुन्धतोऽनुकुर्वतः ३ मतिदिवसके उत्थाने पार्श्वपरिवर्तने तत्र करणीये कौतुकाप्लवे उत्सवाभिषेके तथा तस्मिन्नेव दिने जन्मर्क्षस्यापि योगे प्रतिमहोत्सवे सति समवेतयोषितां मिलितस्त्रीणां मध्ये वादित्रादिभिः वादित्राणि च गीतानि च द्विजमन्त्राश्च वाचकाश्च तैः इति शोभितमभिषेचनं कारयामास यशोदा चकार ४ अन्नाद्यैः सुपूजितैर्विप्रैः कृतमंगलस्नानं निद्रामीलिताक्षं यस्य तं तथाभूतं शयने स्थापितवती।

अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतं मानुषे लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुन्धतः
३ शुक उवाच कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषितां
वादित्रगीतद्विजमन्त्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ४ नन्दस्य पत्नी कृत-
मज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः सञ्जा-
तनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ५ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजय-
ती व्रजौकसः नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ६

शकटस्याधस्तात्स्थितत्वे ५ ऊर्ध्वं चालितवान् ६ तदधःशयानस्य शिशोः अनल्पकश्चासौ प्रवालवन्मृद्वङ्घ्रिश्च तेन हतं शकटं व्यवर्तत विपरीतमपतत् कथंविधं विध्वस्तानि नानारसकुप्यभाजनानि यस्मिंस्तानि नानारसवन्ति सुवर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिमयानि भिन्नानि यथा भवति तथा चक्रे चाक्षाश्च चाक्रा विन्यस्ताः चक्राक्षाः यस्मिन् विभिन्नः कूबरो युगन्धरो यस्य तत् तच्च तत् तथा व्यवर्ततेति ६ ॥

श्री भा॰ द॰ स्कं॰ टी॰ ३

यतो यशन्यस्तवती तस्मिन् स्थाने नापश्यत् २२ पांशुवर्षे सति २३ उपारतो निहतः पांशुवर्षस्य वेगो यस्मिंस्तथाभूते पवने सति नन्दनस्य रुदितमनुनिशम्य गोप्यो रुरुदुः २४ वात्यारूपधरः कृष्णमहरत् शान्तरयः कण्ठे चिह्नभोगतः ततः परं गन्तुं नाशक्नोदित्यर्थः २५ गुरुमत्तयाऽश्म

गोकुलं सर्वमावृण्वन् मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ईरयन् सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः २१ मुहूर्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसावृतं सुतं यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः २२ नापश्यत्कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः तृणावर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः २३ इति खरपवनचक्रपांशुवर्षे सुतपदवीमबलाविलक्ष्य माता अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः २४ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांशुवर्षवेगे २५ तृणावर्तः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन् कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् २६ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकं २७ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे २८ तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालं पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदत्यो ददृशुः समेताः २९ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लम्बमानं

तिगोपवेणात्तथा अश्मानमश्मवत्पर्वतप्रायं मन्यमानः तेनैवाहत्य समस्तं विस्मितास्तद्बभूवुः विहायसा गगनमार्गेण पुरुषादेन नीतं तत्र पापिनस्तस्माद्वोऽस्मत्क्रियं पुनर्लब्धा प्रमोदं प्रापुरिति।

इत्येवमभिप्रेत्य सा मर्त्यौज्ज्वलपाकृतैः संस्कृतैः पवित्रौषधयः येषु जलेषु तैः स्नात्वा जलैः च द्वि
जोत्तमैः कर्त्तृभिः स्वभिषिच्याभिषेकं कारयित्वा १३ गावः गाश्च प्रादात् अन्वयुंजत आशिषो युयु
ज्ञः १५ ताः तथैव बभूवुरित्यर्थः १६ अन्यदपि बालचरितमाह तृणावर्त्तो त्वमप्यत्र परिहारा

इति बालकमादाय सा मर्त्यौज्ज्वलपाकृतैः जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः १३
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणं १४
गावः सर्वगुणोपेता वासः स्रग्रुक्ममालिनीः आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्तेचान्वयुंजत
१५ विप्रा मंत्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्ताः तथाशिषः ता निष्फला भविष्यन्ति न कदाचिदपि
स्फुटं १६ एकदारोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूट
वत् १७ उत्थितमङ्कुपादेन शकटं योसौ लीलया तृणावर्तोपदापीमसुत्र पातपदर्भे
कः १८ भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता महापुरुषमादध्यौ जगतामास क
र्मसु १९ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः चक्रवातस्वरूपेण जहारासी

एकस्मिन्नेवासने उत्संगाद् ताराय पक्षत्तेभ्य स मज्जानती उत्थातयांक यामहापुरुषमादध्यौ भारेण
पीडिता विस्मिता च सती यद्वा जगतां मध्ये कर्मसु ग्रासम बभूव तज्जगद्दत्ते वेदेत्यर्थः १९ दै
त्यश्चिनादयन्नित्यर्थः २० ॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ अष्टमेनामकर्मास्यबालक्रीडा
कौतूहले सङ्कर्षणाभियोगेचविश्वरूपनिरूप्यते विश्वरूपादिबालस्यलीलास्यापांकितःपि
ता नामकर्मगर्गवाक्येननिजतत्त्वंप्रसूनत्वेन नामकरणंगर्गवाक्येननिजतत्त्वमस्मा
त्स्वपुत्रकदीपकारणोःचेतकश्चेधमिनोत्रहमागतःतत्राहमहद्विचलनमिति महा

इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ शुकउवाच गर्गःपुरोहितोराजन्यदू
नांसुमहातपाः व्रजंजगामनंदस्यवसुदेवप्रचोदितः १ तंदृष्ट्वापरमप्रीतःप्र
त्युत्थायकृतांजलिः आनर्चाधोक्षजधियाप्रणिपातपुरःसरं २ सूपविष्टंकृता
तिथ्यंगिरासूनृतयामुनिं नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन्पूर्णस्यकरवामकिं ३ महद्विचा
लनंनृणांगृहिणांदीनचेतसां निःश्रेयसायभगवान्कल्पतेनान्यथाक्वचित् ४

तांस्वाश्रमात्स्वतपोवनादन्यत्रविचलनेनस्वार्थंकिंतुगृहिणांमंगलाय नतुतर्हितएवम
हद्दर्शनार्थंकिमितिनागच्छंतितत्राह दीनचेतसांकृपणानांक्षणमपिगृहेत्य
क्तुमशक्नुवतामित्यर्थः ४ ॥

अहोवत्तेतिनिवृत्तिंगमितःमृत्युंप्रापितःकोत्रविस्मयोयुज्यते तेषवकेचिदाहुःहिंस्रइति २१
नोस्माभिःचीर्णंकृतंइष्टंवापीकूपतडागादिनिर्माणंइष्टंपंचयज्ञाग्निहोत्रादिदत्तंदानंयघस्मा

गोप्यश्चगोपाःकिलनंदमुख्यालब्धापिपुनःप्रापुरतीवमोदं २१ अहोवतात्यद्भुतमेषर
क्षसाबालोनिवृत्तिंगमितोभ्यगात्पुनः हिंस्रःस्वपापेनविहिंसितःखलःसाधुःसमत्वेन
भयाद्विमुच्यते २२ किंनस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनंइष्टंपूर्तदत्तमुतभूतसौहृदम् यत्सं
परेतःपुनरेवबालकोदिष्ट्यास्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः २३ दृष्ट्वाद्भुतानिबहुशोनंदगो
पोबृहद्वने वसुदेववचोभूयोमानयामासविस्मितः २३ एकदार्भकमादायस्वांका
मारोप्यभामिनी प्रस्नुतंपाययामासस्तनंस्नेहपरिप्लुता २४ पीतप्रायस्यजननीसा
तस्यरुचिरस्मितं मुखंलालयतीराजन्जृंभतोदहृशेइदं २५ खंरोदसीज्योतिर
नीकमाशाःसूर्येंदुवह्निश्वसनांबुधींश्च द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानिभूतानियानि
स्थिरजंगमानि २७ सावीक्ष्यविश्वंसहसाराजन्संजातवेपथुः संमील्यमृगशावाक्षी
नेत्रेआसीत्सुविस्मिता २८ ॥

त्तनपश्चादेःप्रणयन् हर्षयन् ३१ संजन्यातास्तुगोकुलेइतिवचनेमानयामास ३२ पीतप्रा

यस्यपीतप्रायःस्तनोयेन २५ नगान्गिरीन्तरूंक्लिष्टान्नदी २६
२७ २८ ॥

श्री० भा० द० टी० ३२

किंसयाहतयासंदेत्यादिदेवकीकन्यावचः अन्यादेवक्याअष्टमोगर्भोनस्त्रीभवितुमर्हती
तिचनिश्चयंसंचिंतयन् मामान्यानकश्चिद्हंतीतिन्यायाद्वयोश्चसख्यंचिंतयन्नंदगृहेभवेदि
तिसंभाव्यमत्संस्कारलिंगेनसागतशंकः आगताशंकायस्यसोपिहंतायदिहनिष्यति
तर्हितत्तदानीमस्माननयःस्यात् ९ द्विजातिसंस्कारंद्विजातीनामवश्यकर्तव्यंसंस्कारमात्रं

इतिसंचिंतयन्छ्रुत्वादेवक्यादारिकावचः अपिहंतागताशंकःतर्हितन्नोनयोमहान्
९ नंदउवाच अलक्षितोस्मिन्रहसिमामकैरपिगोव्रजे कुरुद्विजातिसंस्कारंस्वस्तिवाचन
पूर्वकम् १० शुकउवाच एवंसंप्रार्थितोविप्रःस्वचिकीर्षितमेवतत् चकारनाम
करणंगूढोरहसिबालयोः ११ अयंहिरोहिणीपुत्रोरमयन्सुहृदोगुणैः आख्यास्य
तेरामइतिबलाधिक्याद्बलंविदुः १२ यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशंत्युत १३ ॥
आसन्वर्णास्त्रयोह्यस्यगृह्णतोनुयुगंतनूः शुक्लोरक्तस्तथापीतइदानींकृष्णतांगतः ॥

केवलंस्वस्तिवाचनपूर्वंकुर्विति १० यदूनामपृथग्भावात्कृतनाविद्धीनोर्विप्रतिपद्यमानानां
यदूनामपृथग्भावात् भावोभावोनतस्मादन्योन्यापितयासर्वैकमतिकरणादित्यर्थः स
म्यक्कर्षत्येकीकरोतिसंकर्षणमप्युशंतीतिमन्येतीत्यर्थः गर्भसंकर्षणात्तन्नप्रकाशयत्या
तिप्रागयंवसुदेवस्यजातःस्वल्पत्वात्ममनः इतिअस्यतत्तनवत्रयस्यत्तत्त्वःश्रीकृष्णःस्तेत्यपकेना

भा० श्रीधरी ८ ॥

32

त्वया बालयोर्नामकरणादिकं करणीयमिति वक्तुं तस्य ज्ञानातिशयमाह ज्योतिषामयनमिति यदतीन्द्रियज्ञानं साक्षात् ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः तत्साक्षाद्भवता प्रणीतं येनान्योऽपि पुमान् परावरं कारणं सर्वं जन्महेतुकर्मप्रवरं कार्यं यदस्मिन् जन्मनि भाविफलं तद्वेद उत्तमं च ज्ञानं किं यदुपचितं मन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्राप्तिर्व्यञ्जयति या स्त्वमेतत्तमसि द्रव्याणि द्वीयस्त्वेति विवक्षितमाह त्वं हीति ५ देवकीसुतं तन्नामकरण

ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियम् । प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरम् ५
त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि । बालयोरनयोर्नॄणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः
६ गर्गः यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा । सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकी
सुतं ७ कंसः पापमतिः सख्यं तवानकदुन्दुभेः । देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितु
मर्हति ८ ॥

दि संस्कारान्कर्तुमर्हसीत्यर्थः नन्वेतत्करणीयं श्रवणेऽनुपयोगान्वयाहनृणामिति ६ प्रत्युत्तरन्ने देवप्रतिश्रमेतत्कार्यमित्यभिप्रायेण श्रन्याचक्षाणः स्याह यदूनामिति भवतस्तथापि स्वमन्त्रागनः तिको विघातः इति चेत् तत्राह ख्यातश्चेति ततः किमत आह सुतमिति कंसो मन्येत अतो कल्पयेदित्यर्थः ७ ननु यदुकुमारः जिकल्पे चिज्ज्ञानात्तत्त्वं वसुदेवस्य पुत्रः तस्यापि देवक्यां जा

अनुकृष्य पुनः पुनराकृष्य सरीसृपंतौ अतिशयेन चलंतौ कथंभूतौ घोषःकटिपादभूषणकिं
किण्यः तेषां प्रघोषेण रुचिरं यथा तथा घोषाणां तेषां नादेन प्रीतमनसौ ययोः तौ लोकं तत
स्ततो गच्छंतमनुसृत्य विचित्रराणि पदानि अनुगम्य मुग्धवत्प्रभीतवच्च मात्रोरंतिके समी
पमुपेयतुर्जग्मतुः २३ तदा च तन्मातरौ निजसुतौ दोर्भ्यामुपगूह्य प्रमोदं ययतुः कथंभूतौ

तावंघ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपंतौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु तन्नादहृष्टमन
सावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरंतिमात्रोः २३ तन्मातरौ निजसुतौ घृण
या स्नुवंत्यौ पंकांगरागरुचिरावुपगूह्य दोर्भ्यां दत्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरी
क्ष्य मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदं २४ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंत
र्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्य उज्झितगृ
हा जहृषुर्हसंत्यः ॥ २५ ॥

घृणया कृपया स्नुवंत्यौ पयः स्रवंत्यौ पयोधरे सत्यौ पंकेनांगरागेण च रुचिरौ कथंभूतौ निरीक्ष्य
मुग्धं मंदस्मितं यस्मिन् अल्पदशनानां च यस्मिंस्तच्च २४ यर्हि यदांगनानां दर्शनीयौ कुमार
लीलायोः तौ तथाभूतौ जातौ तदा अंतर्व्रजे व्रजस्य मध्ये तदबला व्रजांगनानाः प्रेक्षंत्यः प्रे
क्षमाणा विस्मृतगृहकार्या हसंत्यो जहृषुर्हर्षो बभूवुः ताभ्यां प्रगृहीतानि पुच्छानि येषां तैर्वत्सै

33

प्रागयमिति स्पान्योक्ताक्षरविरचंजन्मांतरगतंनामकथयतीतिनंदो॰ यतेस्म अतएवं वासुदे वइतिसंप्रचक्षतेइति १४ गुणानुरूपाणिरूपाणिस्वरूपाणि सर्वज्ञत्वादीनिकर्मानुरूपाणिगोपति॰ गो वर्धनोद्धरणादीनिसर्वाण्यहमपिनोवेदजनाअपिनोविदुरिति १५ जातकफलमाह एष इ

प्रागयंवसुदेवस्यजातःखलुतवात्मजः वासुदेवइतिश्रीमानभिज्ञासंप्रचक्षते १४
बहूनिसंतिनामानिरूपाणिचसुतस्यते गुणकर्मानुरूपाणितान्यहंवेदनोजनाः १५
एषवःश्रेयआधास्यन्गोपगोकुलनंदन अनेनसर्वदुर्गाणियूयमंजस्तरिष्यथ १६ पु
रानेनव्रजपतेसाधवोदस्युपीडिताः अराजकेरक्ष्यमाणाजिग्युर्दस्यून्समेधिताः १७ यए
तस्मिन्महाभागाःप्रीतिंकुर्वंतिमानवाः नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः
१८ तस्मान्नंदात्मजोयंतेनारायणसमोगुणैः श्रियाकीर्त्यानुभावेनगोपायस्वसमाहि
तः १९ इत्यात्मानंसमादिश्यगर्गेचस्वगृहंगते नंदःप्रमुदितोमेनेआत्मानंपूर्णमा
शिषां २० कालेनव्रजताल्पेनगोकुलेरामकेशवौ जानुभ्यांसहपाणिभ्यांरिंगमाणौविजह्रतुः २१ कालेनव्रजताल्पेनगोकुलेरामकेशवौ जानुभ्यांसहपाणिभ्यांरिंगमाणौ

तिआधास्यतआधास्यतिअनेनेन अंजःशीघ्रेण १६ अनेनरक्ष्यमाणाःसमेधिताःसंतःदस्यून्जिग्यु रिति १७ इतिचात्मानंप्रतिसमादिश्यआत्मानंकृतार्थंमानमानिनंपूर्णमाशिषांमानमाशीभिःपूर्णंमेने २०

ननु हस्ताग्राह्ये उच्चैः स्थापिते दध्यादिभाण्डे किं करोति बालः इति चेत्तत्राह कल्पितैः पीठयोगोरि
सुरूमप रचयति हस्ताग्राह्ये इति तत्रापि भाण्डेषु अन्तर्निहिते दध्यादौ वयुनेन ज्ञानेन युक्तः
छिद्रं रचयति तद्धि तत् छिद्ररचनादिवित् ध्वान्तागारे गृहे स्वाङ्गमेवार्थप्रदीपं रचयति विशेषतो
धृतमणिगणं कं देवं करोति यर्हि यस्मिन्काले गोप्यो गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ता यामास्ताः ३१
रेरे चौरेति आक्रुष्टः सेधाष्ट्यानि उशति जल्पति त्वमेव चौरः अहं गृहस्वामीत्यादीनि धार्ष्ट्यानि

हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु
तद्वित् ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु
सुव्यग्रचित्ताः ३१ एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृ
तिः सुप्रतीको यथास्ते इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था
प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छन् ३२॥ रामः

प्रागल्भ्यानि उशत्यब्रवीत् उशति ह्रेषयति कमनीये भार्यणादेयहा उशति वा स्तेयस्वर्चितगृहे मेहना
दीनि मूत्रपुरीषोत्सर्गादीनि कुरुते स्तेयोपायैर्विरचिता कृतिः कर्म येन सः तत्समीपे सुप्रतीको
यथा मधुरिवास्ते सभयेन यत्तेषु सित श्रीयुक्तं मुखं तदालोकिनीभिः व्याख्यातार्था
नीयं ख्यापितजन्मकर्मा उपालब्धुमाते मे नेनिर्भर्त्सितु वा नैच्छन् ३२ रामः ॥ ३४

34

क्रीडापरावतिचलेतौ शृंग्यादिभ्यो निषेद्धुं गृहे चित्तानि कर्माणि कर्तुं यत्र तदा तज्जनन्यौ न शेका
तेतयोर्मातरौ समर्थे न बभूवतुः तदालं मनसोनवस्थां ग्रस्थितिरापत्तुरिति शृहसो व्यस्यपरा
काष्टा दर्शिता २८ असमये अदोहकाले यया क्रोशेन तर्हि संजातहासः स्तेयं चौर्यार्जितं नव
दत्तं तत्रापि स्वादु नेतरत् दधिचपयश्च अत्ति किंच भोक्ष्यन् मर्कान् मर्कटान् प्रति विभज्य ददाति

शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुं गृह्याणि कर्तु-
मपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोनवस्थां २६ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः
कृष्णश्च गोकुले अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा २७ ततस्तु भगवान्कृष्णो
वयस्यैर्व्रजबालकैः सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं २८ कृष्णस्य गोप्यो
रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलं शृण्वंत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः २९ का
स्वचापल्यचौर्याणि महेवाविलसमतः प्रजल्पंत्यः समागत्य गोप्यो गोपैर्मदंददं
२९ वत्सान्मुंचन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधिपयः कल्पि-
तैः स्तेययोगैः मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति सचेन्नात्ति भांडं भिनत्ति द्रव्यालाभे सगृहकुपितो

तेषामर्थे नूनमनेन को पि नास्तीति चेत्तर्हि भांडं भिनत्ति किं च द्रव्यस्यालाभे सति स गृहान् प्रत्याभी
ति एवं कुपितो याति यद्वा मे गृहाणां गृहिणः तेभ्यः कुपितः सन् तोकान्युपंकादि पुनर्मानुपक्रो

श्री°
भा°द°
स्°टी°
३५

एवमेतद्धि चित्रे विश्वे महेन्द्रे देवे वीक्ष्य विस्मितो माह नीवस्य गुणानामक्ताः कालस्य परिणामभेदे
तः स्वभावस्य जन्महेतुः कर्मचत्तत्स्वेकाराः आशयस्य येते लिंगानां चराचरशरीराणां भेदो य
स्मिन्नतत्त्वज्ञेनच महात्मानं स्वमहितेक्षविद्वीक्ष्य मनोऽलनोऽल्पेव विदारिते आत्मपो
कामवाप ४ नामाहकिंस्व मइति परितो विलोक्य विकल्पाह नायं स्वमानर्हि किं

एतद्धि चित्रे सहजीवकालस्वभावकर्माशयलिंगभेदे सतोऽलनो वीक्ष्य विदारि
तास्यअजेसहात्मानमवापयाको ४ किं स्वप्न एतदुतदेवमायाकिंवा मदी
योवतबुद्धिमोहः अथोअमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयो
गः ४२ ॥

विदेवास्य हरेर्मायातत्त्वावेक्षि मन्येन यपपेतित हिंकिंवा मदीयएवकश्चिद्बुद्धिमोहः विपर्या
सोदर्पणेस्वावत् एवं तर्हि अयंहस्तोपिकस्मैतः प्रतीयते अन्तर्वेहि स्वेकरूपेणाकथं जगा
त्प्रतीयते न तथामतिविंवप्रतिविम्बयोरिव परस्परवैपरीत्येन प्रतीतिः स्यादित्याशंक्यअन्यच्छ
वितर्कयति अथोइति अथवाममस्यबालस्य अर्भकस्यापि सतोयः कश्चनाचिन्त्यात्मयोगः स्वी

३५

35

कदाचिदपराधांते वेणुपालभ्य तदा तन्महदाश्चर्यमभूदिति कथयन्नाह एकदेति ३३ उपाल
भ्यानिर्भर्त्स्य भयेन संभ्रांते प्रेक्षणे चपले निरीक्षणे यस्यास्ते ३४ अदांतात्मन् चपलगा
त्र रहः एकांते ३५ नाहं भक्षितवानिति तर्हि वा त्वं किंचिन्न घा भक्ष्यते मत्कृते तावदादोषवत्सर्वे म
त्यीति भावः समक्षं मत्प्रत्यक्षे व्यादेहि मुखं विवृणु ३६ तत्र तस्मिन्मुखे विश्वं ददृशे दृष्टवती सा पंच

एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन्
३३ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी यशोदा भयसंभ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभाष
त ३४ रे कृष्ण कस्मादान्तात्मन्मृदं भक्षितवानसि रहश्चलगात्रैस्ते यशोदा न भक्ष्यते
३५ नाहं भक्षितवानम्ब सर्वे मिथ्याभिशंसिनः यदि सत्यगिरः तर्हि समक्षं पश्य मे मुखं
३६ यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबाल
कः ३७ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दु
तारकं ३८ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मा

यति जगत् जंगमं स्थास्नु स्थावरं खमंतरिक्षं साद्रिद्वीपाब्धिभूगोले पर्वतद्वीपसमुद्रसहितं भूगोलं भू
लोकं वायुः प्रवहः अग्निः वेधुताः इंदुतारकाः तत्सहितं ३८ ज्योतिश्चक्रं स्वर्लोकं वैकारिका
णि देवाः मनः तैः वैकारिकेण गाहे न गृहीतमपि देवे वेलक्षणात्पुनः कृष्णेर द्विगुणानि च तेन सा

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
३६

मायाबलोदयमाह त्रय्येत्यादि द्वाभ्यां उपनिषद्भिर्ब्रह्मेति सांख्यैः पुरुष इति योगैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति उपगीयमानं माहात्म्यं यस्य तं ४५ अतिविस्मयेन पृच्छति नंद इति महोदयः महानुदयः श्रेयो यस्मात्तत् ४६ पपौ यस्याः स्तनं सत्त्ववती तौ पितरौ यावपि यत् नान्वविंदेतां प्राप्नुवतां कृष्णस्य उदारं महत् अर्भकेहितं बाललीलां यच्च कवयो गायंति यदद्यापि कथ्यते

त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजं ४५ राजोवाच नंदः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयं यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ४६ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं गायंत्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहं ४७ श्रीशुक उवाच द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह ४८ जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ भक्तिः स्यात्परमा लोके ययांजो दुर्गतिं तरेत् ४९ अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः जज्ञे नंद इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ५० ततो भक्तिर्भगवति पुत्रभूते

लोकशमलापहं कृष्णकीर्तिं तत्पठितं सत् लोकानां शमलं पापं अपहरतीति तयोर्विंदतोऽन्या तमत्र बभूव स किं पुण्यं कृतवान् नंदो यशोदा वा ४७ ब्रह्मण आदेशान् गोपालनादिलक्षणां ४८ द्रोणो सोऽयं नंद इति ख्यातः सा च धरा यशोदाभवत् अस्त्वित्युक्तः स एवं हेति वा ५० गो

३६

36

चरमेवं तमाश्रित्य प्रपद्ये ईश्वर इति निश्चित्याह अथो इति चेतः चित्तं चिन्तादिभिर्न वितर्कगो
चरं तदाश्रयं येन यदधिष्ठानं यच्च कारणेनाधिष्ठाना यतो बुद्धिरूपाभिव्यक्तात् न त्विदं म
वितर्कोऽभवत् तत्पदं कीदृगत आह सुदुर्विभाव्यमिदं अन्यत्तमचिन्त्यमित्यर्थः ४२ एवं प्र
पन्नप्रतीत्य त्रीते तत्त्वे पुनर्जीवस्य संसारनिवृत्तिमायायाश्रयत्वेनानेन दुःखयेत्याह ४२ अहमिति या

अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरञ्जसा यदाश्रयं येन यतः प्रती
यते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदं ४२ अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्वरस्या
खिलवित्तपा सती गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः
४३ इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं
विभुः ४४ सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजं प्रवृद्धस्नेहकलिलहृद
यासीद्यथा पुरा ४५ ॥ रामाय नमः ॥ ॥

गोदानां मातृत्वश्रमो ममपतिः अयं व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपाया अधिष्ठात्री अहं च तेनैतया
पदहक्ष्ली मे सुतः गोप्यः मदीया इतीत्थं कुमतिः यन्मायया तामेव मे शरणमिति पूर्वेणान्वयः
कलीका ४४ वैष्णवीमित्यादि ४४ आरोहं उत्सङ्गे प्रवृद्धस्नेहेन कलिलं व्याप्तं
हृदयं यस्याः सा पूर्ववासीत् ४५ ॥

श्री॰
भा॰द॰
मू॰टी॰
३१

दृषदश्मना शिलापुत्रकेण अन्तर्गृहमध्यं गतः रहः एकान्ते नवनीतमभक्षयत् ६ सुशृतेन
सम्यक्तापितं दधिमन्थानस्थाने प्रविश्य भिन्नं दृष्ट्वा दध्यमत्रकं वटी ७ उलूखलाङ्घ्रेः परिवर्ति

संजातकोपः स्फुरितारुणाधरं संदश्य दद्भिर्दधिमन्थभाजनं भित्त्वा मृषाश्रुर्दृषदश्मना रहो जघास हैयंगवमन्तरं गतः ६ उत्तार्य गोपी सुशृतं पयः पुनः प्रविश्य संदृश्य च दध्यमत्रकं भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न तत्र पश्यती ७ उलूखलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितं हैयंगवं चौर्यविशङ्कितेक्षणं निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ८ तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोऽवरुह्यापससार भीतवत् गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ९ अन्वञ्चमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा जवेन विस्रंसितकेशबन्धनच्युतप्रसूनानुगतिः परामृशत् १० ॥

तस्योपरि स्थितं शिचि शिक्ये चौर्येण विशङ्कितं चञ्चलं ईक्षणं यस्य तं ८ तपसा एकाग्रेण ईरितं तदा कारं तानीतं न पश्यत मे योगं प्रवेष्टुं योगिनां मनोऽपि नाः पश्य अथवा अन्वधावत् केवलं नता प्रयातो योगिनां मनोऽपि यं प्रवेष्टुं न क्षममिति ९ ॥

स्वलीलया पुत्रभावानुकारिणा ५४ इति श्रीभावार्थदीपिकायामष्टमः ८ नवमे पयउत्सिक्तेर्थ
त्यागोप्यपत्यस्य कृते विलोक्याभोगादिकं सदाम्नावबंधने तन्नदृशा श्रितेविश्वं हठाद्विस्मितचेत
सः सेवयन्नेह्यो गलामल्पां पूर्णां तामन्वदर्शयत् स्वयं दधिनिर्ममंथ तदा चागायदिति चकारा

कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया
५४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ शुक उवाच एकदा गृहदासीषु यशो
दा नंदगेहिनी कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि १ यानि यानीह गीतानि तद्बाल
चरितानि च दधिनिर्मंथने काले स्मरंती तान्यगायत २ क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती
सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुंडले
च स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती निर्ममंथ ३ तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नंतीं जननीं ह
रिः गृहीत्वा दधिमंथानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ४ तमंकमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहस्नु
तं सस्मितमीक्षती मुखं अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावुत्सिच्यमाने पयसि त्वधिश्रि
ते ५ ॥

न्वयः २ सूत्रनद्धं कांचीबद्धं रज्ज्वाकर्षणेन श्रमो ययोः तयोः भुजयोश्चलंतौ कंकणौ च कबराद्वि
गलंती मालती यस्याः सा अधिश्रिते चुल्लीमारोपिते प्रतितापेनोत्सिच्यमाने ५ ॥

तंमर्त्यलिंगमधोक्षजमात्मजंमत्वाबबंधेति १४ द्व्यंगुलोनंद्वाभ्यामंगुलिभ्यामसंपूर्णं १५ कि
तंजुषंतीनांसखीनांस्वयमपिहसंतीविस्मयमाह १७ नचैवमस्वातंत्र्यप्रसंगइत्याह एवंसंदर्शितेति
तिसेश्वरमिदंविश्वंयस्यवशेयदधीनमित्यर्थः १९ भगवत्प्रसादमन्योपिभक्तोलभेतइदंन

तंमत्वात्मजमव्यक्तंमर्त्यलिंगमधोक्षजं गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा १४
तद्दामबध्यमानस्यस्वार्भकस्यकृतागसः द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेन्यच्चगोपिका १५
यदासीत्तदपिन्यूनंतेनान्यदपिसंदधे तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनं १६ एवं
स्वगेहदामानियशोदासंदधत्यपि गोपीनांसुस्मयंतीनांस्मयंतीविस्मिताभवत् १७
स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्रस्तकबरस्रजः दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने
१८ एवंसंदर्शिताह्यंगहरिणाभृत्यवश्यता स्ववशेनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे १९
नेमंविरिंचिर्नभवोनश्रीरप्यंगसंश्रया प्रसादंलेभिरेगोपीयत्तत्प्रापविमुक्तिदात् २०
नायंसुखापोभगवान्देहिनांगोपिकासुतः ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमता
मिह २१ ॥

निवित्रमितिमसौमोचितमाहनेममिति विरिंचिःपुत्रोपिभवःस्वात्मापिश्रीर्जायापि २० फ
लितमाहनायमिति देहिनांदेहाभिमानिनांमनस्विनांज्ञानिनांनिरहंकाराभिमानिनामपि

अन्वेचमानाजननीप्रवेहन्तमनुगच्छतीहहतीव ... तीयाः श्रोणीतस्याभेगाक्रोतास्त
आगतिर्यस्याः केशावधातच्युतेः प्रसूनैरनुगतिर्गमने यस्याः सापद्मजवेनकेपितास्केशावेधात्सः
पतितानिप्रसूनानिअनुपश्चाद्गतिर्यस्याः सापरामपादत्पुलवती यथामत्स्योवेदमहार्णवनिमे
ष्णमनुयाविशयापश्चाद्रूपनिघन्मार्गमनुसरति आत्मानंशमोतितथानिजस्ततमाप १ किं
कुर्वतमेजन्मघिणीअजेनी सर्वतः प्रसरंती मर्षोपयोक्तेअतिणीस्वपाणिनाकर्षतंमेमदंयेती

कृतागमेतेप्रफदेतमतिणीकर्षतमेजन्मघिणीस्वपाणिना उद्गीत्पमाणेभयविह्व
लेक्षणेहस्तेगृहीत्वाभिषयेन्यवाश्रुत ११ पाकायच्छिन्तंभीतमादायार्भकवत्सला
रूपेषकिलतेबद्धेदाम्नाजनहीयंकोविदा १२ नचांतर्नबहिर्यस्यनपूर्वनापिचापरः पू
र्वापरंबहिश्चांतर्जगतोयोजगन्मयः १३ ॥

भिषयेतीहस्तः क्रोधेनः भीषयंतीमयमपादयंती अवागुण्ठनअभर्त्सयत ११ रूपेषपकान ।
अतन्त्रीयंकोविदातस्यमायानभिज्ञा १२ अकोविदत्वमेवाहनचांतरितिपंचभिः बंधनेनहि
परिहतेनदाम्नातस्याभवति तथापूर्वापरभागवतोवस्तुनःपूर्वस्तोदामसंस्थापरतएव
स्थूलेनभवतिनत्वेतदस्तीत्याहनचांतरिति किंचव्यापकत्वेनव्याप्यस्यबंधोभवतितद्विपरी
तमित्याहपूर्वापरमिति किंचतदतिरिक्तस्यचाभावान्नबंधइत्याहजगन्मयइति १३ ॥

अपश्यन्नद्दृष्ट्वा क्षीबाणौ मत्तौ समबुध्यत ५ ज्ञात्वा न्यवसनावाह तौ दृष्ट्वेति ६ अनुग्रहार्थाय अनु
ग्रहस्तु मदनाशाय अयं श्रीकृष्णदर्शनेन तदर्थं शापं दास्यमानः ७ न ह्यन्य इति जोष्यान्प्रिय
विषयान्जुषतः सेवमानस्य पुंसः श्रीमदादयः आभिजात्यादिः सत्कुलविद्यादिजनितो मदः
अन्यो नास्ति रजोगुणः रजःकार्यं यत्रास्त्र्यादिरूपो न हि तथा बुद्धिभ्रंशः बुद्धिं भ्रंशयतीति तथा कि

यदृच्छया पि देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ५ तौ दृ
ष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ६
तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ७
नारद उवाच न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्री
द्यूतमासवः ८ हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु न
श्वरं ९ देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः

न श्रीमद एवेति ८ तदाह हन्यन्त इत्यादिभिश्चतुर्भिः यत्र श्रीमदे इमं नश्वरं देहमजरामृत्युम
जरामृत्युं यथा भवति तथा मन्यमानैः ९ नरदेव भूदेवसंज्ञितमपि पक्ष्यादिभिर्भक्षितं
विड्भवति तद्दग्धं भस्म संज्ञितं अप्यन्यद्देहं कृमिसंज्ञितं तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् प्राणिद्रोही स्यात्
तो भूतद्रोहान्निरयो भवति किं स्वार्थं न वेदेत्यर्थः १० ॥ ॥

आत्मयोत्ताना मात्मैवयोत्तत्तरणे साधनेयथाभक्तानोमद—यथोदायाःकृष्णस्तबंधनेप्रति
ताश्रयेममाथबंधनीयएवेतिकृष्णस्यस्वबंधनिषेधोप्रतिज्ञाः येनस्तोऽतंतर्गतस्वापिकिंबंधुग
मोति तत्रकृष्णः इति विचार्य अहंकृपयाभक्तादीनोस्वतंत्रः इतिहि जरद्भक्तस्यकृतस्तमाहोऊ
र्वन्ममप्रतिज्ञायात्तनममभक्तस्यातिस्वबंधनेस्वीकृतवान्एवंगोपीप्रतितातातत्राह विज्ञमा

कृष्णस्तुगृहकृत्येषुव्यग्रायांमातरिप्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ २२
पुरानारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात् नलकूवरमणिग्रीवावितिख्यातौश्रियान्वि
तौ २३ इतिश्रीभागवतेदशमेगोपीप्रसादोनामनवमः ९ राजोवाच कथ्यतांभगव
न्नेतत्तयोःशापस्यकारणं यत्तद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेस्तमः १ शुकउवाच रुद्रस्या
नुचरौभूत्वासुदृप्तौधनदात्मजौ कैलासोपवनेरम्येमन्दाकिन्यांमदोत्कटौ २ वारुणीं
मदिरांपीत्वामदाघूर्णितलोचनौ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुःपुष्पितेवने ३ अन्तःप्रवि
श्यगङ्गायामम्भोजवनराजिनि चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ४ ॥

त्राइति २२ भक्तैर्बद्धस्यापिअन्यमोचकत्वंवक्तुमाहकृष्णस्त्विति २३ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमे
नवमः ९ दशमेपातयन्वृक्षौनारदस्याघयमलार्जुनौ तत्रतामप्यवदेवामोक्षःतस्ततरतीर्थेते
यद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापितमःक्रोधःतदेतत्कथ्यतामिति १ पुनने

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ अ॰

ननु साधूनां धनिकपक्षत्वे किं स्यात्तत्राह साधूनामिति धनैः स्तम्भो गर्वो येषां तैः २० तमासद
मत्तानकृतमेदं स्त्रैणयोः स्त्रीजितयोः २१ तमःप्लुतौ तमोव्याप्तौ २२ अपतिसुप्तौ हंताकितिस्मृत्यनुग्र
हणाति स्यातां नैवमित्यादिना मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् २३ स्वर्लोकतां देवत्वं पुनर्लब्ध्वा तत्रापि मदनुग्र

साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैषिणां उपेक्ष्यैः किं धनस्तम्भैरसद्भिरसदाश्रयैः २० तदहं म
त्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदान्धयोः तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः २१ यदिमौ
लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ २२ अतोऽर्हतः
स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् २३ वासुदे
वस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः २४ शुक उ
वाच एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमं नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ
२५ ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना २६
इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलं २७॥

हात्तलब्धभक्ती भविष्यत इति २४ अथ तमाह ऋषेरिति २५ किमिति सत्यं कर्तव्यं तत्राह देव
र्षिर्यद्यतः तत्ततः २६ यमयोर्यमलयोः सहजातयोः आत्मनः कृष्णस्य तन्मध्यप्रवेशमात्रेण ति

अ॰

निषेकः पितुः मातुः पितुर्वा मातामहस्य पुत्रिकाकरणे ७ अव्यक्तप्रभवाप्यये अव्यक्तात्प्रभवः
तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तं मात्मसात्कृत्वा आत्मेति मत्वा अप्रमत्तो मृत्युनाज्ञाते ११ एवं श्रीमद्दिवा
चेष्टितमप्रकात्यत्तीकारं निश्चिनोति अप्रमत्तः इति पदं श्लोके केवलेदारिद्र्यमेवज्ञत्तरत्याह आत्मौप
म्येनेति तत्तोनदुःखत्तीतिभावः १५ महत्त्वात्तमाह यथेति सुखदुःखान्यादिलिंगैः सर्वेषां जीवानां

देहः किमन्नदातुः स्वस्तिपेक्तुर्मातरेववा मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतरग्नेः शुनोपिवा ११
एवं साधारणं देहं अव्यक्तप्रभवाप्ययं कोविद्वानात्मसात्कृत्वा हंति जंतून् ऋतेऽसतः १२
अमत्तः श्रीमद्दोपम्यदारिद्र्यपरमाञ्जनं आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीत्तते १३ यथा
ऽकंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथां जीवसाम्यं गतो लिंगैर्न तथा विद्धकंटकः १४ द
रिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः १५ नित्यं ह
त्ताम देहस्य दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः इंद्रियाणि विशुष्यंति हिंसापि विनिवर्तते १६ दरिद्र
स्यैव युज्यंते साधवः समदर्शिनः सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुद्ध्यति १७ ॥

सुखदुःखे समे इति तान्यानीत्यर्थः १६ किंचदारिद्र्यमोत्तमपि साधयतीत्याह श्लोकत्रयेण
निरहंस्तंभो निर्गतो अहंकाररूपः स्तंभो यस्य १७ ॥ युज्यंते स्वतएव संगच्छंते
तर्षं तृष्णां १९ ॥ ॥ रामायनमः ॥

श्री
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
५१

त्वल्लीला प्रकृतिः शक्तिः पुरुषो यः महान् कार्यम् अतः त्वमेव सर्वमित्यर्थः ३१ ननु देहेन्द्रियवत्त
द्धिन्द्रियादिज्ञानेन मज्ज्ञाने किं न भवति चेत्तत्राह ग्रहस्य विन्यासान्तर्ग्राह्यतः गृह्यमाणैरित्यहा
यप्यन्तेन वर्तमानैः बुद्ध्यहंकारेन्द्रियादिभिः दृष्टान्तेन गृह्यसे इति भावः ननु तर्हि जीवो जानात्वित्या
ह तत्रः को न्विहेति जीवः पुनः प्रागेव स्वप्रकाशान्तर्यामिद्वैतान्तको वा ज्ञानातिगुणसंवृतो देहा

त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्त्वतमोमयी त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित्
३१ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः को न्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुण
संवृतः ३२ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्म
णे नमः ३३ यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहि
ष्वसंगतैः ३४ स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च अवतीर्णोंऽशभागेन सांप्रतंप
तिराशिषाम् ३५ नमः परमकल्याण नमः परममंगल वासुदेवाय शान्ताय यदूनां

याहतः ३३ अवतीर्णैर्यत्न केवलेन गुणमतः तस्मै तुभ्यं स्वात्मनः स्वस्माद्योतः प्रकाशो ये
षां तैः गुणैः छन्नो महिमा यस्य अविरविर्तस्मै ३४ अहो अहमीश्वर इति ज्ञातो ज्ञानेन तत्राह तैः
यस्येति ३५ भवाय उद्भवाय विगतो यस्मिन् तस्मै कैवल्यायेत्यर्थः ३६ नौ आवां अनुचरः ज्ञेव
रः नारदो वा तस्य किंकरौ भगवतस्य यद्दर्शने ३७ ॥

५१

श्रुत्ये चतीत्यत्वकृतत्वहेतुः दामोदरेणोति उलूखलितउत्पादितनौ द्विवेधौ मलवधौ यथो तौ पर
मस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमितं विक्रमः तेनातिवेपः अतिकंपो येभ्यस्तौ स्कंदप्रवालविटपाययो तौ
२८ ककुभः प्रतिसर्वतः स्फुरंतौ अस्य र्पाः यदादिपाः प्रकाशायेतावितिवा २९ गोपालेमोद्भवो
देवो किमिति प्रणतौ इति चेन्नत्राह हृतः हे कृष्ण महायोगिन् अचिंत्य प्रभावत्वेन बालः किंतु
बालेन निकर्षता त्वद्गल्बलेन तद्दामोदरेणांतरमोककलितौ द्विवेधौ निखेतनतः पर
मविक्रमितातिवेपः स्कंदप्रवालविटपौ हाततेः पाहौ २८ तत्र्प्रियापरमयाककु
भः स्फुरंतौ सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः कृष्ण प्रणम्य शिरसाखिललोकना
थं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुस्तौ २९ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः
परः व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ३० त्वमेकः सर्वभूतानां देहात्स्वा
परः पुरुषः यत लेंद्रियेश्वरः त्वमेव कालो भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ३१ ॥ आद्यः कारण
भूतः तत्रापि तत्त्रिमित्तमात्रं किंतु पादानमपि त्वमेवेत्याशयेनतदुपपत्तः व्यक्तमिति स्थूलसू
क्ष्ममिदं ते रूपं विदुः ३० नियंतापि त्वमेवेत्युच्यते त्वमेक इति देहः असवः प्राणाः आत्मा अहंकं
रः इंद्रियाणि चैतेषामीश्वरः तत्त्वस्य कालो निमित्तप्रकृति रूपादानेप्रकृतेर्जीवेन महान् विष्णु
र्ततयपरिणामतत्पुरुषः कर्ता नियंता किमपाह मतत्राह तत्वमेव कालः इत्यादिना सार्धेन य

बद्धोलूखलमेवद्रुमलूखले यस्मिंस्त ४३ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेदशमोऽध्या
यः १० एकादशेसमागत्यवृंदावनमथार्भकैः वत्सान्पालयतानेनगतौवत्सवकाहतौ १ त

शुकउवाच इत्युक्त्वातौपरिक्रम्यप्रणम्यचपुनःपुनः बद्धोलूखलमामंत्र्यजग्मतु
र्दिशमुत्तरां ४३ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेनलकूवरमणिग्रीवमोक्षोनामदश
मोध्यायः १० श्रीशुकउवाच गोपानंदादयःश्रुत्वाद्रुमयोःपततोरवं तत्राजग्मुः
कुरुश्रेष्ठनिर्घातभयशंकिताः १ भूम्यांनिपतितौतत्रददृशुर्यमला
र्जुनौ बभ्रमुस्तमविज्ञायलक्ष्यंपतनकारणं २ उलूख
लंविकर्षंतंदाम्नाबद्धंचबालकं कस्येदंकुत
आश्चर्यमुत्पातइतिकातराः ३ ॥

तल्लक्ष्यंप्र ततःपुरतोदृश्यमपिपतनकारणमविज्ञानाद्बभ्रमुः २ लक्ष्यंकारणमुलूख
लमितिभ्रमकारणमाह कस्मेदंकुतस्मादेःकस्मैउत्तोवाकारणात् अहोआश्चर्यंउत्पातइ
तिकातराभीताःसंतोबभ्रमुरित्यर्थः ३ ॥

तस्य गतयोर्वा वयोः पूर्वस्वभावो मा भूत् किंतु वाणीगुणानुकथने इत्यादिना अस्मदोर्ह्येयो क्षेति तत्र द्विवचनस्थाने बहुवचनं अस्मत्संगिनामन्येषामपीति बहुवचनेन तथा निवासभूते एत्र गतत्तस्य प्राणाः त्वद्विषामभूत मिति बहुमानेन जगतस्त्वणामेषि गोश्चित्यर्थः भवन्न तूनाभव न्नूतीनां ३८ संकीर्तितः संस्तुतः ३९ वाग्भिः न त्वमो ग्रन्थोत्तमपत्तो ज्योध्यानित्यादिभिः श्री

अनुजानीहि नो भूमंस्तवानुचरकिंकरौ दर्शनं नो भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ३७ वा
णीगुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः स्मृत्यां शिरस्त
व निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनां ३८ इत्थं संकीर्ति
तः ताभ्यां भगवान्देवकीसुतः दाम्नाचोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ३९ श्रीभ
गवानुवाच ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनु
ग्रहः कृतः ४० साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनां दर्शनान्नो भवेद्बंधः पुंसोऽ
क्ष्णोः सवितुर्यथा ४१ तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबर सादनं संजातो मयि भावो वा
मीप्सितः परमोऽभवः ४२ ॥

विभ्रंशोऽनुग्रहः कृत इति ४० युक्तमेवैतदित्याह साधूनां धर्मवर्तिनां समचित्तानां आत्म
विदां सुतरां मत्कृतात्मनां मयि अर्पितचित्तानां तेषां कृपातिरेकात् सुतरामित्युक्तं सवितुर्द
र्शनाद्यथा नेत्रयोरंधता न भवेत्तद्वत् ४१ प्राधान्यादेकस्य संबोधनेन हे नलकूबर युवां सादनं स्व

नं निकेतनं मत्परमौ सन्तौ गच्छतं वां युवयोः अपतितो मयि प्रेमा जा
तः इति भावः न भवो यस्मिन्नसः ४२ ॥

श्री भा॰ द॰ पू॰ टी॰ ४३

शुचिक्रतस्नानः १२।१३ आजोहवीत् १३ आक्तह्लावअतिवेलमतिक्रांतसमये १४ अज
कीणाहिमोफलानीतिक्रत्वासत्वरमच्युतः फलार्थीधान्यमादायययौसर्वफलप्रदः १
फलविक्रीयिणीतस्यच्युतधान्यकरद्वये फलैरपूरयद्रत्नैःफलभांडमपूरि च २ सरितीर
गतंकृष्णंभग्नार्जुनमथाह्वयत् जन्मर्क्षंमघभवतोविप्रेभ्योदेहिगाःशुचिः ३ यथायथा
वयस्यांतेमानकृष्णान्वलंकृतान् नेवस्नानःकृत्वाहारोविहरस्वबलेकृतः ३ नाय
यातोयदाहृतोक्रीडासंसक्तोनपुत्रकौ यशोदाप्रेषयामासरोहिणीपुत्रवत्सल ४ प्रेष्य
णीदांतमयोषयोवैरमत्वासक्तस्नेहनिबद्धधीर्नृप हस्तेगृहीत्वासहराममच्युतंनीत्वास्वा
वाटंकृतवत्यथोदये १५ क्रीडांतेमासतंबालोरतिवेलमह्वाअजे यशोदाजोहवीत्कृष्णं
रवेनेहस्नुतस्तनी १६ कमलकमलावविदाननानयहिकलंपिव अलंविहारैःक्षुत्तांतःक्री
डाश्रांतोसिपुत्रक ७ हेरामागच्छताताशुसानुजःकुलनंदन प्रातरेवक्रताहारास्तद्भवान्भो
क्तुमर्हति १८ प्रतीक्षतेत्वांदाशार्हभोक्ष्यमाणोव्रजाधिपः एह्यावयोप्रियंदेहिस्वगृहा
न्यातबालकाः १९ इत्यानीयहृष्टेकृत्ययशोदामंगलाहृतः अभ्यर्च्यभोजयित्वात्र
ह्मणाययास्विनी ११ कोलाहेदावनेगंतेमनःकृष्णेनयंत्रितः स्वांतेजावकनेदाघामदवेमतद
मेवयत् ३ शुकः गोपवृद्धामहोत्पातानतुभूयबहदे नंदादयःसमागत्यमंत्रमेतत्समे
कार्यंगोकुलस्यहितंकार्यं २२ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥

४३

मध्यगेन द्वयोर्मध्यगेन केवलमेतावत् वृक्षाभ्यां निर्गतौ दिव्यौ पुरुषावपि चक्ष्महि दृ
ष्टवन्तो वयमिति ४ केवलं तत्किं कानन शङ्करेवमन्ये तु सन्देहयुक्तचित्ता बभूवुरिति ५
भगवन्मायया मोहितत्वान्नैवं तस्याचरितमाह उलूखलमिति ६ गोपीभिरिति सार्धमिति पा

बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलं विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ४ न
ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत् बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्सन्दिग्धचेतसः ५
उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजं विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह
६ गोपीभिः स्तोभितो नृत्यन्भगवान्बालवत्क्वचित् उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो
दारुयन्त्रवत् ७ बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं बाहुक्षेपं च कुरुते स्वा
नां च प्रीतिमावहन् ८ दर्शयंस्तद्विदां लोके आत्मनो भृत्यवश्यतां व्रजस्योवाह
वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ९ ॥

कमानो गायतीव बाल्यमनुकरोति स्म तदाह स्तोभितः करतालादिना प्रोत्साहितः ७ उ
ह्यमानेयत्यत्र सः आनीतं समर्पयस्वेति बिभर्ति केवलं पीठादि बाहुक्षेपं करताडनं तद्विदो
वेत्ति चकारस्यान्वयः तस्यैश्वर्यं विदन्तीति पत्ते घोषमेव व्रजस्य हर्षमुवाहेति ९ ॥

श्री० भा० द० सु० टी० ४४

न्तैः नवैः कुचगतैः कुं[illegible]मकांतियांतास्ताः नूत्नैर्नवकुचकुंकुमैः तेनकांतियांमासितिवा ३३ व्र
जवासंगोकुलवसतिस्थाने ३५ स्वकालेनतद्योग्यकालेन ३७ ग्रथक्रीडामाहलीलावर्णयतिद्वा

गोधनानिपुरस्कृत्यशृंगाण्यापूर्यसर्वतः तूर्यघोषेणमहतायुगःसहपुरोहिताः ३२ गो
प्योरूढरथानूत्नकुचकुंकुमकांतयः कृष्णलीलाजगुःप्रीत्यानिष्ककंठ्यःसुवाससः ३३
यदायशोदारोहिण्यावेकंशकटमास्थिते रेजतुःकृष्णरामाभ्यांतत्कथाश्रवणोत्सुके
३४ वृंदावनंसंप्रविश्यसर्वकालसुखावहं तत्रचक्रुर्व्रजावासंशकटैरर्धचंद्रवत् वृंदाव
नंगोवर्धनंयमुनापुलिनानिच वीक्ष्यासीदुत्तमाप्रीतीराममाधवयोर्नृप ३६ एवंव्रजौ
कसांप्रीतिंयच्छंतौबालचेष्टितैः कलवाक्यैःस्वकालेनवत्सपालौबभूवतुः ३७ अविदू
रेव्रजभुवःसहगोपालदारकैः चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ३८ क्वचि
द्वादयतोवेणुंक्षेपणैःक्षिपतःक्वचित् क्वचित्पादैःकिंकिणीभिःक्वचित्कृत्रिमगोवृ
षैः ३९ ॥

विहरेत्यादिना ३८ क्षेपणैर्बिल्वामलकादिभिःकिंकिणीयुक्तैःपादैःक्षिपतस्ताडयंतःवत्सपा
लायवद्धिन्नाःकंबलादिपिहिताःवृषरूपमनुकुर्वंतितैःसह ३९ ॥

विपदेवीणांयतिणांयदेविहारस्थानेविपदेविगत्तप्रविष्टेवा २५ अन्यतमोवाकश्चिद्बालःत
त्राप्यच्युतेनैवरक्षणमासीत् २६ अरिष्टोनिहतःतस्थानात् २७ पशव्यंपशुभ्योहितंनवानिका

मुक्तःकथंचिद्राक्षस्याबालघ्न्याबालकोह्यसौ हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरिनापतत् २४
चक्रवातेननीतोयंदैत्येनविपदंवियत् शिलायांपतितःतत्रपरित्रातःसुरेश्वरैः २५
यन्नम्रियेतद्रुमयोरन्तरंप्राप्यबालकः असावन्यतमोवापितदप्यच्युतरक्षणं २६ याव
दौत्पातिकोरिष्टोव्रजंनाभिभवेदितः तावद्बालानुपादाययास्यामोन्यत्रसानुगाः २७
वनंवृंदावनंनामपशव्यंनवकाननं गोपगोपीगवांसेव्यंपुण्याद्रितृणवीरुधं
२८ तत्राद्यैवव्रजयास्यामःशकटान्युंक्तमाचिरं गोधनान्यग्रतोयांतुभवतांयदिरोच
ते २९ तच्छ्रुत्वैकधियोगोपाःसाधुसाध्वितिवादिनः व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्यय
यूरूढपरिच्छदाः ३० वृद्धान्बालान्स्त्रियोराजन्सर्वोपकरणानिच अनस्स्वारोप्य
गोपालायत्ताआत्तशरासनाः ३१ ॥

ननानिवनांतराणिविघ्नेतेयस्मिंस्तत् २८ एकधियोविप्रतिपत्तिरहिताःव्रजान्शकटस्था
न्रूढाःशकटान्यारोपिताःपरिच्छदायेषांते ३० यत्ताःकृतप्रयत्नाः ३१ ॥

श्री भा द स्क टी ४५

आदित्यैर्वाते ४८ ४९ नेत्रयोः सुश्रोवीरणावत्‌निर्ग्रंथित्‌ णाविपोचवत्‌ ५० समीक्षितः सुहृद्भिः आ
नन्दैः पौरैरन्यैश्च संस्तवैः सह ५१ स्वस्थानमागते प्राणाभिवक्षस्त्वचप्राणीयपकीकान्त्य ५२ स

तेनवद्दग्धवीलामहामायमवस्थिते नवमवंशनिर्भिन्नगिरेः शृंगमिवच्युतं ५६ सवैव
कोनामममहानवीवकतूपधृत् आगात्य महमाकलितीताहेत्यमहली कलिमहा
वकत्रतहस्त्रारामात्‌ योर्भकाः बभूवुर्विदियाणीविना प्राणैर्विचेतनः ५८ तेनाल
स्त्रलेमहस्तेनममिवज्ञापालस्तत्त्वपितरेजगाकृते चमत्कृतमघोतिहवाततनवकः तेन
हेतुनरम्पपघत ५९ तमायतैतेमनिःसृत्यतेयोतीर्भोवके केमसावेसतागतिः
पपपन्नबालेषु स्वाग्लीलयामदावह्रोवीरणावहिवोकसा ५० तदावकारिहले
कवासिनः समाकिरन्तंदनमल्लिकादिभिः समीक्षिवानकपोवतेस्तवैः तहीत्यगोपा
लसुतानिरीक्षितौ ५१ नत्तेसकास्याद्‌उपलभ्यबालकारामादयः प्राणमिवेद्वियोग
णाः स्थानागतेतेपरिरभ्यनिर्वृताः प्राणीयवत्सावजमेत्यतद्गुहः ५२ कावातहिमि
तेगोपानोप्याश्चातिप्रियाहताः प्रत्यागतमिवोत्सवादेहतत्हषितेवणाः ५३ ॥

तिप्रियेणप्रीत्याआहताः प्रत्यागतमिवलोकोनराद्‌गतेमिवत्‌षिताभिश्चत्समाभिश्रमतोपि

॥ नेत्रविहेकस्कन्धे टीकायां ५ ४५

४५

स्वयमपि तत्र वत्सपाययमानौ नदन्तौ तदनुकारिणाह्वान् कुर्वन्तौ गुप्तपातेऽन्यथः कृतैः पादैः सो
त्तन्दुं समसूरदीन् ४१ सगर्भस्वाजाननिवर्णनेरामदत्तसमीपमगात् ४२ अपरपादा

हिषाययमानौ नेदन्तौ गुप्तपातेपरस्परं अनुकृत्यकृतैर्नेत्रैः खरतः आक्रान्तौ यथा ४३
कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयन्तौ भक्षैः तपस्यैः कृष्णबलयोर्जितौ सर्वैर्वयस्यकैः सह
मत् ४२ तौ वत्सनृपिणौ वीत्य वत्सप्रत्यग्र तं हरि हर्षाद्यन्बलदेवाय पाणिभ्यां गृहीत्वा
वासदत्त गृहीत्वा परपादाभ्यां सह लाङ्गूलमच्युतः भ्रामयित्वा कपित्थाग्रेऽसा
हिणोद्गतजीवितं ४३ सकपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह तेनैवोपविष्टा
स्मिताबालाः पाणिसुः साधु साध्विति ४३ देवाश्चोपरि सन्तुष्टाः पुष्पवर्षि
णः तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ४४ सप्रातराशौ गोवत्सांश्चार
यन्तौ विचेरतुः ४५ स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पालयिष्यन्त एकदा गत्वा जलाशयाभ्या

शं मलोपूतले यथा भवति त्वया गृहीता ४२ सर्वेषां लोकानामेकौ स्रष्टारौ पालकौ १
४४ प्रातराशौ प्रातर्भोज्यमहो तत्सहितौ ४४ अभ्यर्णे समीपे ४५ ॥

तेनैव भृंगरवेणाक्रमेन वा साकं प्रवृत्ता बालकाः स्त्रियाः स्नेहवन्ताः पिक पिकारं स्याः पिबे
त्राद्योपघातेमहस्वाधिकसंख्याप्रकान्वत्मान् १ काचादिभिः पूर्वमानमिभूषिताप्रपिफ

तेनैव साकं प्रवृत्ताः सहस्रवपाः स्त्रियाः स्वपिस्वेत्रविषाणवेणवः स्वकान्सहस्रोपरि संख्ये
यानिताल्वत्मान्तरक्तान्यविनियत्रमंदा २ क्रमवत्तोरमंख्योतेर्यपीक्रत्यस्ववत्सकान्
चारयेत्तोर्भलीलाभिर्विजह्नुःनत्रतत्र ३ फलप्रबालस्तवकस्तमनःपिञ्छधातुभिः का
चगुञ्जामणिस्वर्णभूषिताप्यभूषयत् ४ मुष्णंतोन्योन्यपशिक्यादीन्ज्ञातानाराञ्चचि
क्षिपुः तत्रत्याश्चपुनर्दूरात्सततश्चपुनर्ददुः ५ यदिदूरंगतःकृष्णोवणशोभेक्षणायतत्
प्रहंपूर्वमहंपूर्वमितिसंस्पृश्यरेमिरे ६ केचिद्वेणून्वादयंतोध्मांतःशृंगाणिकेचन के
चिद्भृंगैःप्रगायंतःकूजंतःकोकिलैःपरे ७ विच्छायाभिःप्रधावंतोगच्छंतःसाधुहंसकैः व
केरुपविशंतश्चनृत्यंतश्चकलापिभिः ८ ॥

लादिभिरात्मानमभूषयन्नित्यर्थः ४ मुष्णंतःचोरयंतः ५ यदिदूरंगतःकृष्णोभवतितत
न्नहीति ६ ध्मांतोवादयंतःशृंगैःसह ७ विच्छायाभिःपक्षिच्छायाभिः
कलापिभिःमयूरैः ८ ॥

46

अहोवतेत्यादिश्लोकत्रयस्यैतिनंदादय इत्यनेनान्वयः अपि वत्तेषामेवानिष्टमासीत् यत
स्तैः पूर्वमन्येषां भयं कृतं ५५ अथ घोरदर्शना अपि नाभिभवंति न पश्यंतेति ५६ गर्गो य
दाह तस्माद्ब्रह्मविदां वचो नासत्या इत्यादि ५९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द

अहोवतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयं
५५ अथाप्यभिभवंत्येनं नैव ते घोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्य नश्यंत्यग्नौ पतंगवत्
५६ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः संति कर्हिचित् गर्गो यदाह भगवानन्वभावि
तथैव तत् ५७ इति नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा कुर्वंतो रममाणाश्च ना
विंदन्भववेदनां ५८ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे नलायनैः सेतुबंधै
र्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५९ वत्सान्पुलिनमानीय तदा पश्यति वत्सपान् चारयति ...
...न्नरलोक ५९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ श्रीशुक उवाच
क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् प्रबोधयन् शृंगरवे

णा मस्कंधे एकादशः ११ द्वादशेऽत्र महासर्पवपुर्धरमघासुरं वत्सपालमिलत्कृष्णो गले ह
त्वेति वर्ण्यते महावक गलक्रीडा केवलस्य न कौतुके इती वाचाऽसुरस्यापि समलः प्राप्ति
र्हरिः क्वचित्कदाचिद्वनाशाय वन एव अशनं भोजनं कर्तुं १ ॥

श्री भा० द० सु० टी० ५०

सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमा यस्य सकण्ठभूतः यस्यान्तः अन्तरंध्रेद्वेपीतामृतैरपितनोसृतुभीतैरम
रैः प्रतीक्ष्यते कथमसौ म्रियतेति कदाचेति यद्वा कण्ठभूते सुखक्रीडने यत्र अन्तः हृदये अमरैः प्रतीक्ष्य
ते विचिन्त्यते पीतामृतैरपि नजीवितेप्सुभिः अयं भावः नामृतपानमात्रेण जीवनं सफलं भवति
इति किंतु भगवल्लीलानुस्मरणेनेति तदेव नित्यं मनः चिन्त्यत इति १३ कृष्णमुखानर्भकान्दृष्ट्वा

अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः नित्यं यदन्तर्निजजीवि
तेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते १३ दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशि
ष्टः सबकीबकानुजः अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये १४ एते
यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः प्राणे गते वर्ष्मसु का नु चिंता
प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते १५ रामः ॥

सइति अघस्य निश्चित्य अजगरो वपुर्धृत्वा तेषां गमनमार्गे पथि व्यपोत इत्युत्तरीयश्लोकगतेना ॥ ४९ ॥
न्वयः कंसेनानुशिष्टः प्रहितः बकीपूतना कथंच्यघस्य तदा हृष्य अयं तु इति मार्यन समयोर्द्वयोः
स्थाने पने तं कृष्णं सैन्यं वत्सपालसहितं हनिष्यामि १४ ननु तथापि व्रजस्थाः यावपिष्यन्त्यने
त्याह एतइति तिलापः कृताः तिलोदकं याकल्पिताः वर्ष्मसु तदेहेषु प्रजा एवासवो ये येते

47 ५०

केशिवालान् हृत्पातालोत्सलेषु मानातिवानरलोकजलानि प्राकर्षन्तः लोकजलान्यन्ये
चेतः ते सहृदु मानाकृष्टाः किञ्चित्कुर्वन्तः दन्तदर्पैश्च विनम्रमादिभिः तास्तैरेव विकारान् कुर्वन्तः प
लाशिषु हृत्तेषु लवन्तः पातालायाः पातालात्तरङ्गच्छन्तः ४ प्रतिच्छायाः श्रुतिविद्या निस्वनेन ता
श्रुतिवा १ तानतिविस्मितः श्लोकद्वयेनाभिनन्दति स्म यमिति सत्ता विड्योग्रसच तत्त्स्वच

विकर्षन्तः केशिवालानारोहेण च नैतुमान् विकुर्वन्तश्च ते साकं लवन्तश्च पलाशिषु
१ साकं भीकैर्विलङ्घन्तः सरित्स्वच्छसंप्लुताः हृत्तेषु प्रतिच्छायाः पापतन्तश्च प्रतिस्व
नान् २ स्यसनाद्यलसत्वाद्भूत्वादास्पद्गतानां परिदेवितेन मायाश्रितानां नव
हारकेण साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः ३ यस्मात्स्पर्शे हृज्जन्महृत्क्षेत्राश्रयतात्म
भिर्योगिभिरप्यलभ्यः सप्रपञ्चविषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहोत्सवो
कस्मा १२ ॥

प्रभृतिश्रुतयास्वप्रकाशपरमसत्त्वेनेत्यर्थः भक्तानां परिदेवितेन मायाश्रितेन नाथेन मायाः
श्रितानां नरहारकतयाश्रीयमानेन सह विजह्रुः कृतानां पुण्यानां पुञ्जाः यायायो येषां तेऽस्य
विदातदत्तभवपवभक्तानां सततिगौरवैर्गोकमज्जनेपतनहृतेन सहविजह्रुः प्रह्लोगोपानां भावप
मितिभावः ३ बहुजन्मभिः कृच्छ्रेणाप्तमश्रात्मा मनोयेस्ते योगिभिरप्यलभ्यः स्वगम्यः १२

निश्चितं तत्पश्येत्याहुः सत्यमिति अर्ककरैरारक्तो घनमुत्तरोष्ठवत्पश्यत तस्य घनस्य प्रतिच्छायया रो
धःस्थलमधरोष्ठवत्पश्यतेति सर्वत्रान्वयः २१ सृक्किभ्यामोष्ठप्रान्ताभ्यां प्रतिस्पर्धेते तुल्यतया
वर्तेते नगोदरे गिरिदर्यौ तस्य व्यालस्य दंष्ट्राभिः स्पर्धमाने २२ आस्तृतायाममार्गः विस्तृतो दैर्घ्य
वान्मार्गः प्रतिगर्जति प्रतिस्पर्धते एषां शृङ्गाणां मध्यगतमन्धकारमन्तराननमन्तराननसमं प्रति

सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवद्घनं अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छाययारुणं २१ प्र
तिस्पर्धेते सृक्किभ्यां सव्यासव्ये नगोदरे तुङ्गशृङ्गालयोऽप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च पश्यत २२
आस्तृतायाममार्गोऽयं रसनां प्रतिगर्जति एषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननं २३ दा
वोष्णखरवातोऽयं श्वासवद्भाति पश्यत तद्दग्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यन्तरामिषगन्धवत् २४
अस्मान्किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद्बकवद्विनङ्क्ष्यति क्षणादनेनेति बकारि
मुखं वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः २५॥

गर्जति २३ दावेनोष्णः खरो वातो येन दावाग्निदग्धानां सत्त्वानां यो दुर्गन्धः स एव सर्पस्यान्तर्गतामि
षगन्धवद्भाति २४ एवं सत्यमेवाजगरमन्यथोत्प्रेक्ष्य निर्भया ऊचुः किं ग्रसिता ग्रसिष्यतीति अ
नेन श्रीकृष्णेन हेतुना बकारेरुशत्कमनीयं मुखं २५ ॥

48

सयोजनायामः योजनप्रमाणो दैर्घ्येन उक्तो च तन्महाद्रिपीवरं महाद्रिवत्पीवरं व्यात्तं प्रसारितं गुहा
वदाननं यस्मिंस्तत् ॥१६॥ अद्भुतमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति विशिनष्टि धराधरोऽधरोष्ठो यस्य सः
जलदोत्तरोष्ठो यस्य सः दर्यौ विवृतास्यान्तौ सृक्किणी यस्य सः गिरेः शृङ्गाण्येव दंष्ट्रा यस्य सः ध्वा
न्तवदन्तरास्यं यस्य सः विततोऽध्ववज्जिह्वा यस्य सः परुषोऽनिलवत् श्वासो यस्य सः पक्षेऽपि द

इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः स योजनायाममहाद्रिपीवरं धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा
पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः ॥१६॥ धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननान्तो गिरिशृङ्ग
दंष्ट्रः ध्वान्तान्तरास्यो वितताध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥१७॥ दृष्ट्वा तं तादृशं
सर्वे मत्वा वृन्दावनश्रियं व्यात्ताजगरतुण्डेन ह्युत्प्रेक्षन्ते स्म लीलया ॥१८॥ अहो मित्राणि ग
दत सत्त्वकूटं पुरः स्थितं अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुण्डायते न वा ॥१९॥ यामः

गौ

वदीक्षणोष्णो यस्य सः दववह्निरिवोष्णः परुषानिलश्वासश्चासौ दवेक्षणोष्णश्चेति ॥१७॥ वृन्दा
नः अजगरमेव व्यात्ततुण्डेऽह स्माहेरावनस्य श्रीः संपदेषाऽतिधोन्यामत्वा विपरीते व्यात्ताजगरेत
ऽस्मात्परेणोत्प्रेक्षितवन्तः ॥१८॥ उत्प्रेक्षामेव प्रश्नोत्तरपदाभ्यां चाहुः पञ्चभिः अहो इति सत्त्वकूटं देश
भासमितिं न वा न आप्रश्नं अस्मद्ग्रसनाय व्यात्तं यद्व्यालतुण्डं तद्वदाचरति वा ॥१९॥ ॥

घनच्छदाः मेघान्तरिताः कौणपाः कुणपाशिनो राक्षसाः कुणपाशिनिवृत्तिः तदीयाया २८ आत्मा
नं श्रीकृष्णं चूर्णीकर्तुमिच्छोः तस्य गले ग्रासस्य ग्रासीवैव तरसा ववृधे प्रववृधे २९ निरुद्धः श्वा
सादीनां मार्गभूतः कण्ठो यस्य तादृशस्य उद्गीर्णा दृष्टिः बहिर्निःसृतलोचनस्य अन्तरङ्गे देहम

तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबान्धवाः २८ तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकान् चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले २९ ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः पूर्णोऽन्तरङ्गे पवनो निरुद्धो मूर्धन्विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः ३० तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेतान् दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुन्दो भगवान्विनिर्ययौ ३१ पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन्मिषतां दिवौकसां ३२ ॥

ध्ये पूर्णः परिभूतः सन् तन्मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्रे निर्भिद्य बहिर्गत इति ३० प्राणेष्विन्द्रियेषु स्वपाश्रमत
वर्त्मणा बहिर्गतेष्वेव ३१ अहिदेहस्थितं शुद्धसत्त्वमयं ज्योतिर्निर्गतं खेऽवस्थितं तस्मिन्नीशे
विवेश अन्येन पावनतां गतः कालस्त्वयमिति भावः ३२ ॥

तस्य स्वरूपेण तापैर्नीयमानाः अमृषावस्ततः सर्वं वपुरस्त्र एवमृषायते स्वानां स्वरूपं ताहशपत्र
गोचरत्वेन प्रतीमत इति येषामभिव्यक्तिरित्यत्र तथा मयाप्यार्थं कृत्वा भगवानिति विचिन्त्य स्वानार
त्ता येन मनो निरुध्ये तान्निरोद्धुं तारयितुं मनो दध्ये यावत्तावत्प्रविष्टा इत्युत्तरेणान्वयः २५ प्रविष्टाप
वके लेन तत्तेन जीर्णाः शिथिलिताः जीर्णा इति पाठे जीर्णा शिथिलिताः जीर्णा इति तत्पदार्थः कथं भूतेन ह

इत्योऽमितयोत्तथामतस्तभाषितेऽकृत्वा विचिन्त्य तेन्यमृषामृषायते इत्तो विदित्वा खिलले
कृत्स्नितिः स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनो दध्ये २५ तावत्प्रविष्टास्त्वलगोद्वां तेरपरेण गीर्णा
शिपावः सवत्साः प्रतीयमाणेन वकारिविपानेन हतस्वकान्तःस्मरणेन रक्षसा २६ ताम्
नीत्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वकराद्ववच्युतान् दीनांश्च मृत्योर्जठ
राग्निघासान्घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः २७ कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा
अमीषां च सतां विहिंसनं द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य तं ज्ञात्वाविशत्तुण्डमशेषदृग्
हरिः २८ ॥

तयोः स्वकान्तयोरन्तः स्मरति तथा तेन प्रतपन्नवकारैः कृतस्य प्रवेशेण प्रतीयमाणेन २६ स्वका
रात्स्वच्युतान् विनिःसृतान् विस्मितः सन् २७ कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिन्त्य तत्रोपायं ज्ञात्वास्य
मुखं विशादित्यन्वयः कथं विचिन्त्य अस्य जीवनं अमीषां विहिंसनं इति द्वयं वै निश्चितं कथं स्या

॥ ९५ ॥ टी ५

नैतद्विचित्रंकिंतदित्यपेक्षायामाह अघोपीति आत्मसाम्यंत्वसमानत्वमुपगतो ३८ यस्यांग
मूर्तिःतस्यप्रतिमाप्रतिकृतिःतत्रापिकेवलंमनोमयीसापिबलादंतराहितासतीभागवतीं
प्रह्लादादिभ्यःसएवसाक्षात्स्वयमंतर्गतःकिंपुनःनित्याचासौआत्मसुखानुभूतिश्चतया

नैतद्विचित्रंमनुजार्भमायिनःपरावराणांपरमस्यवेधसः अघोपियत्स्पर्शनधौतपा
तकःप्राप्यात्मसाम्यंत्वसतांसुदुर्लभं ३८ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहितामनोम
यीभागवतींददौगतिं सएवनित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोंतर्गतोहिकिं
पुनः ३९ सूतउवाच इत्थंद्विजायादवदेवदत्तःश्रुत्वास्वरातुश्चरितंविचित्रं पप्र
च्छभूयोपितदेवपुण्यंवैयासकिंयन्निगृहीतचेताः ४० राजोवाच ब्रह्मन्काला
न्तरकृतंतत्कालीनंकथंभवेत् यत्कौमारेहरिकृतंजगुःपौगंडकेर्भकाः ४१ वयं
धन्यतमालोकेगुरोपिक्षत्रबंधवः यत्पिबामोमुहुस्त्वत्तःपुण्यंकृष्णकथामृतं ४२

भितोव्युदस्तामायायेनसः ३९ यादवदेवेनश्रीकृष्णेनदत्तःपरीक्षितंस्वमात्मानमर्पयित्वापरी
क्षितःसाक्षिदर्शनीतिस्वरातःस्वपालकस्तस्यपुनःश्रवणेननितरांगृहीतंवशीकृतंचेतोयस्यसः ४०
कालांतरेकौमारेकृतंपौगंडेककथंतात्कालिकमित्यर्थः ४१ तेनयःस्मारितःश्रुतेनतःते

श्री० भा० द० टी० ५५

नह्यतानिश्चविलोहियागियस्यसः ४२ ॥

५५

50

स्वकृतः स्वकार्यकृतः श्रीकृष्णस्यार्हणं सत्कृतं पूजामकुर्वन् सुष्ठु गायन्तीति सुगा गन्धर्वादयः
३४ किंच तेषां यानि अद्भुतस्तोत्रादीनि उत्सवाय मंगलस्वनाः तान् स्वधाम्नः अन्तिसमीपे श्रुत्वा
ऽजो ब्रह्मा अचिरादागतः ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्रापेति ३५ अन्यच्चाति
चित्रं वृत्तमित्याह एतदिति कौमारं पंचमाब्दात्ते पौगण्डं दशमावधि कैशोरमापंचदशाद्यौव

ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः गीतैः सुगा वाद्यधरा
श्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजया
द्यनेकोत्सवमंगलस्वनान् श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतोऽचिराद्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम
विस्मयं ३५ राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृन्दावनेऽद्भुतं व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्री
डगह्वरं ३६ एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणं मृत्योः पौगण्डके बाला दृष्ट्वो
चुर्विस्मिता व्रजे ३७ ॥

मेतत्ततः परं हरेः कौमारजं पंचमाब्दकृतं कर्म तद्वर्षे दृष्ट्वा पौगण्डे षष्ठे बाला अग्रे वैतद्वृत्तमि
त्यूचुः किं तत्कर्म मृत्योः सकाशाद् आत्मनामहेश्च मोक्षणं आत्मनोऽप्रसिद्धान्मृत्योः अहेश्च मो
क्षारलक्षणान् अघासुरज्योतिषः श्रीकृष्णप्रवेशनं पितदा ह्येकपितवैनस्ति ३७ ॥

श्री॰
भा॰द॰
पू॰टी॰
५१

भोजनविधानाय पुलिनं नीतोऽतीति अहो इति स्वकीयानां या केलिः क्रीडा तन्निमित्ताः संपदो यस्मात्
स्वीयानां केलीनां संपदो विद्यते यस्मिंस्तत् मृदुला अच्छा बालुका यस्मिंस्तत् किंच स्फु
टद्विकसत्सरः सरोजवान्नुत्सेनोपचारतः सर एव विकसदित्युक्तं तस्य गन्धेन हृता आ
कृष्टा अलयः पक्षिणश्च तेषां केवुदक्षेध्वनयः तेषां प्रतिध्वानाः तैर्लसन्तो द्रुमाः तैराकुले

शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्यु
त ३ तथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनमानीय भगवानि
दमब्रवीत् ४ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छबालुके स्फु
टत्सरोगन्धहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुले ५ अत्र भोक्तव्यमस्मा
भिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणम् ६ तथेति
पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ७
कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमण्डलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः सहोपविष्टा वि
पिने विरेजुश्छदा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ८

मे ५ दिवारूढं वेलातीतेत्यर्थः ६ आरुध्य संरुध्य शाद्वले हरिततृणादेशे ७ तदा ते रेजुः
कृष्णस्य विष्वक्परितः पुरुराजिमण्डलैर्बहुभिः पङ्क्तिमण्डलैः सहैव पङ्क्तौ गोपा विष्टाः श्री
कृष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते फुल्लदृशो विकसितनयनाः कमलकर्णिकायाः परितः

१०
पूर्वार्धे टीका
५१

51

तथाभूतोपि कथंचिल्लब्धबहिर्दृष्टिः हे भागवतोत्तम शौनक ४४ इति श्रीभावार्थदीपि
कायां दशमे द्वादशः १२ त्रयोदशे स्वर्गसमावत्सान्बालांश्च मायया तदात्तत्सर्वरूपोहे
कृतः सर्ववदाचरत्तन्नूतनयसि नव्यामिव करोषि १ तर्हि सारभूता सारग्राहिणां ग्रन्थे निम

तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा
४३ सूत उवाच इत्थंस्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानन्तहृताखिलेंद्रि
यः कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमं ४४ इति श्री
भागवते दशमस्कंधे द्वादशोध्यायः १२ शुक उवाच साधु पृष्टं महाभाग त्वया
भागवतोत्तम यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः १ सतामयं सारभृतां
निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया वि
टानामिव साधुवार्ता २॥

र्गः स्वभावः कोसौ अच्युतस्य वार्ता प्रतिक्षणं साधु नव्यवद्भवतीति यथा विटानां स्त्रियाः
कामिन्या वार्ता तद्वत् सारैकथ्यंभूतानामपि सतां या अच्युतवार्ता वार्थी येषां ता
निवाणीश्रुतिचेतांसि येषां तथाभूतानामपि २॥

श्री
भा॰द॰
स्कं॰टी॰
५२

अद्रिषु जलहृदीषु कुंजेषु लतादिपिहितविवरेषु सैकतस्थानेषु १४ अंभोजजन्मनः पद्माज्जनि
र्यस्य सः ब्रह्मा तदंतरे तस्मिन्नेवांतरे गतः प्रागागतः स्थितः मायार्भकस्येशितुः मंजु मनोहरं महित्वं महि
मानं द्रष्टुमन्यदपि च द्रष्टुं तत्रस्थवत्सानितः स्थानात् वत्सपांश्चान्यत्र नीत्वा स्वयं तिरोबभूव प्र

इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो य
यौ १४ शुक उवाच अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्व
मन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् नीत्वान्यत्र कुरूद्वहांतरदधात्खेवस्थितो यः पुरादृ
ष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं १५ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेपि च वत्स
पान् उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः १६ क्वाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने वत्सान्पालांश्च
विश्ववित् सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह १७ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृ
णां च कस्य च उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः १८ ॥ यमः

भवतः श्रीकृष्णस्य १५ उभावपि वत्सान्वत्सपांश्च विचिकाय अन्वीष्टवान् १६ विधिकृतं ब्र
ह्मणा कृतं व्रजगामनं ज्ञातवान् १७ उभयायितं वत्सपालरूपेण वर्तमानमित्यर्थः अयं भावः
यदि तत्सीमासेत तर्हि तन्मातॄणां विषादः स्यात् यदि वानयामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न
स्यादिति तदुभयप्रीतये तथा चक्रे इति १८ ॥ यमः

52

पृष्ठैः नद्दलैः रम्यैस्सुपत्रैः कृतानि भाजनानि यैस्तैः ४ कश्चित्स्वादुविपाकेष्वभ्यवजह्रुः भुजगिरे
सह्रेष्वरा श्रीहासमाहिताः अन्योन्यं दर्शयन्तो रुचिमिति ५ यज्ञभुगपि तेष्वद्भुभुजे बालानामि
व केलिर्यस्य सः नदाह उदरवस्त्रयोर्मध्ये विभ्रत् दधत् विभ्रदिति सर्वत्र वामे इति कल्प्य पाण्योः
विपाकेण मसृणां स्निग्धदध्योदनेकवले जीरकमरिचमेथकहरेलादिभिर्मालोडितमसृणा

केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलैः शिग्भिस्त्वग्भिः दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाज
नाः ४ सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजह्रुः सह
हेश्वराः ५ बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फला
न्यङ्गुलीषु तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञ
भुग्बालकेलिः ६ भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विवि
शुस्तृणलोभिताः ७ तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयं मित्राण्याशान्मा

[illegible]
भिन्नविामध्ये तिष्ठन् स्वस्य परितः परिवृतान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः हासयन् स्वा
र्गे स्वर्गवासिनि निमिषत्सु पश्यत्सु सत्सु लोके जनानां मध्ये बुभुजे ६ भीभयं भयहेतुरस्य भय
स्य भयापादकं यद्वा भयस्याविष्टत्वादिभयस्य भयदायकः सन् तान् त्रस्तान् बालकान्भयसंत्रस्तान्दृष्ट्वा

[illegible] ॥१६॥

एवं यामत्रयमेवं तत्कालक्रीडानियमेन आगताः आभिः स्वाचरितैः स्वस्याचरितैः गोभिश्चरितैर्वा
मातृर्हर्षयन् तन्मस्तकाभिघ्राणालिङ्गनादिभिरुपलालितः इति २३ गवां मोहनमाह गाव इति परिहू
ताः स्वैरंसंगताः स्वकान्वत्सतरानपाययन् ॥ २४ एतावद् अविशेषमेवोक्तं सम्प्रति विशेषमा
रमाभीहित्याह गोगोपीनामिति गवां गोपीनां चास्मिन् कृष्णे मातृता उपलालनादि पूर्वं

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालङ्काररक्षातिलकाशनादिभिः संलालितः स्वाचरितैः
प्रहर्षयन्सायं गतो यामयमेन माधवः २३ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः
परिहूतसंगतान् स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः
२४ गोगोपीनां मातृतास्मिन्सर्वा स्नेहर्द्धिकां विना पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया
विना २५ व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहं शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्व
पूर्ववत् २६ ॥ यतः

वदेवासीत् किन्तु स्नेहर्द्धिकां विना स्नेहाधिक्यमिदानीं विशेषं इत्यर्थः आनन्दनो गोपीषु हरे
स्तोकतालालनादि पूर्ववदेवासीत् किन्तु मायया विना ममेयं माता अहमस्याः पुत्र इति मोह
विनेत्यर्थः २५ स्नेहर्द्धिमेवाह व्रजौकसामिति यथा कृष्णे पुरा आनन्दनेषु स्वपुत्रेष्वा
पि स्नेहाधिक्यं पूर्वमासीदिदानीं स्वतोकेष्वपि तथैवावर्धतेत्यर्थः अब्दं यावदन्तरं निःसीमम्

53

तदेव दर्शयति यावदिति वत्सकानां चाल्पकवपुः प्रमाणमनतिक्रम्य वत्सपवपुर्यद्यपि योऽल्पं यद्यावत्सपादिवपुस्तावत् सोऽजः श्रीकृष्णो बभौ इत्यन्वयः एवं सर्वं विष्णुमयं जगादिति श्रुति द्वारा गीर्वाणीति स्याअयं वत् सागा ऽस्वरूपेण प्रत्यक्षतया यथा तथा बभूवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं सर्वात्मा सन् व्रजे प्राविशत् कथं स्वयमात्मा प्रयोजकः कर्ता आत्मगोवत्सान् आत्मस्वरूपान्

यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्या वद्विभूषाम्बरं यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥ १९ ॥ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजम् ॥ २० ॥ तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥

वत्सान् निवर्तयन्नपि स्वयमेव तेनात्मस्वरूपैः वत्सपैः तत्र चार्थे प्रयोज्यकर्तापि स्वयमेवात्मविहारैः क्रीडन्निति क्रियायाः कारकाणामपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्तदात्मा गोपालरूपो भवन् तत्तत्सद्म प्रविष्टः गोपिकासोऽहं न मां हन् तन्मातरो वेणुरवेण त्वरयोत्थिताः सद्यः सुतानात्मापरं ब्रह्मैव दोर्भिः परिरभ्यात्यापयः स्तन्यं सुधा एव पयः स्वादुधावत्वाऽऽसवः स्वादुकं पायय

तत्र विदूराधस्तोधेनूनां चेष्टितमाह सामेत्येति गोवर्धनस्याधः वत्सैर्वृत्त्य पुनः प्रस्नुता अपि ३१ गा
मेत्य हृष्टमधोधस्थितवत्सकान् गोपानामपि दर्शयति माह गोपाः तेनानागतैर्गोधनैस्तथा याम
नस्यैषोत्थितमन्यु छवैन लज्जया मन्युना दुर्गमार्गजनितक्लेशेन च प्रम्लेच्छैः सह स्नातान्
दृष्ट्वा ३२ ततस्तेषामीक्षणोत्थेन प्रेमरसः तस्मिन् प्राप्लुतानि मग्नान्याशयाः येषां ते जातमन्यु

समेत्य गावोऽधो वत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन् गिलन्त्य इव चाङ्गानि लिहन्त्यः स्वौधसं पयः
३१ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सु
तान् ३२ तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् उदुह्य दोर्भिः
परिरभ्य मूर्ध्नि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ३३ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः
कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ३४ व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुक्ष
णम् मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत् ३५ रामः

कृच्छ्रैः तान्नपि तादृशैर्यतिमा आगताः सन्तः गतमन्यवः प्रस्तुतजातानुरागा येषां ते मूर्ध्नि घ्राणैरवा
घ्राय परमां मुदमवापुरित्यर्थः ३३ कृच्छ्रादपगतान्निर्वृताः तेषां सुतानां मन्दस्मृत्याऽऽद्गतमश्रु येषां त
ाः ये षां ते ३४ प्रेमर्द्धेरौत्कण्ठ्यमतिशयं मुक्तस्तनेष्वपत्येष्ववीत्यहेतुमजानन्नचिन्तयत्

54

एवमात्मा श्रीकृष्णः वत्सपो भूत्वा तत्रापि वत्सानां पालनमिषेण आत्मानमात्मना पालयन्क्री
डितवानित्यर्थः २७ एतावत्पर्यन्तं रामस्यापि मोह एवासीत्स वत्सगोत्वं कथं विज्ञातवानिति दर्श
यन्नाह एकदेति पंचषासु पंचसु षट्सु वा त्रियामासु हायनस्य वर्षस्यापूरणीषु पूरकासु यावशिष्टास्वि
त्यर्थः २८ ततो विदूरादेव गोवर्धनगिरिशिरसि चरन्त्यो गावो व्रजसमीपे चरतो वत्सान्ददृशुः २९ त
दैव स गोव्रजो गवां कलापः तत्स्नेहवशात्तेषां वत्सानां स्नेहेनाकृष्टः अत एव न स्मृत आत्मा ये

एवमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः
२७ एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् पंचषासु त्रियामासु हायनापूरणी
ष्वजः २८ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृ
णम् २९ दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः द्विपात्ककुद्ग्री
व उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रुपया जवेन ३० ॥

न सः जवेनोपत्र ... तमगात्कर्णभूतः उ
त्यात्मपदुर्गमार्गः अतिक्रान्तः आत्मपान् गोपालान् यः सः अत्यात्मपः तथा दुर्गमो मार्गो येन स
च तथा उभाभ्यां पद्भ्यां धावन् द्विपात् द्विपदीसमानः ककुदि ग्रीवा च ऊर्ध्वं नीता ग्रीवा यस्य सः उदास्यपु
च्छः उन्नमितानि आस्यानि पुच्छानि च येन सः आस्रुपयाः स्रवन्तः स्रवन्ति पयांसि पयस्यः
आस्रुतः इति पाठे स्रवत्पयाः गोव्रजः तूर्णेन न हर्षमादयोऽप्यगरित्तके ३० ॥ ग्रमः

ततः किं तमित्यपेक्षायामाह तावदिति । वर्षजाते आत्मनो मानेन त्रुटिमात्रेणकालेन
सकलं सानुचरं हरिं ददर्श ४० कृष्णमायाकृतं यदित्याह यावन्त इति द्वाभ्यां मे मायाशये मायया
स्वे ४१ मन्मायामोहितेभ्यः इतरे कुत्रत्याः ४२ इति वितर्कयन्नास्त इत्यर्थः एवमेतेषु भेदेष्व
त्यपि याद्दशः ४३ ननु मायाश्रयस्य तस्य कुतो मोह इत्यत आह तस्यामिति महामायाविनि भा

तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा पुरोवदाब्दं क्रीडन्तं ददृशे सकलं हरिं ४० या
वन्तो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः
४१ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समं ४२
एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ४३
एवं सम्मोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनं स्वयैव माययाजोऽपि स्वयमेव विमोहितः
४४ तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि महतीतरमायैश्यं निहन्त्यात्मनि युञ्ज

॥ टी ॥

गवति अन्यमाया आवरणविक्षेपकत्वाभावे दृष्टान्तद्वयमाह तस्यां तमिस्रायां रात्रौ नैहारं
हिमकणप्रभवं तमस्तद्वत्तद्धिताण्प्रत्ययस्तस्यापि तमसा नैहारमिति विशेषणं क्षुद्रत्वाद् तत्ता
मो यथा स्वगावरणं न करोति किंतु तत्रैव लीयते यथा च खद्योतार्चिरह्नि पृथक् प्रकाशं
न करोति एवं महति पुरुषे प्रयुज्यमाना तत्प्रसरः इतरा नीचमाया न तत्र किंचित्करोति किंत्वात्मनि

श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां दशमे ॥ ५५

चिन्तामेवाहन्ताभ्यां किमेतदिति वासुदेवप्रश्नेन यथा तथा त्वत्तो केशव पित्रर्जस्य प्रेमवर्त्ते
ते किमेतदद्भुतमिति किंच सात्मने मन्तं हि तस्य मम मत्तेषु प्रीतिकरणमिति भावः ३६ केयेना
यादेवानो वानगणो वाक्रान्तो वाक स्मात्म्प्रपुत्रान्तत्रान्यसायान से भवतिपत्तोस्मापि मोहोवर्त्तते
अन्तः प्रायशो मत्त्वामिनः कालस्यैव मायायया स्विति मे भावयति ३७ सवयमान्त्वाद्बीन पित्र
पुत्रेनत्वानमयेन च त्वत्पावकैर्देवकीकालमेवापण्णत् ३८ एवं श्रीकालस्वरूपेण पात्मान्यत्तो

किमेतदद्भुतमिव वासुदेवे विलोक्यमनि भ्रमस्य सात्मनलोके पूर्व प्रेम वर्धते ३६
केयेवाक्रान्तप्रायाता दैवीवानारोत्ताहरी प्रायोमायास्तिमेभर्तेनान्याम विधिमोहि
नी ३७ इति मे चिन्तयत्याशौ त्मान्मवयमानपि सर्वान्नायमष्टवैकुंठे च त्वत्पावपुने
नसः ३८ नैतल्लेरेणाश्रयमानवैतत्त्वमेव मासीयामिदाश्रयपि सर्वे पृथक्केनिगाः
माक्रण्यवदोगन्तेमहतप्रभुणावलोकेत ३९ ॥

नात्माक्रमो पूष्टाक्रमोपदेशेन विशेषतो तान वानित्याहनैतेशति स्वयेस्वर्थः पाल्यमानावस्से
ऋषीणामेषाः पालात्सर्वेदेवानामाश्रितावदहं वै स्मितानीतन तत्त्याकिं तत्त्वमस्मिन्मिदाश्रये
पित्वमेवभासित्रतत्वं सर्वं पृथक् विविच्य कण्ठेह तःइति वदस्मेनकेन प्रभुणावक्रानिगमात
सेत्तेपतपवीनेहनवेलोकेवस्थितितवानित्यर्थः ३९ ॥ ॥

अजाद्यादिभिर्मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः शक्तिभिः महदादिभिरिति महत्स्तत्रयोः पृथग्वि
वलयचतुर्विंशतिभिः तत्वैर्जगत्कारणैः ५१ कालादिभिश्च तत्सहकारिभिः तत्र स्वभावः
परिणामहेतुः संस्कारः तद्बोधकः स्वमहित्वमहिमभिः भगवन्माहिम्नातिरस्कृतत्वात्तैः
सर्वैर्गुणमायैः ५२ सर्वेषामुत्पत्तिमत्त्वेऽपि विशेषमाह सत्यज्ञानेति सत्याश्च ज्ञानस्वरूपाश्च

गुणमायैर्महिमभिरजाद्यादिविभूतिभिः चतुर्विंशतिभिस्तत्वैः परीता महदा
दिभिः ५१ कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः स्वमहिध्वस्तमहिमभिर्मू
र्तिमद्भिरुपासिताः ५२ सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः अस्पृष्टभूरिमा
हात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशां ५३ एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् य
स्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरं ५४ ॥

अनंताश्च आनंदस्वरूपाश्च तत्रापि तदे
कमात्राः विजातीयसंभेदरहिताः तत्रापि चैकरसाः सदैकरूपा मूर्तयो येषां ते यद्वा सत्यज्ञाना
दिमात्रैकरसमेव ब्रह्मानंदवन्मूर्तिर्येषां ते अत एवोपनिषदात्मज्ञानेनैव दृक्चक्षुर्येषां तेषा
मपि निश्चिते अस्पृष्टभूरिमाहात्म्याः न स्पृष्टः स्पर्शो यस्य भूरिमाहात्म्यं येषां ते तथाभूताः
सर्वे व्यदृश्यन्तेति ५३ एवं सकृदेकदैव ददर्श परब्रह्मणो विशेषणं यस्येति ५४ ॥ ५६

अन्यदपि आश्चर्यमाह तावदिति वत्सपालाः वत्साश्च पालाश्च सर्वे यष्टिविषाणादयश्च ४६ श्रीवत्समभाङ्गदानि वङ्गदानि दोष्षु येषां रत्नमयानि कम्बुवत्त्रिरेखाणि कङ्कणानि पाणिषु येषां ते च ते च ४८ तथा भूरिबहुजन्मार्जितपुण्यं तद्युक्तैर्जनैरर्पितैः ४९ चन्द्रिका चन्द्रज्योत्स्नावद्विशदस्मितं तद्युक्तैः सहारुणेनापाङ्गेन च वर्तमाना येऽपाङ्गाः तैर्वीक्षितैः स्वकार्थानां

तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशे यवाससः ४६ चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाराजीवपाणयः किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ४७ श्रीवत्साङ्गददोरत्नकम्बुकङ्कणपाणयः नूपुरैः कट कैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ४८ आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ४९ चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवी क्षितैः स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ५० आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ५१ ॥

स्वभक्तमनोरथानां रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः स्वयं ब्रह्मणे प्रति मनसि तद्विशदस्मितेन पाल का इव रजोवद्गुणेन स्रष्टार इव तादृक्कटाक्षैर्वीक्षमाणा इत्यर्थः ५० आत्मा ब्रह्मा त दादि स्तम्बपर्यन्तैः अनेकार्हैः अनेकार्हणैः ५१ ॥

सर्वांक्तवाह्निमलभ्रानिःशंतीतिर्येनसः परेतवनमृत्तौ यद्किवर्णयामि तिलकत्रिभुवनिनः आह श्रीनेमा
ति ५२ अजनानामाजीवोर्ड्मेयाकीर्णां समाश्रियेमततानिःश्रामसेनाश्रियाणि यशिलिताः ५७
तदा तत्र्ये त्रिनेमुरंशुर्येषांस्वभाविका प्रतिकार्यैर्वर्वतोपिनराः सिद्धादयश्च मित्राणीवसहेवाम

ततो वीक्ष्य तिलकान्तः कः परे तव ड स्थितः साक्षादुन्मील्य देहेष्वस्ये वेष्टदेमहात्मना ५९
समपश्येवाभितः पश्यन्दिशो पपपांशुरः स्थितः हेरावनेजनानीव्यडुमाकीर्णां समाश्रिये
५८ यत्रैनेमुर्गोडदेवेषु सहासन्नमृगादयः मित्राणीवाजितावासदुत्तकादिकं ५९
ततोहृत्वा स्वपर्वणापि श्रुत्वमाश्रयं ब्रह्मास्त्रये परमनंतमगाधबोधं वत्सामसावीनिवप
रायस्ति तावि चिन्वदेकेमपाणिक वलेपरमेष्ठनष्ट ६० इत्थाहरेणनिजपौरुषातौवली
र्यस्थावडः कनकदंडुमिवाभिपात्य स्पष्टाचतुर्मुकुटकोटिभिरैख्रिभुवनैवामदस्व
सजलैरकृताभिषेकं ६१ उत्थायोत्थाय तत्कालं यस्य चिरस्य पादयोः पतन् आत्मसहितं
ग्रामदृष्टेऽमतवासतवा पुनःपुनः ६२ ॥

तत्र जितस्यावासे नङ्गतापलायताः कन्दर्पादयः क्रोधलोभादयो यस्मात्स्यावभूतं तदावसपरप
हिति ५९ निजपौरुषातः स्ववाहनात् वेगाद्भवती पवित्रेणन दुर्वचनाचरणां स्वकुटकानामैरैरे
त्रिभुवनस्य स्पष्टास्वदसजलैः यानेदास्त्वत्रूपैः स्वजलैः रभिषेकमकरोदिति ६१ चिरस्य चिरपादयो

श्रुतिकृन्तकेनाखर्वेणाउद्धृत्य हस्तीः प्रकाहत्यहेत्सहहेनिपात्येतिवाकृन्तकपाहेनततीयापाः छि
द् सोत्सक् यद्वाउद्धृत्तोतिच्छेदः श्रुतिकृन्तकेन उद्धृत्य विलोम विचार्यपिप्रयत्नतः तस्मिन्निति या
वत्पारांतरे न श्रुतिकृन्तकेनोद्धृतः स्वभितः तेषांधान्यातेजस्मात्तब्रह्मवेदियोऽस्मात्तस्मीनिश्च
लोभूत् अवरुद्धोतः सर्वदेवी ब्रह्माधिष्ठात्री काचिद्देवतात्तस्या श्रुतिसमीपेपुत्रिकाचतनमुखीकृत
क श्रुतिमेव ५५ एवमोहमममनमनस हाराव्याहृश्रुतीतिइयेषोत्यामस्वतीतस्यार्थेषोऽस्मि
किमिदमितिमन्वत्यतिसतियत्सद्ध्रमपिश्रुतीषोसतिप्रवमः अजः श्रीकृन्ताः संपद्दिश्रुजानघा।

ततोतिकृन्तकोहत्यर्तिमिमितैकाद्योदियः तद्वाम्नाभूदजःतत्सी सर्वदेव्योतीवश्रुतिका
५५ इतीरेषोत्तवेति तज्जमहिमनित्यसमितिकेपरब्राजानोननिरसनन्तलक्ष्यात्मकमितो
श्रुतीषोपिद्रष्टेकिमिदमितिवास्यत्यतिसतिचव्हदाजोनात्वासपदिपरमोजानवति ॥ ५६ ॥

निकोमायानूपोतिरक्षणीयायाद्वृतंतद्धीतंततोचव्हादतिरोदधदप्रसारितवानित्यर्थः अथ
वा अयंलोकाः भिमानी ममैषयंद्रष्टमयोगपङ्क्तिन स्योपिपरमायोप्रसारितवानिति कृम
त्यतिसतिश्रुनवेतकर्णागोचरेनिजाः मायारणोमहिमायस्यतस्मिन्निति मोहहेत कृतः दर्प
नानयोगत्वायश्रीणांविशेषणानि त्वमसिमितिस्वस्वप्रकाशं चतत्तकेसह्यलिवयस्मिन् अत एव अ
ज्ञानतः कृतेपरत्वपरस्मिन् अत एव अतनिरसनमात्रलक्ष्यात्मकमतो अतनिरसनतलेन ब्रह्मकैः

ऋतिंधियो मिर्मतिज्ञानं यस्मिन् तस्मिन् स्वरूपे ५६ ॥

श्री॰ भा॰ द॰ सु॰ टी॰ ५८

ननु नो मीतिप्रश्नाय किं स्वरूपानुवादमात्रं क्रियते अत आह अस्यापीति भो देव अस्यापि स्थूल
भेदेन प्रकाशितस्यापि तव वपुषः अपरस्य महिमानमवसितुं तावत् कोऽपि को ब्रह्माहमपि
न ईशोऽनधिकोऽस्मि यद्वा कश्चिदपि नेशो न समर्थ आसीत् स्थूलभक्त्याद्यविशेषणाद्वयमदनुग्रह
स्य समस्तानुग्रहो यस्मात् तत् मदनुग्रहं तस्य किं स्वेच्छामयस्य स्वानां भक्तानां यथा यथेच्छा
तथा तथा भवतः तर्हि किमिति स्तोत्रेण शक्यते अत आह न तु भूतमयस्य अर्चित्य दृष्टा

अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि नेशो महित्ववसि
तुं मनसान्तरेण साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः २ रामायनमः

त्मकस्य यदा स्यैवं तदा कथं पुनः साक्षात्तवैव केवलस्यात्मसुखानुभूतेरेव स्वसुखानुभवैकमात्र
स्य अवतारादिगुणातीतस्य महिमानं अन्तःकरणेन निरुद्धेनापि मनसा को वा ज्ञातुं समर्थो भवेत्
अथवा भूतमयस्यापि विश्वविग्रहस्य पस्य तव त्रियस्य स्याः वपुषः महित्ववसितुं कोऽपि न ईशो तदा
साक्षात्तवैव असाधारणस्यात्मियस्यानिर्यत्नभेदरहितस्य उक्तलक्षणस्य अस्य महिम महिमानम
वसितुं नेशो इति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः २ ॥ रामः

सवेपथुः सकंपः अत एव गद्गदया अनुकरणेन तल्लया वा चापलं तन्मे नः ६३ इति श्रीभावा
र्थदीपिकायां दशमे त्रयोदशः १३ चतुर्दशे कृतैः स्तोत्रैः स्वीयैरेकनिश्चये अनीशः कर्तुमत्तो
षीकृष्णब्रह्मविमोहितः स्वकृतापराधेन भिया सकंपस्तया भगवन्महिमानमनवगाहमानो
यथाहस्वरूपमेव कीर्तयन्नाह नौमीति हे ईड्य स्तव्य ते तुभ्यं नौमि द्वितीयार्थे चतुर्थी अथ

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः कृतांजलिः प्रश्रयवा
न्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ६३ इति श्रीभागवते त्रयोदशोध्या
यः १३ ब्रह्मोवाच नौमीड्य तेभ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मु
खाय वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजा
य १ ॥

यानेनीत्युक्ताप्रकारेणागतस्य भगवतः कर्मत्वेनान्ये प्रयोजनापेक्षया एवंभूतो भगवानेव
प्रयोजनमिति तदर्थीयद्वा त्वत्तो ममेव प्रसादयितुं त्वामेवानौमीत्यर्थः अभ्रवद्वपुर्यस्य
तस्मै तडिदिव अंबरं यस्य तस्मै गुंजाभिरवतंसो कर्णभूषणं परिपिच्छं च बर्हापीडस्तैर्लसन्मु
खं यस्य तस्मै वन्याः स्रजो यस्य तस्मै कवलादिभिः लक्ष्मभिः श्रीशोभा यस्य तस्मै मृदू

श्री० भा० द० म० टी० ५५

एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरपि ज्ञानेऽहमिति तत्कथाश्रवणादिना त्वत्स्वामिनीन्यर्थेनाज्ञोऽस्ता
नीयच पिप्रभयोर्विशेषणद्वैतं यत्व सकाञ्च पापितृगणानीतस्यज्ञानेकर्थ्यं विद्यैवेतत् नतमगुणा
स्यानवस्त्वचिन्त्यानन्तगुणत्वादिति श्लोकद्वयेन तथापीति हे भूमन् अपरिच्छिन्न गुणगणस्य ते महि
मा अमलैर्मलैरात्मभिः अन्यद्वैतैरिन्द्रियैर्विवोढुं ज्ञातुमर्हतीति यद्वा विवोढुं बोधगोचरीकर्तुमर्हति
गोचरो भवति अथवा विवोढुं ज्ञातुमर्हति धर्षयितुमधिकानेत्यर्थः यद्वा महिमानं किं विवोढुमा
र्हतीत्यर्थः कथं स्वानुभवात् आत्माकारान्तःकरणमात्माकारात्तमन्वेतत् करणमपि सविका
रं विषयीकरोति कथमात्माकारतान्तः सोऽयन्तमाह अविक्रियादिति विक्रियाविषयाकारान्तर

तथापि भूमंस्त्वन्महिमा गुणास्ते विवोढुमर्हत्यमलैर्न तात्मभिः । अविक्रियात्स्वानुभवा
द्रूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ६ राम:

हितात्तद्विशेषपरित्यागएवात्माकार इत्यर्थः ननु तं करणमात्माकारविषयत्वेऽनात्मत्वप्रसं
गः स्यात् अत आह अरूपतः निरूप्यविषयः अविषयत्वात् इति विषयत्वमेवात्मनो न फलविष
यत्वं अतो नायं दोष इति भावः कथं तर्हि स्फूर्तिः अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेन न त्वन्यथा
इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः अथवा सर्वतोऽन्तरंगामलक्ष्मी गुणगणस्य ते महि महिमानं अ
मलैरन्तर्हेतुभिः इन्द्रियैरपि तत्प्यातात्स्वरूपत्वेन रूपेण विवोढुं किमर्हति नार्हतीति भावः कथं
तर्हि अर्हतीत्यत आह स्वानुभवादित्यादिना उक्तार्थमेवैतत् ६ ॥ राम:

57

श्री

ननु तर्हि कथमनन्ताः संसारं तरेयुः तत्राह ज्ञान इति ज्ञानसाधने प्रयासे प्रमनुदपास्य ईषदप्यकृत्वा स-
द्भिः मुखरितां स्वत एव नित्यप्रकटितां भवदीयवार्तां कथां स्वस्थान एव स्थिताः सन्तः तन्त्रविधिमात्रेणाहृतप-
वश्रुतिगतां श्रवणमार्गागतां तनुवाङ्मनोभिर्नमन्तः सत्कुर्वन्तो ये जीवन्ति यद्यपि केवलं नान्यत्कुर्वन्ति तैः प्रा-
यशः त्रिलोक्यामन्यैरजितोपि त्वं जितः प्राप्तोसीति किं ज्ञानश्रमेणेत्यर्थः ३ भक्तिं विना तु ज्ञानेन न सिद्ध्यद-
त्याह श्रेय इति श्रेयसामभ्युदयापवर्गलक्षणानां सृतिः स्रवणं यस्याः सरस इव निर्झराणां यथा वि-
धा ते भक्तिमुदस्य त्यक्त्वा श्रेयसां मार्गभूतामिति ये केवलबोधलब्धये यत्नं कुर्वन्ति तेषां क्लेशलवः क्ले-

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् स्थाने स्थिताः श्रुतिग-
तां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोजित जितोप्यसि तैस्त्रिलोक्याम् ३ श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते वि-
भो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषा-
वघातिनाम् ४ पुरेह भूमन्बहवोपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपे-
दिरेञ्जोच्युत ते गतिं पराम् ॥ ५ ॥

शोप एवावशिष्यते अयं भावः यथाल्पश्रमाणां धान्यं वितुषजं श्रेत्तः कणहीनान् स्थूलान्धान्याभा-
सान्तुषान्ये घ्नन्ति तेषां न किंचित्फलमेवं भक्तिं त्यक्त्वा ये केवलबोधाय प्रयतन्ते तेषामपीति
४ भक्त्यैव ज्ञानं प्राप्यते नान्यथेत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति पुरेति हे भूमन् अपरिच्छिन्न इह लोके पूर्वं योगि-
नोपि सन्तः योगेनैव मया प्राप्यः पश्चात्त्वदर्पितेहाः त्वय्यर्पिता लौकिकी वैदिकी च ईहा चेष्टा यैः ते निजकर्मल-
ब्धया त्वय्यर्पितेहा च निजकर्माणि तैर्लब्धया इति एकपदं वा कथोपनीतया त्वत्कथोपप्रापितया
भक्त्यात्मानं विबुध्य ज्ञात्वा अंजः सुखेनैव ते परां गतिं प्रापुः ५ ॥

श्री भा० द० स्क० टी० ६

रजोभुवो रजसोजातस्य अजानतः अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुषः अजो जगत्कर्ताहमिति
मदेन गाढतमोवृतेनान्धीभूतनेत्रस्य अतः त्वत्तः पृथगीशमानिनः अनुकम्प्यत्वेन वर्तमा
नोऽपि मयि नाथवान् एष त्वयानुकम्प्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः १० ननु अहमोऽ
विग्रहः त्वमपि ब्रह्मत्वेनाहमिति मतः महत्ततिः महानहंकारः खं वायुः अग्निः

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः अजावलेपान्ध
तमोऽन्धचक्षुष एषोऽनुकम्प्यो मयि नाथवानिति १० क्वाहं तमो महदहं खचराग्निवार्भूसंवे
ष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमवि
वरस्य च ते महित्वम् ११ रामः ॥

वाः जलं भूः पृथ्वी प्रकृत्यादि पृथिव्यन्तैः तैः संवेष्टितो योऽण्डघटः सप्तवितस्तिप्रमाणेन सप्तवित
स्तिः कायो यस्य सोऽहं क्व च ते महित्वं क्व एवंभूतस्य ईदृग्विधानि यान्यविगणितानि अण्डानि तेषां
परमाणवस्तेषां चर्या परिभ्रमणं तदर्थं वाताध्वानो गवाक्षा रोमविवराणि यस्य तव अ
तो नितरां त्वयाऽनुकम्प्योऽहमिति ११ रामः ॥

६

60

गुणानामात्मनः गुणाधिष्ठानस्य तेन च गुणान्विमातुमेतावन्त इति ज्ञातुं क ईशिरे के समर्था बभूवुः इ
रतस्तु हि पोषवातीर्णस्य भूतस्य तस्य तवास्य विश्वस्य हिताय पालनाय बहुधा गुणाविष्कारेणाव
तीर्णस्य तव तु कालेन गुणाः किमशक्यमत आह कालेनेति वा पाठो विकल्पः सुकल्पैरिति निपुणैः
बहुजन्मना कालेन भूपरमाणवो विमिताः विशेषेण गणिता भवेयुः तथा खे मिहिका हिमकणाश्च
पि तथा द्युभासः दिवि नक्षत्रादिकिरणपरमाणवोऽपि तस्मादनन्तैर्गुणैर्गत्या हृतास्तेरिति ६ स

गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य कालेन यैर्वा विमिताः सुक
ल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ७ तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं वि
पाकं हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ८ पश्येश मेऽनार्य
मनन्त आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कि
यानैच्छमिवार्चिरग्नौ ॥ ९ ॥

समीक्षमाणः कदा भविष्यतीति बहु मन्यमानः स्वार्जितं च कर्मफलमनासक्तः सन्भुञ्जान
एव नातीव तत्प्रशान्त्यर्थं यतन् एवं यो जीवेत स मुक्तौ दायभाक् भवति भक्तस्य जीवनमा
त्रमेव तत्र दायाद्यर्थं किमपि नापेक्षितम् इति भावः ८ तदेवं स्तुत्वा भगवतः तत्समायाव्य
तिरेकेणाद्यप्रमाद्विमुक्तो नान्यद्व पश्यन्तीति भावः ऐश्वर्यं द्रष्टुं
ते मायया यो निवेदयति हे ईश मे अनार्यं दौर्जन्यं पश्य यदहं मायिनामपि मायिनि त्वयि मोहि
न्यपि त्वयि मायया सा यां प्रमार्यैश्वर्यं द्रष्टुमैच्छमभिलषितवान् अग्नौ एव किंतेन यद्यहं कि
यान्न किंचित् यथाग्नेरुरुज्वालस्य यथाग्नौ न किंचित्तद्वदिति ९ ॥

नहि नारायणस्य पुत्रः तस्याः मम किं मायेति तत्राह नारायणस्त्वमिति न सीति काका त्वमेव
नारायणत्वमुपपादयति कुतोहं नारायण इति चेत्तत्राह सर्वदेहिनामात्मासि यत्वमपि किं ना
रायणो न भवसि नारं जीवसमूहः अयनमाश्रयो यस्य स त्वमेवेति त्वमेव सर्वदेहिनामात्मातो ना
रायण इति भावः हे अधीश त्वं नारायणो न हीति पुनः काका अधीशः प्रवर्त्तकः तत्त्वं नारा
स्यायने प्रवृत्तिर्यस्मात्तत्त्वमिति पुनस्त्वमेवासीति किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिललो
कं साक्षात्पश्यति अतो नारमयसे जानासीति त्वमेव नारायण इत्यर्थः ननु वेदे नारायणपद

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोकसाक्षी नारायणोङ्गं नर
भूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया १४ मम ॥

वृत्तं श्रीमद्वेदे तत्त्वन्यथा प्रसिद्धमित्याशंक्याह नारायणोङ्गमिति नराद्भूता ये अर्थाः च
तुर्विंशतितत्त्वानि तथा नाराः नराज्जातं जलं तदयनाद्यो नारायणः प्रसिद्धः सोपि तवैवाङ्गं
मूर्तिः तथा च स्मर्यते नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन
नारायणः स्मृत इति तथा आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन ना
रायणः स्मृत इति च न तु मन्तव्यं तैः परिच्छिन्नाः कथं जलाद्ययनत्वमत आह तच्चापि सत्यं नेति।

61

अपि च गर्भगतस्य शिशोः पादयोस्तलेपणोमात्तः किमपराधाय भवति कल्प्यते अतस्तद्वदीथा-
स्यात् अस्तिनास्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावपक्षाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणपक्षैर्वा भुवि त-
पतेषां पादानां भुवि विषये उषितेऽस्थितमिति वा सर्वं व्याप्तमित्यर्थः हे अम्ब तत्र तव ऊरुतेः अनेन
बहिः कियदपि किंचिन्मात्रमपि किमस्ति न किंचिदस्तीत्यर्थः अतः सर्वस्य त्वदङ्गान्तर्गतत्वेना-

उत्क्षेपणो गर्भगतस्य पादयोः किं कल्प्यते मातुरधोक्षजागसे किमस्तिनास्तिव्य-
पदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनेनसः १२ जगत्त्रयीतावदपि समस्तवोदेनागाय
णास्मादहं नाभिनालात् विनिर्गतो जगत्स्थितिर्वा कृत्स्नपक्षा किं तीव्रगतस्त्वं विनि-
र्गतोऽस्मि १३ ॥

समापि तस्यात्वात्तमातृवदपराधः सोढव्य इति भावः १२ किं च विशेषतोऽपि त्वत्तो मम जन्म
प्रसिद्धमित्याह जगत्त्रयेत्यादि जगत्त्रयस्यान्तेऽनल्पोऽप्युदधीनां सेलवः सेह्वयः तस्मिन्नुदरे
इति केनाग्र्यमास्मादहं नाभिः तस्य नालादजो निर्गत इति या वाक् सा तावत् मम सा
भवति वै निश्चितं तथापि तद्धेतोरारम्भात् ग्रहे किं न विनिर्गतः सन्
त्वत्तोऽस्मि अपि तु त्वत्त एवोत्पन्नोऽस्मीत्यर्थः १३ ॥

अपि च न केवलं जनन्याः समायिनस्यैव दर्शितैस्त्वा हृद्ग्रथैवेति नहिसौवोविनागस्यविष्ठ
स्यमायात्वं यत्तत्तया ममैव तत्तद्रूपैर्विकिनदर्शितमेव तथाह्येकोसीत्यादि ततोमा
यासद्वाविलेत्तमादिभिर्हृपासिताः तावन्तः चक्रभंजाप्रभृतिजगत्तिब्रह्माण्डानीति प्रागतत्ता
मपि हृष्टमितिज्ञातव्यं १८ नत्वब्रह्मणस्त्वनमयादर्शितं गुहृमेवचेतन्यकथं अप्रपंचवत्त
मायैस्तूच्यते सत्यं किंत्वग्रहितायेत्वयिनानात्वंगुणावतारमतत्त्यापवत्तोशष्ठिवकार्यवशो

दृष्टेवत्वहतोऽस्याः किं समनन्तमायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो अजसहृदवास्याः
समस्ताअपि तावन्तोऽसि चक्रभंजात्वद्ग्विलेः सार्कं मयोपासिताः तावन्त्येव जगं
तिकत्वद्मितब्रह्माद्वयैर्पिधीते १८ अज्ञानतोवात्यद्वीमनात्मन्यात्मनात्मना
भासि विततयमायो हृष्टाविवाहेजगतो विधानेत्वमेषोऽन्तिवत्रिनेत्रः १९ ॥

नत्वतेत्रमायानिबंधनमित्याह श्लोकद्वयेन अज्ञानतामितित्वत्पदवीत्वस्वरूपमजानन्तो
अनात्मनिप्रकृतिस्थितः आत्मैवतेआत्मनैवस्यातेऽयःमायोविततयाभासिकथं
जगतः स्रष्टौ अहमिवब्रह्मैवविधानेपालनेपषत्वमिवअन्तेत्रिनेत्र
इव १९ रामायनमः ॥

62

अपरिच्छेदमेवोपपादयति त्वत्तो हि इति जगदाश्रयभूतं तव तद्वपुः जलस्थमिति चेद्यदि तत्सत्यं स्या
न्नर्हि तदेव कमलनालमार्गेणान्तः प्रविश्य संवत्सरपर्यन्तं विचिन्वतापि मया हे भगवन् अचि
रेणैव तत्र किमिति न दृष्टं न च बाल्याद् हं दृष्टं तद्वपुः किं त्वन्तः करणे हृदयपद्मे तदा हे दृष्टपि किमिति
नो यदर्शि न दृष्टं सद्य एव तपः करणानन्तरं सद्य एव मम हृदये अन्ततो मध्ये वृथाः तत्कामं तद्दर्शावि पोत्थ
परिच्छेदः सत्यो न भवतीत्यर्थः ७ अपि च यदि जलादि प्रपञ्चः सत्यः स्यात्तर्हि तेन तव परिच्छे

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो
सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ७ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिः स्फुटस्य कृ
त्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ८ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं
भाति यथा तथा तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ९ त्वन्मायावि
दोऽभवेत् म
ल्लभित्व इति यच्चैतदर्शितमित्याह द्वाभ्यां श्लोकद्वयेणाहे मायाधमन मायोपशमन अत्रैवावतारे
बहिः स्फुटस्यापि जठरे मध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन ८ न कुक्षिबहिः सत एव प्रपञ्चस्य जठरे प्रतिबिम्बो
त्तत्कुतः सर्वथा मायात्वे तत्राह यस्येति यस्य तव कुक्षौ सात्मं सर्वमिदं यथा भवति तत्तत्सर्वमिहापि
बहिरपि तथैव भाति किं च सात्मं त्वत्सहितं तत्तदिदं त्वयि मायया विना किं घटेत अत्र तिमायाः त्व
यि प्रतिबिम्बः चेद्बालो हि लीलामनः श्रीयशोदया उक्तत्वादित्वचाद्दर्शयात्मानी यस्य त्वयि प्रतीति

नैस्यात्तदन्तः सर्वं यामिष्यात्वमेवेति ८ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
६३

त्वमेव तु सत्यमित्याह एकस्त्वमिति। अन्यः कुत आत्मा हि एकोऽप्रमत्तो हि एवं न तस्मात् हेयः। अतः सत्यः किं च षड्विकारवत् तदसत्त्वेन च त्वयि जन्मादयो विकाराः सन्तीत्याह आद्यः कारणभूतो न जन्म आद्यत्वे हेतुः पुराणः पुरापि नवः कार्योत्पत्तेः प्रागपि वर्तमान इत्यर्थः अवृद्धेहेतुः पुरुष इति तथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणं विकारं वारयति नित्य इति सनातन इति पूर्णः अजस्रसुखः अक्षरः अमृत इति च चतुर्भिः पदैः क्रमेण वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशान्वारयति एवं चैकत्वे हेतुरनन्तः अद्वय इति च देशकाल

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः। नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो
निरंजनः पूर्णाद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः २३ ॥

परिच्छेदरहितः वस्तुपरिच्छेदरहितोऽपि अमृतत्वे प्राप्तानामाप्य इत्याद्यमाप्यसंस्कार्यं विकार्यं चेति चतुर्विधक्रियाफलं वारयति स्वयंज्योतिः निरंजन उपाधितो मुक्त इति पदत्रयेण। यथाभावं अर्थात् नित्यसिद्धत्वेनैव निराकृता आप्तिः पिक्रियया ज्ञानेन वा भवेत् क्रियया प्राप्तिरात्मन एवैनैव निराकृता तत्ता नन्तः प्राप्तिं वारयति स्वयंज्योतिरिति विकृतिरपि तद्वा पाकरणेनावा तेन क्षीहीणामिव उपाध्यापकरणेन भवेत् तच्चासंगत्वान्न संभवतीत्याह मुक्त उपाधित इति संस्कारोऽपि किमिति या प्याधानेन मलापकरणेन वा तत्र आतिशय्याधानं पूर्णत्वेनैव निराकृतं मलापकरणं वारयति निरंजन इति निर्मल इत्यर्थः २३ ॥

ननु स्वातंत्र्ये कथमूतिः स्तेषु मत्स्यादिषु जन्म कथं वा वामनराघवमोहिन्या आदिकार्यं कथं वा ।
स्मिन्नेव कदाचिन्न पलायनादि अत आह कोवेत्तीति २० अन्वयः हे बोधनैर्दृढं यत्त्वमेया हे भूम
न्नित्यादिभिः भवत ऊतीर्लीलाः त्रिलोक्यां को वेत्ति क्व वा कथं वा कति वा कदा वेत्ति अचिन्त्यं तव
योगमायावैभवमिति भावः २१ ननु भवतस्त्वन्मायाया अचिन्त्यो महिमा प्रपंचस्यासत्त्वे कथं

सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादःस्वपि तेऽजनस्य जन्मासतां दुर्मदनिग्रहा
य प्रभो विधातः सदनुग्रहाय २० को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रि
लोक्यां क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन्क्रीडसि योगमायां २१ तस्मा
दिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं त्वय्येव नित्यसुख
बोधतनावनन्ते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति २२ ॥

ननु प्रतीतिरिति मायायाः कोऽसौ महिमा यद्युपमेहरन्यदिहरतीति तस्मादिति अखण्डपि निरस्तप्रा
तिभासिकत्वेऽपि व्यवहारदशायां तु यत् सदिवेत्युपलक्षणमेतत् नित्यमिव सत्यमिव चेतनमि
व च स्थिरमिव नत्वस्य तत्त्वतो भानमस्तीत्यर्थः २२ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
६४

नन्वात्मनि कल्पस्यैव किमिति बन्धमोक्षौ नेतीति तत्राह अज्ञानसंज्ञाविति अज्ञानेन संज्ञा
ययोस्तौ भवबन्धमोक्षौ भवे बन्धस्तन्मोक्षश्चेति द्वौ नाम प्रसिद्धौ ऋतज्ञभावात् ऋतज्ञानी
तज्ज्ञभावः तस्मादन्यौ न स्तः ननु कथमज्ञानपलापः क्रियते परमार्थविचारादित्याह अ
जस्रेति अजस्रचिन्मात्ररूपेण परिपूर्णे आत्मनि निरज्ञानेन च बन्धः अतएव ज्ञानात्तावेतौ तरणाविव
वाह्नी इवेति ४६ ननु परमार्थज्ञानाज्ज्ञानकृतौ बन्धौ निवर्तेतां आत्मा त्वत्र एव तावत्

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् अजस्रचित्यात्म
नि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाह्नी ४६ तमात्मानं परं मत्वा परमात्मा
नमेव च आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहो अज्ञजनज्ञता ४७ ॥

नास्तीति कोऽयमाग्रह इत्याशंक्याह यदध्यासादात्मनः परस्वरूपास्फूर्तिः तदपवादेन तस्यै
वात्मस्वरूपेणानेयुक्तमिति समर्थविस्मयपूर्वकोऽभिवाहत्वामिति तमात्मानं परं दे
हादिभ्यो मत्वा आत्मनि देहादिमध्यास्य तत्प्रत्यापरं देहादि आत्मानं मत्वा देहादावात्मानम
ध्यस्य पुनः अहं आत्मा बहिर्मृग्य इति चित्ते न हि देहे नष्टे वस्तुतनेन गम्यतः इत्यर्थः ४७ ॥

64

तस्मादेवंभूतज्ञानानन्त्यं चातो न स्यादित्याह एवंविधमिति द्वाभ्यां ये विचक्षते सम्यक्पश्यन्ति कथमात्मात्मतया आत्मा अल्पकस्तस्य स्वरूपत्वेन न चैतत्त्वादिविवेकेणेत्याह सकलात्मनामपि स्वात्मानमेकं गुरुरेवार्कः तस्माल्लब्ध उपनिषदेव सुचक्षुः तेन भवमेवानृताम्बुधिं ते तरन्तीवेति वै भावः ॥ २४ ॥ तत्र च ज्ञाते न तरन्तीति किं तु तरन्त्येवेति तत्त्वात्मात्मतया ज्ञाने नैत्य

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ॥ २४ ॥ आत्मानमेवात्मतयाविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५ ॥

र्थं तत्प्रपञ्चमितिज्ञानेऽक्रमेणोपपादयति ननु आत्मानमेवात्मतयेत्यनेन ज्ञानेन श्लोकेन तरन्तीत्युपपादयति अज्ञानमेवाविद्यमानत्वेन तरन्त्येवेत्यनेन प्रपद्यते ज्ञामितिश्लोकद्वयेन तत्रात्मानमतयेत्य तदुपपादयति ननु ज्ञानेन कथं भवतरणमिति तत्स्याज्ञानमूलत्वादित्याह आत्मानमेवेति तेनैवाज्ञानेनैव प्रपञ्चितं प्रपञ्चः रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवाविति सर्पशरीरस्याध्यासापवादौ

श्री
भा॰द॰
टी॰
६५

तत्रस्मात् भूरिभागः सुभाग्यं अत्र भवे ब्रह्मजन्मनि तिरश्चामपि मध्ये वा जन्मनि तस्मिन्नपि येन भाग्येन भवदीयानां जनानां एकोपि यः कश्चिदपि भूत्वा निषेवे अत्यर्थं सेवे ॥२९॥ यद्देवा द्विजन्मनोपि यत्र जन्म विन्दन्ति मज्जन्मैव श्रेष्ठमित्याशयेनैतत् समभिः श्लोकैरभिनन्दति अहो इति धन्याः स्त्र्यादिभिः व्रजगोरमण्यः व्रजस्था गावो गोप्यश्चातिधन्याः यासां त्वया वत्सतरात्मजात्मना वत्सानामात्म

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां येनाहमेकोपि भवज्जनानां भू
त्वा निषेवे तव पादपल्लवं ॥२९॥ अहोतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते
मुदा यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेद्यापि न चालमध्वराः ॥३०॥ अहो भाग्य
महो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥३१॥ यामः

त्मनां च रूपेण यस्य स्तनवत् अमृतं ये सर्वेपि यज्ञा अद्यापि न शक्ताः तेन त्वया अतितृप्त्यर्थं त्वया स्तो स्तन्यमृतं तद्रूपे पीतमिति ॥३०॥ तत्र भगवत्सख्यानां महिमा वक्तुं तावच्च न शक्यते इत्याह अहो इत्यादि पूर्णतत्वाभाग्यस्य सर्वापरिच्छिन्नत्वमुक्तम् किंच ॥३१॥ यामः

65

विवेकिनस्तु प्रत्यक्तत्त्वरूपत एव परमात्मानं विचिन्वंतीत्याह अंतर्भवे इति भवे भवतीति भवः चि
त्तात्मके शरीरे जन्मप्रभृत्येव मृगयंतीति यतः अतत्त्यजंतः अपवदंतः ननु सतो ज्ञानेनाले
किमसतोऽपवादेनेत्याशंक्याह अतत्त्वापवादं विनाधिष्ठानतत्त्वं न ज्ञायते इति सत्यव्यवहारे
णाह असंतमिति अंति समीपे असंतमप्यहिमंतरेण तन्निरासं विनेत्यर्थः संतं गुणं रज्जुं संतः
किमु यंति जानंतीति संतमपि गुणं इति वा न जानंतीत्यर्थः तस्मादात्मतत्त्वेऽवस्तूनां निराकृतिरि

अंतर्भवेऽनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजंतो मृगयंति संतः । असंतमप्यंत्यहिमंतरेण सं
तं गुणं तं किमु यंति संतः २८ अथापि ते देव पदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत
एव हि जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥ २९ ॥

तिभावः २८ नन्वेवं ज्ञाने नैकमार्गे मोक्षे किमिति भक्तिरपेक्षिता अत आह अथापीति यद्य
पि ह्यात्मविज्ञानमस्ति तथापि हे देव तव पादांबुजद्वयस्यैकदेशस्यापि यः प्रसाद
लेशः तेनानुगृहीत एव भगवतः तव महिम्नः तत्त्वं जानाति हे भगवन् तव महिम्नः तत्त्व
मिति वा एकोऽपि कश्चिदपि चिरं विचिन्वन् अतदपापवादेन विचारयन्नपीत्यर्थः २९ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰ टी॰
६६

अतोमयाप्रार्थितंतदलमेनाथमभूरिभागधेयमेवाह तद्भूरिभाग्यमितिकिंतदिहम
नुष्यलोकेयत्किमपिजन्मतत्राप्यटव्यांयत् तत्रापिगोकुलेयत्अहोमनुष्यलोकेविहाया
अजन्मनिजातेकोलाभस्तत्राह अपिकतमोऽङ्घ्रिरजोऽभिषेकमितिगोकुलवासिनांमध्ये

तद्भूरिभाग्यमिहजन्मकिमप्यटव्यांयद्गोकुलेऽपिकतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकं
यज्जीवितंतुनिखिलंभगवान्मुकुन्दस्त्वद्यापियत्पदरजःश्रुतिमृग्य
मेव ३३ गमः ॥

पिकतमस्ययस्यकस्याप्यङ्घ्रिरजसाअभिषेकोयस्मिंस्तत् नतुगोकुलवासिनएवकृतोऽप
न्यः तत्राहयदितितेषांजीवितंनिखिलंमुकुन्दः इतिमुकुन्दःपरमेवजीवितमित्यर्थः दुर्लभता
माह अद्यापीतिश्रुतिमृग्यंवेदैरपिमृग्यंतेएवननुद्दृश्यन्ते इत्यर्थः अहो
तेषांभाग्यंयेनतत्सत्पदंपश्यन्ति ३३ गमः ॥

एतेषां सोपानानां गोपीनां च भाग्यमहिमा तावदास्तां लोकस्तेन वक्तुं शक्नोति पार्वति यः पार्वतौ
हेकारादिष्टात्ता आदिर्यं सो चेन्द्रादीनां प्रकादप्रपनां तेन प्रावयेच्चद्वयमित्यात्मानमेव वक्तुमन्य
मानश्चाह एवं मनोऽभुक्ष हेकारचन्द्रगाघधिष्टात्तारः श्रयोद यादेवाः तावत्तवत्तश्रेष्ठो भूरिभा
गाः यस्मादेतेषां हृषीकाणि इन्द्रियाण्येव चषकानि पानपात्राणि तैः तैत्तवचतर्द प्रास्यचित्ताधिष्ठा

एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः
एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजम
ध्वमृतासवं ते ३३ ॥ रामः

ननु श्रेष्ठी एवं इन्द्रजे सरोजे तत्पो मे भ्रमकरेन्दः तदेवामततेस्याङ्गश्चामसवेमादकेपिबामः एतद्
क्तेभवति यदाष्टन्येकमिन्द्रियाभिमानिनो वयं कीर्तिसौन्दर्यं सौगन्ध्याद्यैकैकदेश
मेविनो विकतार्थ्यां तदा सर्वेन्द्रियैः सर्वमेविनामेतेषां ब्रजवासिनो
किं वर्ण्यं ते भाग्यमिति ३३ ॥ रामः

श्री॰ भा॰ द॰ पा॰ टी॰ ६७

नन्वत्र पक्षान्तरे तेषां तत्र आदिरूपेणावर्तनमिति चेन्न त्राह प्रपंचमिति प्रपन्नापास जनतानां सन्ततमेतत् तस्या आनंदानां संदोहं समूहं प्रथयितमिति नहि कदापि तत्र त्वादिना नाहं भक्तेरानृण्यं तप घतेऽन्यत्र्थः २६ तदेव मादितत्र आसन्ध प्रचिन्त्यानंतत्वाणोवेनस्थ यंद्रुजै पत्वम् तो के चित्तज्ञाः

प्रपंचेनिष्प्रपंचोपिविदुषांयः समिभूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितं प्रभो २६
ज्ञानेनत्वतज्ज्ञानेन किंबहुक्तेन मे प्रभो मनसो वपुषो वाचो वैभवे तव गोचरः २७
अनुज्ञानीहि मोक्षं स्वस्वस्वैतन्ये स्वीक्षिसर्वहक् त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितं २८

नीमहति स्थिताः तत्राशु यह्न सन्निवाह ज्ञानेनेत्यति नतु मे मन आदीनां तव वैभवे २७ जगदीप त्वादि भिमानं परित्यज्याह अनुजानीहि इति स्वमहिमानं अस्मदादीनां च ज्ञानबलादि सर्वेतत् मेयवेत्सि यतः सर्वहक् जगतां नाथस्त्वं त्वमेवेत्येतावन्मात्रं तत्र मम तत्र स्यात् जगत्तत्पतत्तेनार्पितं चेत्तवार्पितं २८ ॥ ॥

अपि च किं वर्ण्यते कृतार्थत्वमिति तेषां येषां भक्त्या भवानपि ऋणी वास्ते ननु किं दातेन तत्समयों ह्ये
नऋणी स्यामत आह कृत्तापि भवानपि यषां ऊत्रापि किं विश्वफलात्मत्वीत्मकात्वत्तः परे फलेनात्ता
नऋणी स्यामत इति चे हायस्यतीति नचेत्तः अयन्सर्वत्र गच्छन् विचारयन्नस्यतिनन्तु मामेवदत्वाऽनृणः स्यामिति चे
त्नहि नहि सद्वेषादिवसत्ताभक्तानां यो वेषः तदनुकारमात्रेण पापिष्ठा पूतनापि त्वामेवापिताऽ
पिता तर्हि यत्तमेव पिनां बांधवानामपि दास्यामीति चेन्न यात्र सकुलेति वकाचात्तरस हितेति प

यषोचो घनिवाति तावत्तमवात् किं देवराते ति नचेत्तो विश्वफलात्फलेन्तद् परं ऊत्राप्य
यन्नस्यति सद्वेषादिवपूतनापि सकुलात्मामेवद्यापिता यद्धमोपत्सह स्त्रियान्नत
नयत्राणापायात्मकृते ३४ तावद्रागादयस्तेनाः तावत्कारागृहं गृहं तावन्मोहोऽङ्घ्रि
निगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ३५ ॥

घामपि तावदेवचेद्यर्यासमपि न मनः परं किंचिदस्तिकथमेषामपर्यासमत आह तावदि
ति हे कृष्ण रागादयः तावत् स्तेनाः चौरा भवन्ति तथा तावत् गृहमपि कारागृहं बंधनागारं
मोहोपि तावदेवाङ्घ्रिनिगडः पादशृङ्खला यावत्ते जना त्वदीया जना न भवन्ति त्वदीयानां तु रागाद
योपि त्वत्रिष्ठामोचकाप्येति न यतिभ्यः विशेषः भजनेत्वधिक
मिति भावः ३५ ॥

नन्वेतावंतं कालं कथं तैस्तत्रोपविष्टाः कथं च तत्र स्थिता यस्माद्विस्मरणमत आह एकस्मिन्निति
श्लोकद्वयेन अब्देऽपि याते प्राणेशं क्षणमेतमपि विनापि प्रियविरहे तत्रापि च बालका भवा
न्तित्व्यापि मायाहताः क्षणार्धं मेनिरे ४२ यया मायया मोहितं जगत् अभीक्ष्णं पुनः पुनर्वि
स्मृतात्मकं विस्मृतआत्मस्वरूपं तत्तया ४३ अपि एकमपि कवलं नैव भुक्तं तेन या अतिवेगेन स्वागतं ते सम्य

एकस्मिन्नपि याते ऽब्दे प्राणेशं चांतरात्मनः कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः
४२ किं किं न विस्मरंतीह मायामोहितचेतसः यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृता
त्मकं ४३ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा नैकोऽप्यभोजि कवल एहीतः सा
धु भुज्यतां ४४ ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत
वनाद्व्रजम् ४५ बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः
वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठं ४६ ॥

गागते वत्साः किं समीपे भवंतु एकोऽपि ग्रासः त्वां विना अस्माभिर्न भोजि न भुक्तः अत एहि साधु प्र
विशेषेण भुज्यतामिति ४४ अभ्यवहृत्य भुक्त्वा ४५ प्रोद्दामो यो वेणुर्वादित्रविशेषस्तेनाढ्यः
संपन्नः गृणन् उपलालयन् गृह्णन् गोपीदृगुत्सवदृशिः गोपीनां दृशामुत्सवरूपा दृशिर्दर्शनं य

६०

तदेवं किं करोम्यस्य पापस्येति मत्वाहं त्वां नमस्करोमीति श्रीकमलेति हस्तिजलपुष्पस्य प्रीतिदा
त्वत्वेन हृद्गुर्योपमत्वाच्च धर्मैः सनिर्जरादेवाश्च द्विजाश्च पापाच्च तत्पापपापः ते बाह्यद्विकारि
त्वेन हेतेचेद्दोषमुक्तकर्मः पापोऽधर्मः तदेवपापर्वोत्तमः तत्र हरतीति तत्पापाश्रितोनहेतुयोपमह्यो
वितिर तमसङ्कुक्लितिनोगारमाः कस्मादयः उयश्चेवत्तभ्योद्गुरत्तीति पुनः स्तयोपमस्तयोगुणर्भि

श्रीकमलहस्तिजलपुष्करतो यदापि त्वन्नामानिर्जरद्विजपापूर्वदपि हृद्विदापितम् उक्तमेपा
पंहरतीति तात्र सत्कृमाकल्यमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ॥४॥ तमवेदस्तकमोचा
णाकांतकद्गुत्तविलेविततद्ग्रस्तदेशुत्ते निखिलरूपमनोदपदद्युतोः वतमवाः कलपन्न
जमेगते ॥५॥ शुक उवाच मत्वाभिरूपभूमानेत्रिपरिक्रम्य पादयोः नमाभीहजगत्
नामस्वधामत्रन्यपत्तत ॥६॥ ततोऽत्रनाप्पभगवान्त्वशुवेशागवद्धितम् वत्सानुलिन
मालिन्येपप्यापूर्वे मवेस्वके ॥७॥ ॥ ग्रामः

पिनप्वेतिमत्वार्कमर्कमतिख्यापमवेषामहेस्तमभगवन्नाकल्पेकल्पपर्यन्तिन्म्भेनम
इति ॥८॥ पादयोर्नत्वाभीक्ष्णमर्वतः पूजितममभिप्रेतेवा ॥९॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञाम्यताप्त्रप्रेहा
नर्पः स्वयेवद्गत्वाणायथापूर्वं स्वकः मलायोयक्षिस्तत् यथापूर्वे स्वकेनाहपोवुलिने ॥१०॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
६९

तंदेहमनुभवंतियेपुत्रादयस्तेतुनतथाप्रियतमाःयथात्मवादिनांदेहइत्यर्थः ५१ यद्यस्मा
ज्जीर्यत्यपिअस्मिन्मरणेपिजीविताशाभवति अयंभावः नजीविष्यामीतिनिश्चितेपिदेहेप्र
प्रेमास्पदत्वेनतदात्मगतमेवममेत्यावृत्तेरिति अथवायद्यस्मिन्देहेजीर्यत्यपिजीविताशाऽविवे
कतृष्णायामस्तिसापिविवेकिनोयदाममताभावभवतितदाआत्मवत्प्रियोनभवति अतस्ता

देहात्मवादिनांपुंसामपिराजन्यसत्तम यथाप्रियतमोदेहस्तथानह्यनुयेचतं ५१ देहो
पिममताभाक्चेत्तर्ह्यसौनात्मवत्प्रियः यज्जीर्यत्यपिदेहेस्मिन्जीविताशाबलीयसी
५२ तस्मात्प्रियतमःस्वात्मासर्वेषामपिदेहिनां तदर्थमेवसकलंजगदेतच्चराचरं
५३ कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनां जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमा
यया ५४ वस्तुतोजानतामत्रकृष्णंस्थास्नुचरिष्णुच भगवद्रूपमखिलंनान्यद्वस्त्विह
किंचन ५५ ॥ रामः ॥

त्रनातीवास्थितितदर्थमेवसकलंप्रियमित्यर्थः ५२ अतस्तमाहकृष्णमेनमिति नकेवलं
मात्मनात्माअपितुजगतामपीत्याह ५४ वस्तुतइतिसर्वंजगत्कारणमितिकृष्णंजानतांतु
मोस्थावरंजंगमंचसर्वंभगवद्रूपंभगवानेवस्वरूपंयस्यतत्तेनानान्यत् ५५ ॥ रामः

रामः

69

यशोदानंदसूनुनेति यद्वा यशोदानंदयतीति यशोदानंदः स चासौ सूनुश्चेति यद्वा यशोदायाश्चा
नंदरूपः सूनुः तेनाम्ना लालनाद्यालोडयमविता रक्षिताः ४७ प्रागुक्तेन प्रश्नोक्तसास्वतोकेषु स्वे
द्भवेष्वपि नेति श्रीमवहल्येयथा कृष्णे न पूर्वं बहिरित्यादिना स्वतोकेन भ्योऽपि परपुत्रे श्री
कृष्णे प्रेमाधिक्यमसकृदनुबद्धमित्युक्तमिति ४८ श्रीकृष्णस्य सामान्यादात्मत्वात्तस्मिन्नात्मनीयेभ्यं

प्रयाने महाव्यालो यशोदानंदसूनुना हतोऽविता वयं चास्मादिति गोपा व्रजेनृपः
४७ राजोवाच ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत् योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वो
द्भवेष्वपि कथ्यतां ४८ शुकउवाच सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः इतरे
ऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ४९ तद्राजेंद्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनां
न तथा ममतालंबिपुत्रवित्तगृहादिषु ५० ॥

प्रेमादिकं पुत्रादेष्विति वक्तुं प्रथमं तावदात्मनः सर्वतः प्रेष्ठतमः अन्येषां तु तदुपाधिकमिति
दर्शयति पंचभिः इतरे तद्दर्शनादित्याहतदिति ४९ तस्मादेवकारणात् स्वस्वकात्मनि
अहंकारास्पदेऽपि देहे आत्मताध्यासतारतम्येन प्रेमतारतम्यं दृश्यमानेन निर्वेपनमेवेतिद
र्शयितुं नृपकाममलभेदेन विशेषमाह देहात्मवादिनामिति द्वाभ्यां ५० रामः ॥

श्री
भा०द०
स्कं०टी०
११

अघार्दनमघासुरवधःशाद्वलेजेमनंभोजनंचव्यक्तेतरंतद्व्यक्ताजनप्रपंचादितरंतद्रूपमत्वात्सके
वत्सपालरूपंब्रह्मव्यक्तेतरश्चिद्विलासः संभूयनेइतिरूपंव्रजस्यब्रह्मणःउक्तमहानभिष्टवःतेषु
सकतांस्ततिमेननस्तूयवेनस्तूयाणाश्रःसर्वेषुरूपघाप्यानामोति ५५ इतिश्रीपरमानंदनृसिंहपदद्व
यद्वंद्वःव्याकरोत्श्रीधरस्वामीयथामतिविधिस्ततिम् ६ दशमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः १४ त

एतत्सुहृद्भिश्चरितंमुरारेरघार्दनंशाद्वलजेमनंच व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवंशृण्वन्गृण
न्नेतिनरोखिलार्थान् ५५ एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे निलायनैःसेतुबंधैर्म
र्कटोत्प्लवनादिभिः ६ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेब्रह्मस्तुतिर्नामचतुर्दशोध्यायः
१४ श्रीशुकउवाच ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजेबभूवतुस्तौपशुपालसम्मतौ गाश्चारयंतौ
सखिभिःसमंपदैर्वृंदावनंपुण्यमतीवचक्रतुः १ ॥

ततःपंचदशेधेनुपालनंधेनुकार्दनं कालियक्ष्वेडतोगोपरक्षणंचनिरूप्यते पौगंडेसत्तनोपीसाकौ
मारेस्वत्सकादिकान् पौगंडेवृंदावनगोमहत्त्वमदमहानलः अहिवक्त्रप्रवेशेनहृष्यादिवित्रानन्भी
तानःकृष्णःप्रावेशयत्पक्वफलतालादिकानने पशुपालसम्मतौपशुपालेनसम्मतौपशुपाल
नोद्यासमतौरेखेहृयोबलातिरेकमनुक्त्वावत्सपालनिवृत्त्यर्थाः पुण्यंतीवपुण्यंपदैरंकनैश्चक्रतुःसर्वतः

10

११

ऊतइति तदाह सर्वेषामिति भावार्थः परमार्थः भवति भवत्परिणामि प्राग्भवत्कारणं तस्मिन् भवति स्थितः तस्यापि भवतः कारणस्यापि भगवान् श्रीकृष्णो भवकारणं अतः किं एतत् श्रीकृष्णवस्तु रूप्यतां ५६ तस्मात् श्रीकृष्णस्यैव परमार्थत्वात्तदेकशरणानामयत्नतो सिद्धो मोक्ष इति प्रकरणार्थमुपसंहरति समाश्रिता इति पुण्यं यशो यस्य सः पुण्ययशाः तस्य मुरा

सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्य
तां ५६ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः भवाम्बुधिर्वत्सप
दं परं पदं पदं पदं यद्विपदां न तेषां ५७ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोहमिह त्वया य
त्कौमारे हरिकृतं पौगण्डे परिकीर्तितं ५८ ॥

रिभुतस्य पादपल्लवप्लवः ते ये सम्यगाश्रितास्तेषां महत्पदं महत्तां पदं आश्रयं येषां महत्त्व तत्पदं चेति तत्र ख्यातेषां भवाम्बुधिर्वत्सपदमात्रं भवति किंच परं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यं पदं स्थानं भवति विपदां यत्पदं विषयः तत्तु नः कदाचिदपि तेषां न भवति न ततः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ५७ एतत्तसद्भिर्गिरिति सहृद्भिः चरितं मुक्तमन्योन्यं पिक्यादीनित्याह द्विनोक्तं ५८ ॥

ह्येषनघवने गूढमपि त्वां न त्यजन्ति नयिमञ्जुष्याद्वेषेण नहि गूढे सति मुनयोपि भ्रमरवेषेण निगू
ढात्मानं भजन्तीत्यर्थः ३ इत्यानन्दितमनास्तां सर्गः स्वभावशिवदेति यद्वत्तिप्रियं वनस्थास्मिन्नृ
हमागताय मह्यं ते समर्पयन्तीति ४ तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो नितरां तथा करजाभिमृष्टाः

एतेऽलयः तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते प्रायो अमी मुनि
गणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ५ नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मु
दा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय ध
न्या वनौकस इयान्हि सतां निसर्गः ६ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रु
मलताः करजाभिमृष्टाः नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि
यत्स्पृहा श्रीः ७ एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रो
धःसु सानुगः ८ क्वचिद्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः उपगीयमानचरितः स्र
ग्वी संकर्षणान्वितः ९ ॥

रसैर्नैवैः स्पृष्टाः सदयैरवलोकनैः श्रीरपि यत्स्पृहयति केवलं तेन भुजयोरन्तरेणावक्षसा गोप्यो
धन्या इति ७ एवं श्रीमद्वृन्दावनं प्रतिप्रीतः सन् अद्रेः समीपवर्त्तिसरिद्रोधःसु गाः संचारयन्सानु
गो लोकप्रसिद्धाभिः क्रीडाभिः प्रीतमना रेमे ८ तामेव रतिमाह क्वचिदिति दर्पणाभिः ९ ॥

स्वयपोषणाद्भिः तद्वने प्राविशत् १ तद्वने गिरीत्य भगवान् श्रीकृष्णोरेतमनोदये कर्ण्ये भूते
वनेमञ्जुघोषायेऽलिमृगद्विजाः भ्रमरमृगसरः आश्रयत्वेनास्ति यत्र तेन वातेनेति प्रोत्यम्
कृपातयत्रगोधिना परिमलत्वद्वेष्टवनमिति मान्यमुचितम् पतिशणोः तैराकुलत्वात्मेमहन्म
नः प्रव्यपयः सरस्वता महत्तामनमः प्रख्योतल्पत्वकुपयोपमिन्त्तत् २ पुष्कणपल्लवश्रि

तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः पशून्पुरस्कृत्य पशव्य
माविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनं १ तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं महन्मनः
प्रख्यपयस्सरस्वता वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो दधे २ स
तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः स्पृशच्छिखान्वीक्ष्य वनस्प
तीन्मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ४ श्रीभगवानुवाच अहो अमी देववराम
रार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तत्क

णमहस्यपर्णेत्यः शिखाः शिखाग्राणि येषां तान्वीक्ष्याग्रजं बलं प्रत्याह ४ तरुजन्म येन कृ
तेन तस्य तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय अथवा येन तरुयोन्यां शरणं सर्वोपकारकं तरुजन्म कृ
तेपादाम्बुजस्य प्राप्त्यर्थं ज्ञानमेतिपदे ज्ञातचेपि जन्मनि यद्ज्ञानरूपं तमोस्ति तस्यापहत्यै
किंकृत्वा सुमनःफलार्हणं विधाय ५ ॥

१९ भावेष्टितमेवदर्शयितुमाह श्रीदामेति स्तोककृष्णाकश्चित् २१ तालालिसंकुले तालपंक्तिभिः

श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन्
२० राम राम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण इतो ऽविदूरे सुमहद्वनं तालालिसंकुलं २१ फला
नि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना २२ सो ऽतिवी
र्यो ऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः २३ तस्मा
त्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितं २४ विद्यन्ते ऽभु
क्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनो ऽवगृह्यते २५ प्रयच्छ तानि
नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसां वाञ्छास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते २६ एवं सुहृद्वचः
श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू २७ बलः प्रविश्य
बाहुभ्यां तालान्संपरिकम्पयन् फलानि पातयामास मतंगज इवौजसा २८ फलानां प
ततां शब्दं निशम्यासुररासभः अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् २९ समेत्य तर
सा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली निहत्योरसि काशब्दं मुञ्चन्पर्यसरत्खलः ३० रामः

र्षामम् २१ विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः २५ सनगं सवृक्षम् २९ ३० प्रत्यग्द्वाभ्यां पश्चिमाभ्यां
द्वाभ्यां पद्भ्यां काशब्दमिति गर्दभजातिशब्दानुकरणं पर्यसरत् परितो ऽधावदित्यर्थः ३० ॥

12

बर्हिणो नृत्यन्तमनु अभिनृत्यति बर्हिणामभिसेकं वेनृत्तीति वा सखीन्हासयन् आनंदयन् ११ चकोरादीन् अनुकूजन्रौतीति कदाचित् सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोः ताभ्यां भीतवद्भवति सत्त्वेषु पलायमानेषु स्वयं पलायते तस्य पश्चात् तयोः सत्त्वानां च वल्लीदृक्काणां भीतवद्भवती त्यर्थः इति वा १२

क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितं अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन्क्वचित्
११ मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून् क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञ
या: १२ चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिं
हयोः १३ क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपबर्हणं स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहना
दिभिः १४ नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो नृत्यतो मिथः गृहीतहस्तौ गोपालान्हस
न्तौ प्रशशंसतुः १५ क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः वृक्षमूलाश्रयः शेते
गोपोत्सङ्गोपबर्हणः १६ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः अपरे हतपाप्मा
नो व्यजनैः समवीजयन् १७ अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः गायन्ति स्म म
हाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः १८ एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरि

आर्यं मय्यजे विश्रमयति विगतश्रमं करोति १४ नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् मिथः प्रशंसतुः व्यजनैः पल्लवादिभिर्निर्मितैः १७ ईशचेष्टितमिति निगूढस्वभावत्वेपि ग्रन्तर्ईशस्य चेष्टितानि

गो॰ टी॰ स॰ ग्रं॰ स्य व॰ ल्ली प॰ ञ्चे॰ शि: १४ ॥

श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पञ्चदशो ऽध्यायः

श्रीधरी॰ ७२ ॥

गोरजोभिः छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धं बर्हं वन्यानि प्रसूनानि च यस्य रुचिरमीक्षणं चारुहासश्च तं चाते च दिदृक्षितदृशः दिदृक्षिता दर्शनोत्कण्ठायुक्ता दृशो यासां ताः ४२ मुकुन्दस्य मुखमेव सारघं

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणगोचरः स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमागतः ४१ तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासं वेणुं क्वणन्तमनुगैरुपगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः ४२ पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षं ४३ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले यथाकालं यथाकामं व्यधत्तां परमाशिषः ४४ गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ४५ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ संवेश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ४६ रामः

ते सारघं मधु अक्षिभ्यां विरहात् तस्माज्जातं तापं सचता सोमसत्कृतिं सलज्जो काच सत्कृतिः कथं वा कृतवतामाह सव्रीडेति सलज्जं हासं तेन विनयो यथा भवति तथा यदेतत् तत् किंचापांगमोक्षं कटाक्षदर्शनं तथा तां सत्कृतिमाप्येत्यर्थः ४३ ॥

13

उपक्रोष्टा गर्दभः पराक् प्रतिमुखः अपरौ पश्चिमौ बलाय बलं हंतुं ३१ तृणराजस्तालः ३२ उत्सृष्टे
न खरदेहेन हतैस्ताडितैराहताः चकंपिरे अकंपयन् ३४ यस्मिन्निदं विश्वमोतं ऊर्ध्वतंतुषु पटइव ग्रथितं प्रोतं च

पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः चरणावपरौ राजन्बलाय प्राक्षिपद्रुषा ३१ स
तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितं ३२ ते
नाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छिराः पार्श्वस्थं कंपयन्भग्नः स चान्यं सोपि चापरं ३३
बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ३४ नै
तच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ३५ ततः कृ
ष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबांधवाः ३६ तांस्ता
नापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहिणोत्तृणराजसु ३७ फल
प्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराज भूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलं ३८ तयोस्तत्सु
महत्कर्म निशम्य विबुधादयः मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ३९ अथ ता
लफलान्यादन्मनुष्या गतसाध्वसाः तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ४० ॥

तिर्यक्तंतुषु पटवद्वस्त्रे ग्रथितं सर्वतो न सूत्रं वर्तत इत्यर्थः ३५ घनैर्नभ इव भूतलं रराज
तत्र फलप्रकरसंकीर्णमिति दैत्यदेहैः सतालाग्रैः संकीर्णमित्यन्वयः श्वेतनीलघनसादृश्या

बहूनि युगान्यावासो यस्य तमहिं स वै ग्रहीः अगाधगतोपि तस्मिन्प्रेतः संलेयुथा येन प्रकारे
णासीत् अथवा बहूनि युगानि आवासो यस्याभवत्तिन्यातेन प्रकारेण स वै तत्रासीदिति
कथ्यतामिति १ गोपालेन यदुदारं चरितं तत्तदेवामृतं अतः कथ्यतामिति २ श्रप्यमाणं
पच्यमानं पयो यस्य सः अतः उपरि गच्छन्तः खगाः यस्मिन्पतन्ति ४ किंच विप्रुष्मता अम्बुक

राजोउवाच कथमन्तर्जले ऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिं स वै बहुयुगावासं यथासी
द्विप्र कथ्यतां २ ब्रह्मन्भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः गोपालोदारचरितं क
स्तृप्येतामृतं जुषन् ३ श्रीशुक उवाच कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषा
ग्निना श्रप्यमाणपया यस्मिन्पतन्त्युपरिगाः खगाः ४ विप्रुष्मता विषोदोर्मिमा
रुतेनाभिमर्षिताः म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ५ तं चण्डवेगवि
षवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततो
ऽतितुङ्गमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ६ ॥

णयुक्तेन विषोदकतरंगस्पर्शमारुतेनाभिमर्षिताः स्पृष्टाः यत्तीरगाश्च ये ते म्रियन्त आसीदि
ति ५ तं कालियं चण्डो वेगो यस्य तं विषमेव वीर्यं यस्य तं कदम्बमिति किंचिद्वारसात् यस्य सरस
वाभावि नाश्री खलसंवरणस्य ये भागेन प्रपक्वः ततो ऽरं कदम्बमारुह्य वा अथवा अत्युत्तमा
हरता गरुडेन गरुडत्वता क्रान्तत्वादिति उगाणां आस्फोट्य बाहू करतलेनाहत्य गा

श्रीभागवतदशमस्कन्धषोडशोऽध्यायः ५ ॥

संप्रतिसपपवस्ताप्राप्तास्मृतिर्यैः तेसंप्रतीतस्मृतयः यद्वासम्यक्प्रतीताप्रतिप्राप्तास्मृतिर्यैः
तेतथा ५१ यतदन्वमंसत ५२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेपंचदशः १५ सोऽयो

एवंसभगवान्कृष्णोवृंदावनचरःक्वचित् ययौराममृतेराजन्कालिंदींसखिभिर्वृ
तः ४७ अथगावश्चगोपाश्चनिदाघातपपीडिताः दुष्टंजलंपपुस्तस्यास्तृष्णार्तावि
षदूषितं ४८ विषांभस्तदुपस्पृश्यदैवोपहतचेतसः निपेतुर्व्यसवःसर्वेसलिलां
तेकुरूद्वह ४९ वीक्ष्यतान्वैतथाभूतान्कृष्णोयोगेश्वरेश्वरः ईक्षयामृतवर्षि
ण्यास्वनाथान्समजीवयत् ५० तेसंप्रतीतस्मृतयःसमुत्थायजलांतिकात् आसन्सु
विस्मिताःसर्वेवीक्षमाणाःपरस्परं ५१ अन्वमंसततद्राजन्गोविंदानुग्रहेक्षितं पी
त्वाविषंपरेतस्यपुनरुत्थानमात्मनः ५२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेधेनुकव
धोनामपंचदशः १५ शुकउवाच विलोक्यदूषितांकृष्णांकृष्णःकृष्णाहिनाविभुः
तस्याविशुद्धिमन्विच्छन्सर्पंतमुदवासयत् १॥

कालियस्यात्रनिग्रहोयमुनाह्रदे ततस्त्रीभिःस्तुतोनागःकृष्णेनानुग्रहःपुनः ह्न्वायसम
दैत्यान्जघानतालफलान्पले श्रीशोनन्त्याफणारंगकालियस्यकलानिधिः ३ द
वासयत्निःसारितवान् १॥

श्री° भा° द° पू° १५

तथा भुविकंपादयः दिविउल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः आसन्नंभयशंसि
तुंशीलंयेषांते १२ तानुत्पातानालक्ष्यगोकुलाद्वेदाद्गोगोपानिर्जग्मुरितितृतीयेनान्वयः भ
योद्विग्नाः भयहेतोर्भीताः भयेनैववेपमानाइतिवा १३ नतद्विदंतीत्यतद्विदः १४ पशूनामिव

गावोवृषावत्सतर्यःक्रंदमानाःसुदुःखिताः कृष्णेन्यस्तेक्षणाभीतारुदंत्यइवतस्थिरे ११
अथव्रजेमहोत्पातास्त्रिविधाह्यतिदारुणाः उत्पेतुर्भुविदिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः १२
तानालक्ष्यभयोद्विग्नागोपानंदपुरोगमाः विनारामेणगाःकृष्णंज्ञात्वाचारयितुंगतं १३
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनंमत्वाप्राप्तमतद्विदः तत्प्राणास्तन्मनस्कास्तेदुःखशोकभयातुराः १४
आबालवृद्धवनिताःसर्वेंऽगपशुवृत्तयः निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाःकृष्णदर्शनलालसाः १५
तांस्तथाकातरान्वीक्ष्यभगवान्माधवोबलः प्रहस्यकिंचिन्नोवाचप्रभावज्ञोऽनुजस्यसः १६
तेऽन्वेषमाणादयितंकृष्णंसूचितयापदैः भगवल्लक्षणैर्जग्मुःपदव्यायमुनातटं १७

वृत्तिर्येषांते अतिवत्सलावापशवःपंचभूतेषुवृत्तिःस्थितिर्येषांतआहुर्हैंग १५ कातरान्भीतान्
बलोबलभद्रः १६ भगवतोलक्षणैर्ध्वजादिभिर्यानितैःपदैःसूचितेनयापदव्यामार्गेण १७ ॥ ॥

15

तदास पन्नगः पुरुषो ... यस्य पतनभेरेण संतोतानाम् नगानां विषेण तत्र मित्तों भ्रमणिः यस्य तः।
विषेणाकुलीकृताः भयंकराकृतिर्यो यस्य सः पर्यंकयोरन्तो धनुःपाते स्तुतः प्रस्तुतः नेतत्त्वविभ्रमि
नाहर घनतबलस्येति १ भुजंदेश हन्तोदकचोषज्ञान्तो नन्तः स्वमदनाभिभवेच निरीक्ष्य तत्ह्लसह।

सर्पकूदः पुरुषस्मारनिपीतवेगसंतोभिरगविषोद्भ्रमितो भ्रमणिः पर्यंकान्तो विषकघा
यविभीषणो लिंपांवन्धनुःपातमनेनतबलस्याकितत १ तस्य हृदे विचरन्तो भुजंदेशप्रांवा
नौषमेमध्यवारणाविक्रमस्य आक्रान्ततत्त्वमदनाभिभवं निरीक्ष्य चलः प्रवाः समसर
नदमुष्यमाणः ८ नेत्रेतणीयमकुमारवनावदातेश्रीवत्सपीतवसनस्मितमदा।
स्यं क्रीडेन मशतिभयंकमलोदराश्रितदण्णसर्मसम्कषाभुजगाचक्लाद ४ तेनाग
भोगपरिधीनमहद्भूचेष्टमालोकमानस्त्रियमग्लोःपशुपालघोषाः क्षतेप्रितात्मसह
दर्पाकलत्रकामाउः ख्यातिशोकभयमूढधियोनिपेतुः ९ ॥ रामः ॥

मानः सर्पः समसरत् समाजगाम मम मत्वे मागत्त अत्मो मन्त्यामी ममगृहमायानि मनायाभ्
हमनेकरणीयमिति ८ प्रेत्तणीयमकुमारवनवदज्वलच्चतेश्रीवत्सपीतवसनेहृदे
विहरते श्रीवत्सेन संयुक्तऽलमन्वीतेमनयस्यतेभुजयाभोगेन च्छादश्चैवेष्टयमंशि
योयेषांतेतन्स्त्रियाःतेचतेमग्लोयतुतिच ९ ॥ रामः ॥

श्री भा० द० स्क० टी० २६

तत्प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मशरीरः भुजङ्गः कुण्डलीमुत्सृज्य त्यक्त्वा कुपितः स्वफणा
नुन्नमय्य उन्नमय्य केवलमीक्षमाणः तस्थौ कथंभूतः श्वसन् श्वसनरन्ध्रेषु नासिकाविवरेषु विषेण
स्यमानतया अम्बरीषाणि अम्बरीषं पाकभाजनं तद्वत्तप्तानि नेत्राणि यस्य तथा उल्मुकानीव

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः आज्ञाय मर्त्य
पदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् २३ तत्प्रथ्यमानवपुषाव्य
थितात्मभोगः त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान्भुजङ्गः तस्थौ श्वसन्श्वसनरन्ध्रवि
षाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः २४ तं जिह्वया द्विशिखया परिले
लिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिं क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो ब
भ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः २५ एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथु
शिरःस्वधिरूढ आद्यः तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त

स्यस्य च २४ हरिस्तु क्रीडन्नमुं सर्पं परिससार परितो बभ्राम अतिकराला विषाग्निदृष्टिर्यस्य
स्य तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानमेव २५ परिभ्रमणेनैव हतं तेजो यस्य तम् उन्नतावंसौ
यस्य तं तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकराः तेषां स्पर्शेनातिताम्राणि पादाम्बुजानि यस्य ननर्त चेत्
लेषु शिरस्सु कथं ननर्त तत्राह अखिलकलानामादिगुरुः २६ ॥ ॥

16 २६

पदैर्मार्गज्ञानप्रकारमाह तानिति विश्पतेः श्रीकृष्णस्यान्वेषणोपदानानांतरांतरे मध्ये मध्येन
न्दपोहेन यथा गवां क्षतीनां मार्गे सत्वरा योगिनः तत्तत्पादपद्मवादेन यथा परत्वे मृगयंति
तद्वदिति भावः १७ तत्तत्स्वसर्पशरीरवेष्टितं श्रीकृष्णं हृदान्निरीक्ष्य गोपाश्च पशवश्च तत्तथा

तांस्तत्रतत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानिपदानिविश्पतेः मार्गेगवामन्यपदांतरांतरे
निरीक्षमाणाययुरंगसत्वराः १८ अंतर्ह्रदेभुजगभोगपरीतमारात्कृष्णंनिरीहमु
पलभ्यजलाशयांते गोपांश्चमूढधिषणान्परितःपशूंश्चसंक्रंदतःपरमकश्मल
मापुरार्ताः १९ गोप्योनुरक्तमनसोभगवत्यनंतेतत्सौहृदस्मितविलोकगिरःस्म
रंत्यः ग्रस्तेहिनाप्रियतमेभृशदुःखतप्ताःशून्यंप्रियव्यतिहृतंददृशुस्त्रिलोकं २० ताः
कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टांतुल्यव्यथाःसमनुगृह्यशुचःस्रवंत्यः तास्ताव्रजप्रि
यकथाःकथयंत्यआसन्कृष्णाननेर्पितदृशोमृतकप्रतीकाः २१ कृष्णप्राणान्निर्वि
शतोनंदादीन्वीक्ष्यतंह्रदं प्रत्यषेधत्सभगवान्रामःकृष्णानुभाववित् २२ इत्थंस्व
गोकुलमनन्यगतिंनिरीक्ष्यसस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः आज्ञायमर्त्यपदवी

निरीक्ष्यात्मीयं परं मोहमापुः १९ प्रियेण श्रीकृष्णेन विरहितं त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः २० अनन्यग
तिं श्रीकृष्णशरणं गोकुलं निरीक्ष्य अत एवात्महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितं मात्वा यद्वेगबाधा

श्री॰ भा॰द॰ सु॰टी॰ ३३

गर्भेजगंतियस्यतस्यातिभरेणअवसन्नमाक्रांतंपार्ष्णिपादपृष्ठंग्राघश्रीकृष्णस्यपश्चाद्विसेन
मान्यावमनाद्येयायस्तोताःशरणंप्रपन्नाःसत्याःतंप्रणेमुःसुविग्नमनसोविह्वलचित्ताःपु
वीतितस्मिन्स्थानेजलाद्धस्तात्स्थानीयेवाणमस्यपाप्मनोपिभर्तुर्मोक्षेप्सवःभर्तुर्येनकुशम
लेतस्यवाभूतपतिंप्राणिमात्रस्यपतिंशरणदमाश्रयप्रदं ३२ प्रथमसत्त्वावक्तापितंभग

कृष्णस्यगर्भजगतोतिभरावसन्नंपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं दृष्ट्वाहिमाद्य
मुपसेदुरमुष्यपत्न्यआर्ताःश्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ३१ तास्तंसुविग्नमनसो
थपुरस्कृतार्भाःकायंनिधायभुविभूतपतिंप्रणेमुः साध्व्यःकृतांजलिपुटाःशम
लस्यभर्तुर्मोक्षेप्सवःशरणदंशरणंप्रपन्नाः ३२ नागपत्न्यऊचुः न्याय्योहिदंडः
कृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारःखलनिग्रहाय रिपोःसुतानामपितुल्यदृष्टेःधत्से
दमंफलमेवानुशंसन् ३३ ॥

वोदंडस्तुमोदनेनोपशमयेत्यः न्याय्योहीतितवदंडस्तुमोदनेषड्भिर्दशाभिर्हरेःस्तुतिं
प्रार्थनंपंचभिःश्लोकैःततःपन्नगयोषितां नचनिग्रहानुग्रहलक्षणांवैषम्यमित्याहुः
धत्सेदममिति अनुशासनमालोचयन् ३३ ॥

३३

पातैकपीलैः पातंपकानि नूरूयानि पीर्घाणि यस्य तस्य हीणपुषोपि पुनर्भवतः २२ यच्छि
रोन ममत्तस्तब्धतो न जहाति नृत्तकल्लेलोद्धिपातैः तन्नन्मम दं तदा च आस्यतास्रवि भपः नस्तो
नासाविवरेभ्य श्चश्च स्तकवमन्नागः परमकस्मलमाप २५ पुनरपि कपाउच्छ्वसितोयथान

तेनर्तनयत्नमवेत्य तत्र नदीयगोपवेंसिद्धमुनिचारणदेववधूः प्रीत्यानृ देगपणवा
नकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः २६ यच्छिरोन नममैगणनैकपी
लैः तन्नन्ममर्दखलदंडधरोद्धिपातैः हीणायुषो रुधिरमुल्बणमाशु वक्त्रात्स्तोव
मन्परमकस्मलमापनागाः २७ तस्यात्तिनिर्गलमहमृतः शिरस्सु यद्यन्नमन्नम
तिनिःश्वसितोरुघोषैः नृत्यन्पदानुनमयन्दमयांबभूवपुष्पैः प्रपूजितः इवेह पुमा
न्पुराणः २८ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरुवमन्नृपभग्नगात्रः स्मृ
त्वाचराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसाजगाम २९ ॥ रामः

म न्नमतिततस्यदाद्यात्तेनाङ्गनमयन् । रूपाद्मिन्नवमभेदकृत् ध्वगंधर्वादिभिः गोपामनः पुराणः पुरु
षः स्वमयणोदामेदनः पुष्पैः पूजितः यहात तदा गंधर्वादिभिः पुष्पैः प्रपूजितः गोपेः पुराणः
पुरुषः स्वहसूति यद्वा पुष्पैः प्रपूजितः स्वप्रसन्नः मननेद मयांबभूवततेह्वितेकृतवानित्य

श्री० भा० द० पू० टी० २८

अहोऽनदेषः अप्रपन्नपदप्राप्यप्रासः अन्यैर्लक्ष्म्यादिभिरपि दुर्लभं कथंभूतं पादरजः परिच्छिन्नः
मेव्यमेवभवतीति प्रार्थ्यं पदमेव समक्षः अन्यत्तत्पदमेव विभवः अपेक्षितः सम्यग्भवति ३८
नमस्तुभ्यं भगवते अचिंत्यैश्वर्यादिगुणाय तदुपादानाय पदणाभिः श्लोकैः विशेषणानि पुरु
षाय पूःषुदेहेषु पूर्णांतर्यामिरूपेणावर्तमानाय महात्मने एवमपरिच्छिन्नाय उक्तः भूतावा
साय आकाशाद्याश्रयाय एतदपि उक्तः भूताय सर्वमपि सत्तेउक्तः पराय कारणाय किंच परा

तदेषनाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो
यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ३८ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने भूतावासाय
भूताय पराय परमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनंतशक्तये अगुणायावि
काराय नमस्ते प्राकृताय च ४० ॥ ॥

मात्मने कारणातीताय ३९ कारणत्वे कारणातीतत्वे च समर्थयन्तिमाहुः ज्ञानविज्ञान
निधये ज्ञाने प्राप्तिः विज्ञाने चिच्छक्तिः उभयोर्निधये ताभ्यां पूर्णाय एकत्वेन यात्वमतोऽनंतो ब्रह्म
णोऽनंतशक्तये ब्रह्मणः कथंभूताय अनंतशक्तये प्राकृताय प्रकृतिप्रवर्तकाय अप्राकृतायेति
वा अप्राकृताय अनंतशक्तियुक्ताय अप्रमेयः अगुणत्वादविकारे ब्रह्मणस्सिमाचत्वा कारणाती
ते प्रकृतिप्रवर्तकोऽनंतशक्तिः विज्ञाननिधिश्चा ईश्वरः कारणात्तुभयात्मने नमः इति ४० ॥ २८

निग्रहोप्यनुग्रह एवेत्युक्तं इदानीमनुग्रह एवायं न निग्रहस्तथाप्यनुग्रह इति नोस्माकं यस्माद्
उग्रसर्पत्वं ह एपते अतस्तन्मूलपापनिवर्त्तको दण्डोऽनुग्रह एव क्रोधत्वेन प्रतीयमानोपीत्यर्थः
३४ महोत्साहमनुग्रह इति तपस्सर्वं गुणमभिनन्दति तप इति स्वयमानरहितेन अन्येभ्यो मा
नदेन च सर्वजीवयतीति सर्वजीव ३५ ननु पश्वादिनिमित्त एव भाग्योदयः किं तच्चिन्तनेन तत्राह

अनुग्रहोऽयं भवतः कृतो हि नो दण्डोऽसतां ते खलु कल्मषापहः। यद्दन्दशूकत्वममुष्य दे
हिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव संमतः ३४ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च
मानदेन धर्मोऽथवा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ३५ कस्यानु
भावोऽस्य न देव विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तपो वि
हाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ३६ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधि
पत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ३७ ॥

पादौ भवन्नित्याहुः श्लोकत्रयेण ३६ कस्यानुभाव इति अत्र आदिना अनल्पादयोपि यस्याः श्रियः प्र
सादमिच्छन्ति सा श्रीर्ललनापि श्रीरेव ललना उत्तमा स्त्री यस्य त्वदङ्घ्रिस्पर्शाधिकारस्यार्थे
धातृप्रमुखादिप्रयतन्ते अस्य सर्वस्य सफलत्वात् किं कृतवानित्यर्थः ३६ यन्न देवपादरजःप्रप

श्री· भा·द· टी· १५

अनाहततत्त्वमेव हेतुत्वेनापि निरूपयन्त्यः स्तुवंति नमः प्रमाणमूलाय मूलकार्यैः तत्त्वाद्
भवः प्रमा प्रमाणयोरव्यवच्छिन्नप्रमाणं च वेदादीनां वक्तृमतिरूपाय शास्त्रप्रवर्तककवये स्तव
तन्निरूपितत्त्वानायत्तः शास्त्रयोनये वेदात्मकनिःश्वासाय किंच प्रवृत्ताय निवृत्ताय निग
मायनमोनमः ४४ अनाहतैश्वर्यत्वाद्देवचतुर्मूर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमस्यंति नमः
कृष्णायेति श्लोकद्वयेन रामाय संकर्षणाय वसुदेवसुताय वासुदेवाय हितं शुद्धसत्त्वं तत्र
प्रकाशमानाय वासुदेवायेत्यर्थः सात्वतां यादवानां पतये सालोक्यादिना पालकाय

नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ४४
नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ४५
नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ४६

वसुदेवसुताय एवं चतुर्मूर्तये श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमः इति ४५ कथं चतुर्मूर्तित्वमित्यत आह
नमो गुणप्रदीपायेति गुणाः अन्तःकरणानि तानि प्रदीपयति प्रकाशयति इति तथा संवि
ताधिष्ठातृत्वेन चतुर्मूर्तित्वमित्यर्थः ननु तथाप्येकस्यैव कथं चतुर्मूर्तित्वमत आह गुणात्म
च्छादनाय वृत्तैः स्वगुणैः तदात्मकानां फलवैचित्र्यतया तन्मानमाच्छादयन् नानात्वेन प्रतीताये
त्यर्थः ननु कथं तर्हि प्रतीतिः अत उक्तं गुणवृत्त्युपलक्ष्यायेति चित्तादीनां चेतनाद्यैवं

यादिवृत्तीनामुपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे गुणसाक्षिणे एवं विद्वदुपलक्ष्य
प्रवर्तते यतस्तत्राह स्वसंविदे स्वगोचरायेत्यर्थः ४६॥ १५

अनेन तच्छक्तित्वात्कालशक्त्या विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेण नमस्यतीति कालाय कालस्वरूपाय कालनाभाय कालशक्त्याश्रयाय कालावयवानां क्षणादिसमयानां साक्षिणे तत्तद्विश्वाय तर्हि किं जडोऽहं नेत्याह तदुपद्रष्ट्रे द्रष्टृमात्राय किं तत्कर्त्रे न च कर्तृमात्राय विश्वहेतवे सर्वकारणरूपाय ४१ तदेवाह भूतेति प्राणपर्यन्तं भूतादिरूपाय अतः सर्वकारणरूपायेति अहंकारात्मतया नमस्यति त्रिगुणेनेति एवं सति कार्यः त्रिगुणोऽभिमानः तेन गूढः स्वात्मा

कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे। विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे
४१ भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने। त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभू
तये ४२ नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते। नानावादानुरोधाय वाच्य
वाचकशक्तये ४३ ॥

भूतानामात्मनामनुभूतिर्यस्य तस्मै ४२ स्वस्याहंकारानात्मत्वमित्याह नमोऽनन्ताय अहंकारपरिच्छेदात् अतः सूक्ष्माय अहंरूपत्वात् अत एव कूटस्थाय उपाधिकृतविकाराभावात् अत एव विपश्चिते सर्वज्ञाय एवं च सतः स्तुत्वा अचिन्त्यमायात्वेन स्तुवन्ति नानावादानुरोधाय अस्ति नास्ति सर्वज्ञः किंचिज्ज्ञः बद्धः मुक्तः एकोऽनेकः इत्यादीन् नानावादाननुरुणद्धि स्वाययानुवर्तते यस्तस्मै किं च वाच्यवाचकशक्तये अभिधानाभिधेयशक्तिभेदाद।

एवं तावद्दुरागमोहनेन नमस्कारैश्च भगवन्तं प्रसाद्येदानीं तदधीनानां प्राणिनां कोपापराधं त्वया
पालयितव्यः प्रार्थयन्ते त्वं हीति अस्य लोकस्य जन्मादीन् त्वमेवाहतस्तु करोषि ततः च नास्ता
नमस्काररूपेण सतः स्वभावान्धोरत्वादीन् प्रतिबोधयन्नीहसे क्रीडसि यद्वा अस्य जन्मादीं
त्वमेवेहसे तस्य त्वयः कथं भूतः अकृतस्यानादिर्याकालशक्तिस्तां धारयतीति तथा अ

ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् तत्तत्स्वभा
वान्प्रतिबोधयन्सतः समीक्षयामोघविहार ईहसे ४९ तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रि
लोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्था
तुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ५० अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः क्षन्तुमर्ह
सि शान्तात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ५१ अनुगृह्णीष्व भगवन्प्राणांस्त्यजति पन्नगः
स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ५२ ॥

न्यस्माने ४९ अत्र तस्य तवैव अमूस्तनवः तन्वन्तस्तिस्रोऽपि प्रकाराः तथापि तवाधुनापा
ताः प्रियाः कुतः सतां परिपालनेच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्य अतः शान्तानवितुं स्थातुः स्थितस्य ५०
एवं च तव प्रियाचरणाय परापराधः तर्हि सोढव्य इति ५१ युष्मदनुग्रहे अन्येषामनुग्रह इति चेत्तत्रा

अगोचरत्वादुपलक्षणैर्दर्शयन्नेव नमस्यति अव्याकृतविकाराय व्यवा अतर्क्यमहिम्न इत्यर्थः सर्वव्याकृतसिद्धये सर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्षणीयायेत्यर्थः उपलक्षणान्तरमाह हृषीकेशाकरणप्रवर्तक किं विषयलिप्सया न मुनये आत्मारामाय किं साधनेन हि। मौनशीलिने मौनमात्मारामतातत्स्वभावाय ४७ ऊतः परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्माणां गतिज्ञत्वेन नष्टाविभजमानायेत्यर्थः किं च तद्द्रष्टे सर्वाध्यक्षाय सर्वस्याधिष्ठात्रे कुत एतत् अवि-

अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये हृषीकेश नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने
४७ परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्टेऽस्य च हेतवे ४८

श्वाय न विश्वं यस्मिंस्त्रिविधायप्येवं विश्वाय च तद्विवर्ताधिष्ठानायेत्यर्थः किं च तद्द्रष्टे अध्या-सापवादसाक्षिणे अविद्यास्य विश्वाध्यासस्य तदपवादस्य च विद्याविद्याभ्यां हेतवे एवमद्वै-तविद्यारूपाय अमद्वैतविद्यारूपाय यद्वा अविश्वाय विश्वतैजसप्राज्ञावस्थारहिताय विश्वाय च मायया तद्रूपिणे तद्द्रष्टे तासामवस्थानां भावाभावसाक्षिणे अन्यत्त-मानं तस्मात्सर्वगतित्वसर्वाधिष्ठातृत्वात्माभिमानतादिभिर्निवृत्तिपर्यन्तैर्ये यथायथं भजन्ते नमस्य-ति विशेषणैरसंकीर्णः पञ्चपञ्चाशन्नामभिः स्तुतः अहिंसाभिः प्रसन्नो नस्तासामिव भवेद्धरिः ४ ७ ॥

नतु कस्त्रोभयमास्थायात्तत्तस्यागुष्माभिर्भयेनोऽन्यात्‌ इत्यीयमित्यात्ताश्तोयितपानिर्गतस्य

यएतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनं कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्नयुष्मद्भयमाप्नुया
त् ५९ योऽस्मिन्स्नात्वा महाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः
प्रमुच्यते ६० द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्या
न्मत्पादलाञ्छितम् ६१ ऋषिरुवाच मुक्तो भगवता राजन्कृष्णेनाद्भुतकर्मणा तं पूजया
मास मुदा नागपत्न्यश्च सादरं ६२ दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः दिव्य
गन्धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ६३ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजं ततः
प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवाद्य तं ६४ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह
तदैव सामृतजला निर्विषा यमुनाभवत् ६५ अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरू
पिणः गते सर्पे परिष्वज्य मृतं पुनरिवागतं ६६ गोपा मूर्ध्न्यभिघ्रायैनं सिषिचु
र्नेत्रजैर्जलैः कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये विस्मितचेतसः नन्दसूनुं ददृशुर्गोपा र
ह्याणि वजलोऽनन्दी ६७ गीयमानेन गोपीभिस्तुरितचारुविक्रमः संस्तूयमानो

मित्यार्ह ५९ नयात्रस्थितेतत्रसंभवतीतिभावः नवत्तवगातृडाद्भयेभवेदित्याहद्वीप

81

त्वद्दात्तया प्राणिनो नाथामिति भावः ५३ गुणाविविधत्वायासृजतेऽतिविसर्जने तत्रापि
नानास्वभावाद्योयस्ततत् ५६ जात्याजन्मनैव उरुमन्युर्येषां ते स्वयं कथं त्यजामः ५७

विधेहि ते किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया यच्छ्रद्धयानुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतो भया
त् ५३ श्रीशुक उवाच इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः मूर्छितं भग्न
शिरसं विससर्जांघ्रिकुट्टनैः ५४ प्रतिलब्धेंद्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिं कृ
च्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः सर्पः प्राह कृतांजलिः ५५ कालिय उवाच वयं खलाः स
होत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसंग्रहः ५६
त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनं नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति
५७ वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्युरुमन्यवः कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहि
ताः स्वयं ५८ भवान्हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्वि
धेहि नः शुक उवाच इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः नात्र स्थेयं त्वया
सर्प समुद्रं याहि मा चिरं स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी यतिभिर्मे नि
निर्वस्तो याहि समाजया ५९ ॥

हि यस्मात् तत्र त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं विधेहि वा समाजया वा

दंतीति ईश्वरत्वान्निग्रहं वा विधेहि ५८ यतो गोभिर्नृभिश्च नदी भुज्य
तामिति ५९ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
सु॰ टी॰
८२

विषमेवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्यायात् योद्धुं प्रतिजगाम उत्थितानेकमस्तकः उन्नमितानेकफणः द,
दायुधः करालजिह्वश्चासौ उच्छ्वसितोग्रलोचनः उच्छ्वसितान्युज्जृम्भितानि उग्राणि लोचनानि यस्य सः

ततच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्भगवान्भगवत्प्रियः विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रव
त् ५ तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः दद्भिः सुपर्णं व्यद
शद्दायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ६ तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान्प्रचण्डवे
गो मधुसूदनासनः पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ७ सु
पर्णपक्षाभिहतः कालियोतीवविह्वलः ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदं ८ त
त्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितं निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोहरत् ९ मी
नान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् १०
अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहं ११
तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः १२

६ तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ७ तस्य गरुडस्यागम्यमप्राप्यं दुरासदं ८
तदगम्यत्वे कारणमाह तत्रेति निवारितोपि ९ लेलिहः सर्पस्तत्रावात्सीत् १२ ॥

82

ततः रमणकद्वीपो नागालयस्तेन निरयापयत् वेधनस्वऽशवितः श्रोतान्ह मोत्तत्रद्वामिना असमंजस
मप्रियं १ उपाहार्यैः सुपर्णाभ्यैः सर्पजनैः सर्पप्रवरैर्नागैः तैः नागानां संबन्धी यस्मिन्नेकैको
नागोदीयतेतत्याभूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितः वानस्पत्यः वनस्पतेर्मूले देयः नागाल
यवधपरिहाराय यो बलिः निरूपितः उपकल्पितः २ ते च नागाः स्वं स्वं भागं सुपर्णाय प्रयच्छन्ति

राजोवाच नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः किं वा कृतं सुपर्णस्य तेनैकेना
समञ्जसं १ श्रीशुक उवाच उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः वानस्पत्यो
महाबाहो नागानां प्राङ्निरूपितः २ स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि गोपी
थायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ३ विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालि
यः कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिं ४ ॥

ततो भीता नागो पीथाय रक्षणाय ३ विषवीर्येण भावो यो मदः तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रुपुत्रः ग
गरुडं कदर्थीकृत्य तिरस्कारं प्राप्य उपहार्यैः सुपर्णाभ्यैः सर्पप्रवेजनाः तैर्नागानां संबन्धी
नेकैको नागोदीयते तत्याभूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितः तत्र स्वं स्वं भागं सर्वे नागाः प्र
यच्छन्ति कालियस्तु न प्रयच्छति किंतु अन्यैर्दत्तमपि बलिं स्वयमेव बुभुजे ४ ॥

कालाग्नेर्मृत्युरूपाद्रौद्रः नमृत्योर्बिभीमः किंतुत्वच्चरणवियोगादित्याहुः नशक्नुमइति विमोह
नोह्रिद्वेनततः स्वयोगेतान् गोपान्पादनतोमावुक्तेनाह्नवह्नितः १४ १५ इति श्री भावा
र्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७ अष्टादशेततोग्रीष्मेवसन्तगुणलक्षिते अत्रान

तदाशुविवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतोव्रजं स्वमेनिर्णीय आहृत्य प्रदग्धुं सप्रपंक्रमे ११
ततऽस्यायमेश्रोताद्दह्यमानाव्रजौकसः कृष्णं ययुः शरणं मायामनुजमीश्वरं १२
कृष्णकृष्णमहाभागहेरामामितविक्रम एषघोरतमोवह्निस्तावकान्ग्रसतेहिनः १३
सुदुस्तरान्नःस्वान्पाहिकालाग्नेःसुहृदःप्रभो नशक्नुमःत्वच्चरणंसंत्यक्तुमकुतोभयं
१४ इत्थंस्वजनवैक्लव्यंनिरीक्ष्यजगदीश्वरः तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोनन्तशक्तिधृक्
१५ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेकालियदमनेनामसप्तदशः १७ शुकउवाच अथा
कृष्णपरिवृतोज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः अनुगीयमानोन्यविशद्व्रजंगोकुलमण्डितं १ व्र
जेविक्रीडतोरेवंगोपालच्छद्ममायया ग्रीष्मोनामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणां २

यहुलेनालेप्रलेवंलीलयाहृपिः कृष्णान्वन्नेफणाग्रेषुकालियस्यमकौतुके बलेअलेबहो
गोसमायेहयदयातिहा गोपालच्छद्ममाययागोपालनमेवच्छद्मयस्यांतया २ ॥ ॥

83

जांबूनदमयाणि तेनालंकृते १३ अथ वा प्राणेन्द्रियाणि प्रमोदनिर्भृतात्मानः आनंदपूर्णं
मनसः १४ लब्धहाः लब्धचेष्टाः १५ नगाद्धृताश्चापि पूर्वं भुक्ताः ते ताः सद्य एव विहृताः इत्य

कालिन्दहृदाद्वहिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससं महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरि
ष्कृतं १३ उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः
प्रीत्याभिरेभिरे १४ यशोदा रोहिणी नंदो गोप्यो गोपाश्च कौरव कृष्णं समेत्य लब्धे
हा आसन् लब्धमनोरथाः १५ रामश्चाच्युतमालिंग्य जहासास्यानुभाववित् प्रे
म्णा तमंकमारोप्य पुनः पुनरुदैक्षत १६ गावो वृषा वत्सतर्यो लेभिरे परमां मुदं १७
नंदं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवा
त्मजः १८ देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे नंदः प्रीतमना राजन् गाः सु
वर्णं तदादिशत् १९ यशोदा च महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती परिष्वज्यांक
मारोप्य मोचास्रुकणान्मुहुः २० तां रात्रिं तत्र राजेंद्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः
ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिंद्या उपकूलतः २१ ॥

र्भीः १६ नष्टलब्धप्रजा नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा १९ श्रमेण कर्षिता उपकूलतः

श्री॰
भा॰द॰
सु॰टी॰
८४

नदन्नेनदन्तः चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिला: सारसाश्च यस्मिंस्तत् अविशत् ७ काकपक्षाः हृतकरणान्मार्जनकेशाः भ्रमरादिप्रका

वने कुसुमिते श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजे गायन्मयूरभ्रमरे कूजत्कोकिलसारसे ७ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान्बलसंयुतः वेणुं विरणयन्गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत्
८ प्रवालबर्हस्तवकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः
९ कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे
१० गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ११
भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् १२
क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ क्वचित् शशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ १३ क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुम्भैः क्वचामलकमुष्टिभिः अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया १४ क्वचिद्दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपलीलया १५ ॥ रामः

रैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन वा विक्रीडतः १२ बिल्वैर्बिल्वफलैः अस्पृश्यपदेन नेत्रबन्धनाद्यैर्मृगाणां खगानां चेष्टया १४ ```` १५ दर्दुरप्लावैः मण्डूकप्लुतिभिः स्पन्दोलिकया दोलालेख

८४

84

वसंतमासमासहचतुर्भिः ३ यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झराणां निर्ह्रादेन घोषेण निहतस्वनाः क्व
त्रधनयो झिल्लिकाः कठोरध्वयः सूक्ष्मकीटका यस्मिन्स्वे तिपदे स्वरोगं धवजातिधुइति
कोशेस्वराणां गंधर्वाणां झिल्लिकाः कठोरध्वनिः तथाभूते हेदावने भवति किंच पाश्वतेषि
निर्झराणां शीकरैः श्रेष्ठकणैः अजीषाः स्निग्धाः ये द्रुमाः तेषां मंडलैर्मंडिते ४ यत्र ग्रीष्मे

सचलेदावमगुणोवंसंततस्वलतितः यत्रास्ते भगवान्स्नातानां रामेण सह केशवः ३
सचलेदावमगुणो वंसंततस्वलतितः यत्रास्ते भगवान्स्नातानां रामेण सह केशवः ३
यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिहतस्वनझिल्लिकम् पाश्वत्रशीकरजीषद्रुममंडलमंडितं
४ सरित्सरः प्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकंजोत्पलरेणुहारिणा नविद्यते यत्र
वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाद्वले ५ अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभि
र्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समंततः नयत्र चंडांशुकराविषोल्बणा भुवोरसं शाद्वा

लितं च गृह्णते ६ ॥

वनेवा निदाघो ग्रीष्मः तेन नकालीनवह्न्यर्कोत्पो दवो भवति यो दवः तापः अतिशाद्वले प्र
तिहरितं तृणाकीर्णे यत्राप्रतिक्रांतशाद्वले प्रदेशे स्थाने ५ मनुष्याहलमेव ऊनत्वंतेनया
अगाधेति अगाधानि तोयानि यासां तासां ह्रदिनीनां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिः पुलिनैः द्रव
त्पुरीष्यं पंको यस्याः तस्या भुवो रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपतां च विषवत्स्वलाम्यापिस्न

कलहच्छिद्वेचनाय प्रवरोहणे अस्मिन्निति प्रवरोहणमर्यादा ततः परे दूरमगात् २५ धर
णीधरेन्द्रः शेषस्तस्य गौरवं यस्य तं निजं मायारहितं वपुरास्थितः पुरटपरिच्छदाः सुवर्णालंकाराः तडिद्युमान्वि
द्युद्वान् इत्यलंकारोपमा उडुपतिवाडिति रामोपमा उडुपतिं नारायणोपत्तिं वहतीति उडुप
तिवाट् यदि यस्या वित्तस्थाने स्थितत्वा विद्युत्त्वी भवेत्ति उपरितो उडुपतिः तदा मेघदाय यथाम

अविषह्यं मन्यमानो रामे दानवपुङ्गवः वहन्द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परं २५ तमु
द्वहन्धरणिधरेन्द्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः समास्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ
तडिद्युमानुडुपतिवाडिवाम्बुदः २६ निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरे चरत्प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटो
ग्रदंष्ट्रकं ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् २७ अथा
गतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहाय सार्थमिव हरन्तमात्मनः रुषाहनच्छिरसि दृढेन
मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा २८ रामः ॥

वति तथा विद्यया विद्युद्वान् २६ अलमतिवेगेन प्रदीप्ते दृशौ यस्मिंस्तत् भ्रुकुटितटे उग्रा दंष्ट्रा
यस्मिंस्तत् ज्वलन्त्यः शिखाः केशा यस्मिंस्तत् २७ अपगता स्मृतिर्ज्ञानं यस्य सः अत एवाभयं
आत्मनः सार्थं गोपसमूहं विहाय हरन्तं रिपुं हन्तुं जघान २८ विहायसा आकाशमार्गेणात्मा
त्मनः आत्मसमर्थमिव हरन्तमिति वज्ररंहसा वज्रवेगेन मुष्टिना तस्य प्रलम्बस्य मस्तके मुष्टिह

८०

नद्यः अद्रिद्रोणयः पर्वतदर्यः कुञ्जानि च लतादिपिहितस्थानानि कुञ्जेषु काननेषु सरःसु च १६
यथायथं द्वयोर्द्वयोर्बाल्याद्य पशूंश्चारयतोः तद्वने तस्मिन्वने तयोर्जिहीर्षया हर्तुमिच्छया १७

एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरःसु
च १६ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जि
हीर्षया १७ तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान्सर्वदर्शनः अन्वमोदत तत्सख्यं वधं
तस्य विचिन्तयन् १८ तत्रोपाहूय गोपालान्कृष्णः प्राह विहारवित् हे गोपा
विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् १९ तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ
कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य चापरे २० आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्ष
णाः यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः २१ वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोध
नं भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः २२ रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभा
दयः क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप २३ उवाह कृष्णो भगवान्
श्रीदामानं पराजितः वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् २४

द्वन्द्वीभूय १९ परिवृढौ नायकौ तत्र केचन श्रीकृष्णसंघट्टिनः कृष्णपक्षीयाः २० वा

[illegible]

श्री
भा० द०
स्कं० टी०
८९

ततो गवां खुरैश्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैश्च भूप्रदेशैः तृणैः श्री मार्गमन्वगमन् नष्टाजीव्या गतजी
विकासाधनाः अतएव विचेतसः ४ मुञ्जाटव्यामिति सैव गोधनानां नाशहेतुः ५ गोपानां

तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवां मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ४
मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोकुलं संप्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्तय
न् ५ ता आहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षि
ताः ६ ततः समंताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाभूत्क्षयकृद्वनौकसां समीरितः सारथि
नोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजंगमान्महान् ७ तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपा
श्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः
८ कृष्ण कृष्ण महावीर हे रामामितविक्रम दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातु
मर्हथः ९ नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुं वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथाः
त्वत्परायणाः १० शुक उवाच वचो निशम्य कृपणं बंधूनां भगवान्हरिः निमीलय
त मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ११ तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणं पी
त्वा मुखेन तान्कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् १२॥

मार्गादिजनितात् तत्क्षणमेव भीतीर्दीनीन्तान्मोचयदित्यर्थः ८ ९ १० ११ १२॥

नाशहेतुर्वनवह्निः सर्वतः प्रादुरभूत् सारथिना वायुना ७ कक्षाङ्कुरप्रदेशान् तृणा

अपस्मृतो गतस्मृतिः महारवो समीरयन् व्यसुर्गतप्राणः मघवत आयुधेन वज्रेणाहतः ।
२९ तदर्हणं प्रशंसार्हं ३२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः १८ ऊनविंशो

मुष्ट्याहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः । महारवं व्यसुरपतत्समीरयन्गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥ दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना । गोपाः सुविस्मिता आसन्साधु साध्विति वादिनः ॥ आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम् । प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः । अभ्यवर्षन्बलं माल्यैः शशंसुः साधु साध्विति ३२ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुक उवाच क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः । स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् १ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् । ईषीकाटवीं निर्विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः २ तेऽपश्यन्तः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा । जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ३ ॥

निविष्टेषु गोपगोकुलमच्युतः मेजाः गावो महिष्यश्च गोपानन्तः दूरचारिणीः दूरचा रिण्यो वनाद्वनं निर्विशन्त्यः १ दावेन तर्षिताः तृषिताः क्रन्दन्त्यः ईषीकाटवीं मुञ्जाटवीं

तत्र प्रावृड्वर्णनेन ततः प्रावर्ततेत्यादिना विंशत्या सर्वेषां प्राणिनां समुद्भवः ३ उत्पत्तिर्जीवनं च
यस्याः सा प्रावृट् विद्योतमानाः परिधयः परिवेषाः परिवेषस्तु परिधिरिति विश्वः छिन्नमिताहृणो
या सा विस्फूर्जितं येन बभितं नभस्तलं यस्मात् सा ३ निविडैः आच्छन्नं सगुणमाच्छन्नं जीवात्मा विद्यु
न्नूर्जितं नामसुदाससत्वरजस्तमोभिः उपमा ४ पर्जन्यो मेघः सूर्यो वा पर्जन्यः सूर्यः गोभिः किरणैः का

ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्वसमुद्भवा विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ३ सा
न्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ४
अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ५ त
डित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ६ तपः
कृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फले ७ नि
शामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः यथा पापेन पाषण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ८

ले यथा वित्तं समये अग्रराजोपमाकरादानं तासां समये पुनर्दानं तावदसुचिता ५ अस्य विश्वस्य प्रा
णिनां आप्यायनकरं जीवनमुदकं मुमुचुः कृपालवो यथा जनेतमसे निरीक्ष्य वायुभिर्वेपिताः अत्र
कंपितमानाः तदाप्यायनाय स्वजीवितमपि त्यजंति तद्वन्महान्तो मेघाः तडिद्भिः सविद्युत्वेनि
रीक्ष्य प्रेरिताः जीवनं मुमुचुरिति ६ तपसा ग्रीष्मेण कृशा देवमीढा पर्जन्यसिक्ता मिहसेचने।

ततोनैवभाण्डीरेप्रापिताः ततश्चातीवउन्मील्यविस्मिताआसन् १३ श्रीदामादिसगो
पानांवेगस्वेगमाहस्तन्नायतो वैस्वर्यमाविरकरोद्दवह्निनिपानतः इतिश्रीभावा
र्थदीपिकायांदशमस्कंधेपूर्वार्धेएकोनविंशोध्यायः १९ विंशेप्राहद्वरक्षोभावर्णनेनवना

ततश्चतेक्षीण्युन्मील्यपुनर्भाण्डीरमापिता निशाम्यविस्मिताआसन्नात्मानंगाश्च
मोचिताः १३ कृष्णस्ययोगवीर्यंतद्योगमायानुभावितं दावाग्नेरात्मनःक्षेमं
वीक्ष्यतेमेनिरेऽमरं १४ गाःसन्निवर्त्यसायाह्नेसहरामोजनार्दनः वेणुंविरण
यन्गोष्ठमागाद्गोपैरभिष्टुतः १५ गोपीनांपरमानन्दआसीद्गोविन्ददर्शने क्ष
णंयुगशतमिवयासांयेनविनाभवत् १६ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेपूर्वार्धेएको
नविंशोध्यायः १९ श्रीशुकउवाच तयोस्तदद्भुतंकर्मदावाग्नेर्मोक्षमात्मनः
गोपाःस्त्रीभ्यःसमाचख्युःप्रलंबवधमेवच १ गोपवृद्धाश्चगोप्यश्चतदुपाक
र्ण्यविस्मिताः मेनिरेदेवप्रवरौकृष्णरामौव्रजंगतौ २

स्मिताः प्राहकृष्णनिषूणंतेगोपरामकृतोहरिः हेयोयमानेनप्राहद्वरहेतत्रियोःवर्णनेन
कृतैश्वर्यंकृष्णलीलाविवर्तनः २ ॥ रामः

श्री भा द टी ८८

अधोक्षजप्रवचेतसो येषां ते १५ असंस्कृता अप्रसृताः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यं कालेन चाह
ताइति तृणाच्छादनस्य साम्यं १६ यथा कामिन्यः पुरुषेषु चलाः १७ निर्गुणस्याप्यरहितस्यापि गुणिनि निग
र्जितया हृवत्ति अभात् अथो भगवत्गुणव्यतिकरात्मके व्यक्ते प्रपञ्चे अगुणवान्निर्गुणः पुरुषो य

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः
१५ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः का
लहता इव १६ लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषे
षु गुणिष्विव १७ धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुण
वान्पुरुषो यथा १८ न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः अहंमत्या भासितया
स्वभासा पुरुषो यथा १९ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दञ्छिखण्डिनः गृहेषु तप्ता
निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे २० पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः प्राक्क्षामा

घोति १९ स्वभासा भासितया अहंत्येति स्वचैतन्येनैव प्रकाशितेनाहंकारेणाच्छन्नो जीवो यथा
यद्वा अहं विद्वान् शान्तोऽहमित्यहंमत्या स्वप्रतीत्यैवाध्यारोपितयेति २० मेघागमेनोत्सवो येषाम
तो हृष्टाः नानात्ममूर्तयः अनेकरूपदेहाः २२ ॥

नित्यकर्मावसाने आचार्याणां निनदं श्रुत्वा तच्छिष्याय यथाऽधीयंते तद्वदिति अनुशुष्य
अनुशुष्यंत्यः अस्वतंत्रस्य इंद्रियपरतंत्रस्य स्वतंत्रस्य निरंकुशस्येति वा १० हरिभिर्नीलैः शा
ष्पैः बालतृणैः नीलवर्णा क्वचित् क्वचिदिंद्रगोपैः कीटविशेषैः लोहिता तत्र तत्र उच्छिलींध्रैः
छत्राकैः कृतच्छाया नृणां राज्ञां श्रीः सेनासंपदिव ११ क्षेत्राणीति तदा हि दरिद्रा वि

श्रुत्वापर्जन्यनिनदं मंडूका व्यसृजन्गिरः तूष्णींशयानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्य
ये ९ आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः पुंसो यथाऽस्वतंत्रस्य देहद्रवि
णसंपदः १० हरिता हरिभिः शष्पैरिंद्रगोपैश्च लोहिताः उच्छिलींध्रकृतच्छाया नृणां
श्रीरिव भूरभूत् ११ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः धनिनामुपतापं च
दैवाधीनमजानतां १२ जलस्थौकसः सर्वे नववारिनिषेवया अबिभ्रन्रुचि
रं रूपं यथा हरिनिषेवया १३ सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चुक्षोभ श्वसनोर्मिमान् अपक्व

क्षेत्रेलसंतः श्रियं स्वादयो मुदं ददुः विक्लेदे शुष्यंतो नानुतापं चेति १२ अबिभ्रन् अबिभरुः या
था हरिनिषेवयेति हरिसेवायां सत्यां हि मघपव सर्वे रुचिरा भवंति तस्याः परमधर्मत्वा
त्परमसत्वाद्वेति तद्वदिति १३ कामाक्तं कामवासनायुक्तमिति चित्तं श्वसनोर्मिमा

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
८५

अपगृह्यवर्षयति एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः ३१ विगतानि अभ्राणि यस्यां सा स्वच्छान्यंबूनि
यस्यां सा अपरुषः पातो निलो यस्यां सा सा च सा च ३२ नीरजानामुत्पत्तिर्यया तया शरदा हेतुना
नीरजानामुत्पत्त्या वा ३३ व्योम्नस्तिव्योमादीनां चतुर्णां च तयोमलान्पांस्वहरत् आश्रमि
णां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथा अशुभमस्वहरति तदाह ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थोदकाहरणा

क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति निर्विश्य भगवान्रेमे कंदमूलफलाशनः २८
दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलांतिके संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः २९
शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्च स्वोधोभरश्रमाः
३० प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहां भगवान्पूजयांचक्रे आत्मशक्त्युपबृंहि
तां ३१ एवं निवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छांब्वपरुषानि
लाः ३२ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषे
वया ३३ व्योम्नोब्दं भूतशाबल्यं भुवः पंकमपां मलं शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथा

शुभश्रमं यथा भक्तिर्हरति तथाहशां स्वतेनानुपयोगात् गृहभिरपि कृतार्थस्य तस्यानियोगा
त् एवं व्योम्नोब्दं शरज्जहार यथा गृहिणः चक्रयन्यादिसेवकार्यं भक्तिर्हरति विविक्तवासकृच्छ्रा
त्यक्तैः तथा भूतानां शाबल्यं लोके येषां तत्त्ववर्षा यत्र हि हृष्टिभिर्याः सेकूलानि वसंति यथा च वानप्र
स्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पंकं शरत्तत्त्ववर्षां च यथा च यतीनां कामादियाम

८५

89

अशान्तानि पंकजाकेदकयुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्यूषुः नितरामावसन् सारसा-
श्चक्रवाकाश्च अशान्तानि क्षोभाणि अनुपरतानि वा कृत्यानि येषु तेष्वपि गृहेषु २२ ईश्वरे इन्द्रे २३
नुन्नाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विश्पतयो राजानः वणिजो पतयो वा द्विजेरिताः उद्बोधिताः
२४ प्रावृषि हरेः क्रीडां वर्णयति एवं वनमिति त्रिभिः वर्षिष्ठं समृद्धं २५ वनौकसः पुलिं-

सरस्स्वशान्तरोधस्सु न्यूषुरंगापि सारसाः गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ज-
लौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे पाखण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ युगे २३
व्यमुंचन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः यथाशिषो विश्पतयः काले काले द्विजे-
रिताः २४ एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जुरजंबुमत् गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्रावि-
शद्धरिः २५ धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या
स्नुतस्तनाः २६ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः जलधारा गिरेर्नादादासन्ना

दीः प्रमुदिताः भगवान्ददृशे तथा वनराजीर्मधुच्युतः मधुस्रवाः ददृशे गिरेः सकाशाज्जल-
धाराः नानानादान् ग्रामसन्निकटवर्तिनीर्गुहाश्च यद्वा वनौकसः प्रमुदिता आसन् ता-
था वनराजीर्वनराजयः मधुच्युतो आसन् गिरेर्जलधारा आसन्नेतानेवंभूतान् ददृशे सर्व-
तो ददर्श भगवान् तथा धाराणां नादान् गुहाश्चेति २७ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
मू॰ टी॰
९॰

केदारेभ्यो बहुमेतत्सलिलं तेभ्यो दृढसेतुभिरपः अगृह्णान् ततः परं स्वप्रभावात्प्राणैरिंद्रियैः तन्निरोधेन इंद्रियप्रत्याहारेण ४१ देहाभिमानजं बोधं स्विवव्रजयोषितां मुकुंद एवेत्यर्थः ४२ शारदा विमलास्तारका यस्मिंस्तत् यथा शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान् प्रवृत्तिरमीषां मानानि तान् दर्शयतीति तथा चित्तमिव ४३ समोऽन्यूनाधिकः शीतोष्णो यस्य तं प्रसूनवनमारुतं समं स्पृष्ट्वा आश्लिष्य जनास्ता

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णान्कार्षिका दृढसेतुभिः यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शारदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोऽहरत् देहाभिमानजं बोधं मुकुंदो व्रजयोषितां ४२ खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकं सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनं ४३ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ४४ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतं जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ४५ गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ४६ ॥

पं जहुः न तु गोप्यः यतः कृष्णापहृतचेतसः तेन कारणेन तासां तदनुस्मरणाद् इति यद्वा नकारस्य प्रमार्थे गोप्यश्च कृष्णगतचेतसः इति चेत् सा कृष्णमालिंग्य यथा गोप्यः तापं जहुरित्यर्थः ४५ पुष्पिण्यो गर्भिण्यः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिः अनिच्छत्योऽपि बलादनुगम्यमानाः यथा पर्याः क्रियाबलात्फलैरनुगम्यमानाः सम्यक्सभोगा गर्भा यथेति ४६ ॥

९॰

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणाः यैस्तैः ३५ अथेभावः नहुषाख्यायाः कर्मविघातिन
त्वानिनो तानामृत सर्वतो वितरेति अपि तत्र काचिद्वहत पायाय वै गिरयः शिवनिर्मलतोय
यं कश्चिन्न स्रष्टुः कश्चित्पुनः प्राहुर्धीव सर्वत इति ३६ गाधे तद् इम लेचरं मीतितद्यान्तेमीना

सर्वस्वे जलदाहित्वा विरेतः पूर्ववर्णसः यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मन्नयो मक्त किलि
षाः ३५ गिरयो मम स्रष्टुस्ता यं कश्चित् मम स्रष्टुः शिवे यथा तानामृतं कालेत्तानिनो
दद्तेनवा ३६ नैवाविदन्तीयमाणां जले गाधं जलेचराः यथा गुरुस्त्वहन्तयेन
ग्रामूढाः कूटविनः ३७ गाधवारि विगाह्य तापमविदन् पादकैर्ज यथादरिदःका
पणाः कुटुम्बा विजितेन्द्रियः ३८ शनैः शनैर्जहुः पंकं स्थलान्यामोचवीरुधः यथा
हेममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निष्फलावरम्भन्नुर्मी ममाद्रः पारदागमे
आत्मस्वपरते सम्यक्तु निष्णु पतनागमः ४० गमः ॥

त्वयः नैवाविंदन्नैवलेभिरे ३१ शनैः शनैरिति तत्र ममता मिवपंकेष्वहन्ता मिवाममतां च
पंकतां जहुरिति ३४ आत्मनिर्जीवात्मन्युपरते सम्यक्त्यक्त्वा क्रियो मनिरिव निष्फलाव
म्भूवमपवउपरतातामः निहन्नचोषः ममनिरित्वनामी लम्भूवममद्द इति ४० ॥

श्री॰
भा॰ द॰
स्वा॰ टी॰
९२

ततः कुसुमितवनराजिशुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाश्च येषां कुलानि तैर्जुष्टानि सरि-
न्तो महीध्राश्च यस्मिंस्तद्वनं कृष्णोऽवगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् २ तत्कालस्य वेणु-
गीतं स्मरस्योदयो यस्मात्तच्छ्रुत्वा परोक्षे यथा भवति तथा स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ३ विक्षिप्तमनसो
व्याकुलचित्ता भीता याह कृष्णस्य स्मरणात्ता मामनसः क्षोभकं जातं तदाह बर्हापीडमि-

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम्। मधुपतिरवगाह्य चार-
यन्गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम्॥ २ तद्व्रजस्त्रिय आकर्ण्य वेणुगीतं स्मरोद-
यम्। काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन्॥ ३ तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः
कृष्णचेष्टितम्। नाशकन्स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप॥ ४ बर्हापीडं नटवरवपुः
कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम्। रन्ध्रान्वेणोरधरसुध-
या पूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः॥ ५ ॥

ति ४ नटवद्वरं वपु
र्बिभ्रद्वृन्दावनं प्राविशत् कथंभूतं वृन्दावनं स्वपदै रम्यं किं कुर्वन् गोपवृन्दैर्गीतकी-
र्तिः तथा बर्हं मयूरपिच्छमापीडं शिरोभूषणं बिभ्रद्बर्हमापीडो यस्मिन्हरिवपुषो विशेषणं वा वेणो-
र्वादनमवेक्ष्य तैः रन्ध्रान्वेणोरिति अतोऽनूनमधरसुधयैव हृष्टाणोरुच्चलतीमपूरयत्तैरश्म-

त्वेणोविति अतोऽनूनमधरसुधयैव गीतिजवं समर्पितमर्हतीति
भावः ५॥

९२

क्रमतत्क्रमदंक्रमितो यस्मोनिदस्युसाम्यं ४७ आग्रायणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैः
ऐन्द्रियैरिन्द्रियार्थैः लौकिकैश्च महोत्सवैः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्स
वाभ्यां ४८ वणिजो यतयो नृपाः स्नाताः कालेश्च रस्ताहस्वाःभावर्षरुद्धा यथा सिद्धाः ।
सन्तः ततो निर्गम्यार्थान् वाणिज्यस्वाध्यायादिविजयविषयादीन्प्रपेदिरे प्रापयन्तय

उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्वि
ना नृप ४७ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिन्द्रियैश्च महोत्सवैः बभौ भूः पक्वसस्याढ्या
कलाभ्यां नितरां हरेः ४८ वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे वर्षरु
द्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान्काल आगते ४९ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे विंशो
तितमोऽध्यायः २० श्रीशुक उवाच इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना न्य
विशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः १ ॥ रामः

यामेव योगादिसिद्धाः आयुषा बद्धाः काले आगते स्वपिण्डानि इन्द्रियाणि देवादिदेहान्प्रति ।
४९ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे विंशोऽध्यायः २० एकविंशे शरद्वने वनं गते हरौ
तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते इत्थमेवंभूतं तद्वनं शरत्स्वच्छानि यस्मि

हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म शुभमाचरत् कृतवान् कथं यद्यस्मात् गोपिकानामेव भोग्यां सतीम्
पि दामोदराधरसुधां स्वयं स्वातंत्र्येण यथेष्टं भुंक्ते कथं च अवशिष्टरसं केवलमवशिष्टरसमात्रं
यथा भवति यतो यासां पुष्टः तासां तत्तुल्या ह्रदिन्यः हृष्यत्त्वचः विकसितकमलवननिषेण रोमं
चिता लक्ष्यंते येषां वेणोर्जाताः ते तरवो मधुधाराभिषेण आनंदाश्रु मुमुचुः यथार्याः कुलवृद्धाः
स्ववंशे श्रीभगवत्सेवके दृष्ट्वा हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुरिति तद्वदिति ९ हे सखि वृंदावनं भुवः कीर्तिं

अन्या ऊचुः गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानां भुं
क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ९ काश्चिदूचुः वृं
दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि गोविंदवेणुमनु
मत्तमयूरनृत्तं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वं १० रामाय नमः

स्वर्गादपि विशेषेण तनोति विस्तारयति कथंभूतं यद्देवकीसुतस्य पादांबुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः।
शोभा संपद्येन तत् किंच गोविंदस्य वेणुमनु वादननिनादं श्रुत्वा अनंतरं मेघगर्जितनीलमेघेन म
नुमत्ता ये मयूराः तेषां नृत्तं प्रेक्ष्य सर्वे पशवः तत्र तत्राद्रिसानुषु अवरतानि उपरतक्रियाणि अन्यानि।
समस्तानि सत्त्वानि यस्मिन् तत् नैतदन्येषु लोकेषु विद्यते अतो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः

92

अभिरेभिरे वर्णयंत्यः पदेपदे परमानंदमूर्त्तिं श्रीकृष्णं परिष्वजिरे अनुवर्णनमेवाह अक्षि
ण्वतामिति त्रयोदशभिः ६ अक्षिण्वतां चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं अपियदर्थोने परमन्यत्र
विदामः न विद्मः इत्यर्थः तच्च फलं सखिभिः सह पशून् अनुप्रवेशयतोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं निपी
तं तैरेव जुष्टमेव वितं नान्यैरित्यर्थः कथंभूतं वक्त्रं अनु अग्रे अनुवर्त्तमानेन वादयत्वं त्सया अनु

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोरमं श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयंत्योभिरेभिरे ६
गोप्य ऊचुः अक्षिण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं ७ चूतप्रवालव
र्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ मध्ये विरेजतुरलं पशुपा
लगोष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ८ ॥

रक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविसर्गो यथा वा यैर्निपीतं तेन योर्वक्त्रे तैर्जुष्टमेतदेवाक्षि
ण्वतां अक्ष्णोः फलमिति ७ अन्या आहुः चूतेति चूतप्रवालादीनां विचित्राभिर्मालाभिरनुपृक्त
रहनरानरतः संयुक्तपरिधानैर्नीलपीताम्बराभ्यां विचित्रवेषौ यौ तौ क्व च कदाचित् पशुपाल
गोष्ठ्यां गोपालसभायां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः अस्माकं गोपीनां पुरतः इति भावः ८ ॥

श्री० भा० द० पू० टी० ५२

हेऽम्बमातः अस्मिन्वनेयेविहगाःपक्षिणस्तेप्रायेणमुनयएवभवितुमर्हन्तीति कुतः कृष्णेक्षि
तेक्षणलदर्शनेनतुच्छफलाद्यैस्तरैर्विनायथाभवतितथारुचिराःप्रवालाःयेषांतान्द्रुमभु
जानारुह्यतानेवाश्रित्यश्रीकृष्णेनोदितंप्रकटितंकलवेणुगीतंकेनापिमहितेनमीलि
तदृशःत्यक्तान्यवाचःसन्तःयेशृण्वन्तीतितथाहिमुनयःश्रीकृष्णस्मरणेनयथाभवतितथै
वेदोक्तकर्मफलत्यागेनवेदद्रुमशाखाबाहून्प्रकाशितविरसवालस्थानीयानिकर्माण्येवोपाद

अन्यासक्ताः प्रायोवताम्बविहगामुनयोवनेस्मिन्कृष्णेक्षितंतदुदितंकलवेणुगीतं
आरुह्ययेद्रुमभुजान्रुचिरप्रवालान्शृण्वन्तिमीलितदृशोविगतान्यवाचः १४
नद्यस्तदातदुपधार्यमुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः आलिंगनस्थगितमू
र्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्तिपादयुगलंकमलोपहाराः १५ ॥

दानाःस्तुविनःसन्तःश्रीकृष्णगीतमेवशृण्वन्तीतितेवासुदेवरूपाभवितुमर्हन्तीतिभावः ये
चभगवद्गीतंभागवतंशृण्वन्तितेवासुदेवरूपाभवितुमर्हन्तीति १४ आस्तांचेतनानांक
थानद्योपिआवर्तैःपरिभ्रमैर्लक्षितेनसूचितेनमनोभवेनकामेनभग्नवेगायासांताःआलि
गनेनस्थगितमाच्छादितंयथाभवतितथाऊर्मयएवभुजाःतैःकमलोपहाराःकमला
द्युपहारयुक्ताःमुरारेःपादयुगलंगृह्णन्ति ॥ १५ ॥

५४

हे सखि मन्दमन्तयः तिर्यग्गातयोपि पताहृदिएपः रचितो मुक्तो समाने व्यथुः क्तानवत्यः किंच
कश्मलं गोरैः स्वपतिभिः सहितापवव्यथुः अस्मन्पतयस्तु गोपाः तथा मम त्तेन हेतोरतिभावं
स्मविस्मये ॥ हे गोप्य आश्चर्यं शृणुत वनितानां मत्सवो यस्मात् तद्रूपशीलेयस्य ते श्रीका
न्तनिरत्यतेनवादितवेणोरसेकी गीतं ज्ञात्वा विमाने गगने त्यो देव्यो देवानामेके श्रा
स्थितो अपि समेण तत्र मार्गाः परिशिति मध्येयाः मन्मथः मोहे लिंगमाहअपपत्य मनः कवरः
अपयश आहुः धन्यास्म मृच्छपतयोपि हृदिएपयन्ता यानेदनेदनसुपान्न विचित्रवेणो
आकर्णवेणरणितं मकरकश्मलं गोरैः मुक्तो व्याधिविरचितो अपायावलोके ॥ २ ॥ अ
न्यान्जवः कश्मलनिरीक्ष्य वनितो तस्य तद्रूपशीलं ज्ञात्वा च तत्का णितवेणविचित्र गी
ते देव्या विमानगा तयः स्मरनुप्रमाथा अपपत्य स्तनकुचयग्म मन्मथविनीव्यः ॥ ३ ॥ गा
वश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणगीतपीयूषमन्नभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः पावाः स्तन
जग्रयामाताः ॥ ४ ॥ अत्र मध्येवत्कमेदाग्नातीव संगतिर्वक्तव्या तत्गुणां कये वोल मितिकव
मितिः कर्णपटैः पिबन्त्यः तथावत्मास्तु स्तनयाने मह्यत्वाच्च समनन्तरमेव गीतं ज्ञात्वा तदेवपी
यूषमन्नभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः स्तुतस्तनपयः कवलाः तरितती रथा माः मृत्विष्टुयधाते
नस्युर्विस्मृतविक्रियाववद्धुरित्यर्थः अत्र हेतुः गोविन्दरूपा मार्गेण आत्मनि स्पृशन्त्यः

पुनरप्याश्चर्यं हन्तेति हर्षे हे सख्यः अयमद्रिर्गोवर्धनः भुवि हरिदासेषु श्रेष्ठः उत्तम इत्यत आह
यस्माद्रामकृष्णयोः चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः तृणगुल्ममिषेण रोमहर्षदर्शनात् किं
च तन्मानं तनोति सहगोभिर्गणेन सखिसमूहेन वर्तमानयोस्तयोः पानीयैः सूयवसैः
शोभनतृणैः कन्दरैः कन्दमूलैश्च यथोचितं अतोऽयमतिधन्य इत्यर्थः १८ हे सख्यः इदं त्वति

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः मानं तनोति सह
गोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः १८ गा गोपकैरनुवनं नयतो
रुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां
निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रं १९ रामः ॥

चित्रं गोपैः सह गाः वने वने चारयतोः तयो रामकृष्णयोः मधुरपदैर्महावेणुनादैः शरीरिषु
ये गतिमन्तः तेषामस्पन्दनं स्थावरधर्मः तरूणां पुलको जंगमधर्म इति नियुज्यन्ते गावपतिरि
ति निर्योगाः पादबन्धनरज्जवः अपूर्वगवाकर्षणार्थाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिह्नं ययोः पि
रसि निर्योगवेष्टनेन स्कन्धे पाशेन च गोपपरिच्छदेन विराजमानयोरित्यर्थः १९ ॥ ५४

९४

योगीश्वराणामीश्वरइतिप्रत्येकंताहक्मनोरथमनोरथप्रणामासर्व्वदर्शयतितासांकर्मणः
सिद्धयेफलदानयेति ८ नीयंकदवेबालेःमह ९ एकैकशोवाऽऽगन्त्यस्वीकृतनमस्कैववान

भगवांस्तदभिप्रेत्यकृत्स्नोयोगेश्वरेश्वरः वयस्यैराहतस्तत्रगतःतत्कर्मसिद्धये ८ ता
सांवासांस्युपादायनीपमारुह्यसत्वरः हसद्भिःप्रहसन्बालैःपरिहासमुवाचह ९
अत्रागत्याबलाःकामंस्वंस्वंवासःप्रगृह्यतां सत्यंब्रवाणिनोनर्मयघूयंव्रतकर्षिताः
१० नमयोदितपूर्व्वंवाअनृतंतदिमेविदुः एकैकशःप्रतीच्छध्वंसहैववासुमध्यमाः ११
तस्यतक्ष्वेलितंदृष्ट्वागोप्यःप्रेमपरिप्लुताः व्रीडिताःप्रेक्ष्यचान्योन्यंजातहासानचनि
र्ययुः १२ एवंब्रुवतिगोविंदेनर्मणाक्षिप्तचेतसः आकंठमग्नाःशीतोदेवेपमानाःऽ
च्युतमब्रुवन् १३ मानयंभोःकृथास्त्वांतुनंदगोपसुतंप्रियं जानीमोऽंगव्र
जश्लाघ्यंदेहिवासांसिवेपिताः १४ श्यामसुंदरतेदास्यःकरवामतवो
दितं देहिवासांसिधर्म्मज्ञनोचेद्राज्ञेब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्योयदिमे
दास्योमयोक्तंवाकरिष्यथ अत्रागत्यस्ववासांसिप्रतीच्छध्वंशुचिस्मिताः १६ ॥

त्यास्माकमायहस्त्यर्थः १२ क्ष्वेलितंपरिहासंप्रेमपरिप्लुताःप्रेमरसमग्नाः १३ अंगभोःकान्त

द्याविषे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया वरंदत्वागतः कृष्णो यज्ञपत्नीभिरीर्यते गोपीनां का
मतः कृष्णो निस्सीमप्रेमसंगमः कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसाद महोदयः प्रथमे मासि मार्गशीर्षे

एवंविधा भगवतो या वृंदावनचारिणः वर्णयंत्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः २० इ
ति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकविंशोऽध्यायः २१ श्रीशुक उवाच हेमंते प्रथमे मासि
नंदव्रजकुमारिकाः चेरुर्हविष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतं आप्लुत्यांभसि कालिं
द्या जलांते चोदितेऽरुणे कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीं २ गंधैर्माल्यैः
सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतंडुलैः ३ कात्याय
नि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ४ इति मं
त्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ५
भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाह
वः ६ कृष्णमुच्चैर्जगुर्यांत्यः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं नद्याः कदाचिदागत्य तीरे निक्षि

२ महामाये इत्यादिमंत्रो यनेः तत्र न किंचिद्व्याख्यमिति स्फुटैव योज्यः प्रत्येकं प्रार्थयंते कृष्ण
मेव तत्त्वमेवाहं भूयान्नंदसुतः पतिः रित्यानर्चुरिति तस्य पूर्वांगमाह उषसीति गोत्रैर्नाम

पूर्ववत् ७ वासांसि कृष्णगायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा ७ ॥

भिरन्योन्यबद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः २१ ॥ ॥

दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वंचिताः पूर्वं विवस्त्रा इत्यादिना त्रपया लज्जया अवहापिताः त्याजिताः प्र
त्रागत्य स्ववासांसि इत्याग्रहणप्रस्तोभिताः उपहसिताः सत्यं ब्रुवाणीनो नर्मेत्यादिना क्रीडन
वत्कारिताः बद्धांजलिमित्यादिना मायच्छितच्छलेन ता नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन्न
कुतः प्रियसंगनिर्वृताः श्रीकृष्णसंगेन सुखिताः २१ प्रेष्ठसंगमेन सज्जिताः वशीकृताः अतो गृही

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः वस्त्राणि चैवाप
हृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसंगनिर्वृताः २२ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंग
मसज्जिताः गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः २३ तासां विज्ञाय भगवान्
स्वपादस्पर्शकाम्यया धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः २४ संकल्पो
विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनं मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति २५

तचित्ताः सत्यो नो चेलुः गृहीतचित्तत्वमेवाह तस्मिन्कृष्णे सलज्जायितेक्षणाः लज्जाविलसि
तमीक्षणं यासां ताः २३ दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति अबलाः प्रति २४ भोसा
ध्व्यो भवतीनां मदर्चनमेव संकल्पो मनोरथः सलज्जया युष्माभिरकथितोपि मया विदितः
स मयानुमोदितः अतः सत्यो भवितुमर्हति इति संभावनोक्त्या आत्यंतिको न भविष्यतीति

96

प्रोत्तेरुर्निर्गताः १७ आहताः ईषद्धस्तयोनीर्वीक्ष्य १८ यूयं धृतव्रताः सत्यो विवस्त्राः अपो
व्यगाहत स्नाता इति यत् उ देवहेलनं अपराधं वरुणस्य अतस्तेनापभीतानां प्रायश्चित्त
मेवाह अंहसः पापस्य निरसनाय मूर्ध्नि अञ्जलिं कृत्वा अधो नमः तु एणमेक्षत्वेति १९ इति

शुक उवाच ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः पाणिभ्यां योनिमाच्छा
द्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः १७ भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः स्कन्धे निधा
य वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितं १८ श्रीभगवानुवाच यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्र
ता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनं बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमोधोवसनं प्र
गृह्यतां १९ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं त
त्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः २० तास्तथावनता
दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः २१ ॥

दोषत्वेन अच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिकामाः
तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं फलभूतं तं नमस्ता
मुः यतः स एवावद्यमृक् पापमार्जकः २० २१ ॥

हेस्तोककृष्णाद्यागोपाः पश्यत महाभागान् परार्थमेवैकान्तेन जीवितं येषां तान् तदाह वातवर्षादीन्स्वयं सहमानाः अस्माकं वारयन्ति ३२ सुजनस्यकृपालोरर्थिनइव ३३ निर्यासो रसः पल्लवाद्यङ्कुराः पल्लवादिसमूहैः कामान्वितन्वते अर्थिनां विशेषः ३४ देहिषु जन्म

पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीविनः वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ३२ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनं सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ३३ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ३४ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ३५ शुक उवाच इति प्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ३६ ॥

साफल्यमेतावत् किं यत्प्राणादिभिः देहिनां श्रेयस्समाचरेत् ३५ इत्यभिनन्दयन् प्रवालादिसमूहैः नम्रशाखानां तरूणां मध्यतो यमुनां गतः प्राप्तः ३६ ॥ रामः ॥

97

तात्क्वतस्त्यक्त्वाहमन्यद्धीतिकामायपुनःकामभोगपरिहारायहिकामस्यापियातिहित्वा
दितिभावःकामाश्रयोनहस्यात्भर्जितादग्धाःक्वथिताःपक्वाधानायवादिबीजांकुरोद्गमाय
नभवतीतिस्वेच्छयापुनःप्रयोजनमपिस्वचयतियानेति २६ सिद्धाःपूर्णमनोरथास्तदाह इमाश्च

नमय्यावेशितधियांकामःकामायकल्पते भर्जिताःक्वथिताधानाप्रायोबीजायने
शते २६ यातावलाव्रजंसिद्धामयेमारंस्यथक्षपाः यदुद्दिश्यव्रतमिदंचेरुरार्यार्चनं
सतीः २७ श्रीशुकउवाच इत्यादिष्टाभगवतालब्धकामाःकुमारिकाः ध्या
यंत्यस्तत्पदांभोजंकृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजं २८ अथगोपैःपरिवृतोभगवान्देवकीसुतः
वृंदावनाद्गतोदूरंचारयन्गाःसहाग्रजः २९ निदाघार्कातपेतिग्मेछायाभिःस्वाभिरा
त्मनः आतपत्रायितान्वीक्ष्यद्रुमानाहव्रजौकसः ३० श्रीभगवानुवाच हेस्तोककृष्णहेअंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन विशालवृषभौजस्विन्देवप्रस्थवरूथप ३१ ॥

गामिनीःपारदाश्रीःमयारंस्यथेति आर्याकात्यायनीःसत्यः २२ विप्रभार्याणामनुग्रह ८४
यपत्नवाटगच्छन्वहाम् ˝ कस्मादिकल्पनत्तस्योविविदुमाःश्रेष्ठाऽनितान्नमन्नेदतिचतुर्भि

श्री॰ भा॰ द॰ स्टी॰ ४८

अविदूरे निकटे वर्त्तमानौ रामाच्युतौ वो युष्मदन्नमोदनं लषतः अभिलषतः ताभ्यां चौदनं श्रद्धा च यद्यस्ति तर्हि प्रयच्छतेति ८ दीक्षितान्नमभोज्यमाशंक्याह दीक्षाया इति दीक्षणीयमेवारभ्याङ्गः संस्थाया आरभ्याग्नीषोमीयपशुसंस्थालंभात्पूर्वं दोषः न तु नान्यत्र सौत्रामण्यामन्यत्रान्यदा अग्नीषोमीयपशुआलंभा

तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः । कीर्त्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधां ५
शुक उवाच इत्यादिष्टा भगवता गत्वा याचन्त ते तथा । कृताञ्जलिपुटा विप्रान्दण्डवत्पतिता भुवि ६ गोपा ऊचुः हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः । प्राप्ताञ्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ७ गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ । तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ८ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः । अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन्हि दुष्यति ९ शुक उवाच इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः । क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः १०

त्सर्वं सौत्रामण्यं च वः अभोज्यान्नत्वेन ततोऽन्यत्र परस्मिन्न दोष इत्यर्थः ९ क्षुद्रे तुच्छे स्वर्गादावाशा मात्रे चात्ते यह तेषु दाशाः तुच्छाः कर्माणि भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि येषां ते अतो बालिशाः अज्ञाः वृद्धा इति मानवन्तः १० ॥ ॥

कुमारिकाभ्यः सर्वमेवतन्नर्मक्रीडनंतयाप्रतिगृहीतभोज्यानामेवनिर्गमात् यथार्थोऽस्तुन्नौ।
३८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेद्वाविंशोध्यायः २२ श्रेयोविशेषात्तद्गोपैर्यया।
ज्ञोपदेशात्ततःतत्पत्न्यनुग्रहात्कृष्णोदीप्तिमानन्वतापयत् भक्ताया इत्येकवचनंसर्वासांसाम्या

तत्रगाःपाययित्वापःसुमृष्टाःशीतलाःशिवाः ततोनृपस्वयंगोपाःकामंस्वादुपपु
र्जलं ३७ तस्याउपवनेकामंचारयंतःपशून्नृप कृष्णरामावुपागम्यगोपावचनम
ब्रुवन् ३८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेद्वाविंशोध्यायः २२ श्रीशुकउवाच तत्र
गत्वोपविष्टास्तेगोपालायमुनातटे क्षुत्क्षुत्पीडिताराजन्रामकृष्णौजगत्पती १
गोपाऊचुः रामराममहावीर्यकृष्णदुष्टनिबर्हण एषवैबाधतेक्षुन्नःतच्छांतिंकर्तु
मर्हथः २ श्रीशुकउवाच इतिविज्ञापितोगोपैर्भगवान्देवकीसुतः भक्तायावि
प्रभार्यायाप्रसीदन्निदमब्रवीत् ३ श्रीभगवानुवाच प्रयातदेवयजनंब्राह्मणा

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible]

भिप्रायेणजातावेकवचनं १ देवयजनंयज्ञवाटंब्रह्मस्ववादिभिःसर्जिताः आवाभ्यांप्रहितौ
सन्तोयाचध्वंयुष्माकंकातर्यलज्जानतुतत्पाण्ययाचनाद्दस्माकंकिमितिदास्यंतीतिचेन्न
नामकीर्तयंतःइतिआत्मनामयुष्माकंयाञ्चानाभविष्यतीतिभावः ५ ॥

प्रश्रिताः प्रश्रिताः सन्तस्ते गोपालाः सह १८ तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः अत एव
समुपागतं श्रुत्वा जातसंभ्रमा बभूवुरिति १९ भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यमिति चतुर्विधं बहुगुणं
संस्कारविशेषैः बहवो गुणा यस्य तमन्नमादाय यस्मिंस्तैर्भाजनैरमत्रैर्भांडैः २० इत्यादिभि।

गाश्चारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयतां १८
श्रीशुक उवाच श्रुत्वाच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसो ब
भूवुर्जातसंभ्रमाः १९ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः अभिसस्रुः प्रियं स
र्वाः समुद्रमिव निम्नगाः २० निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिः सुतैः भगव
त्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २१ यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते विच
रंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २२ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्र
वालनटवेषमनुव्रतांसे २३ ॥

वार्यमाणा अपि प्रियं श्रीकृष्णमभिसस्रुरभिजग्मुः अप्रतिबंधे दृष्टान्तः समुद्रमिव निम्नगा इवे
ति अत्र हेतुर्भवतीति दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताभिः २२ तथा
गताः सत्यः तं ददृशुरित्याह २३ ॥

नत्तु कर्मैक्यं तन्मूले त्याह देशकालेत्यन्यार्थं मन्त्रमन्त्रैमैक्यपदे यन्तत्राह द्रव्यमिदं हामिएक्
द्रव्यं श्रोत्रादि द्रव्यं तत्र प्रयोगो धर्मो यन्मये ९ मनुष्ये यमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्रह्म
णा वयं महान्त इति मन्यमानाः १२ लौकिकीं गतिमिति नहि कार्याथिनो निर्विघ्नेकावा।

देशःकालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्म।
या॥ ११ तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजं मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो
न मेनिरे १२ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः
कृष्णरामयोः १३ तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः व्याजहार पुनर्गो।
पान्दर्शयेल्लौकिकीं गतिं १४ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतं दास्य।
न्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १५ गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्व
लंकृताः नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् १६ गोपा नमो वो विप्रपत्नी
भ्यो निबोधत वचांसि नः इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयं १७ ॥

याचको न चापरा भूयते इत्यादिना लोकस्थितिं दर्शयन् १४ ज्ञापयत बोधयत केवलं दे
हेन गृहीवसेति धिया त्वन्मय्येवोषिताः यतो मयि स्निग्धाः अथवा स्निग्धमिति स्निग्धं मं

॥ ५६ ॥ श्री [illegible]

श्री॰
भा॰द॰
टी॰
१००

हे महाभागाः स्वागतं शुभमागमनं तदेवाह यन्नो दिदृक्षयेति अहैतुकीमव्यवहितां फ-
लाभिसंधिरहितां अन्तर्व्यवधानरहितां निरंतरमाह २६ आत्मनः सर्वप्रेष्ठत्वमुपपादयति प्रा-
ततस्मात्कृतार्था यूयं यात देवयजनं यज्ञवाटं गच्छत ननु कृतार्थाः किमिति यास्यामः इति चेत्त-
त्राह पतयः स्वसत्रं पारयिष्यंति समापयिष्यंति पतीनामनुग्रहायेत्यर्थः २८ नृशंसं परुषं निग-

श्रीभगवानुवाच स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किं यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता
उपपन्नमिदं हि वः २५ नन्वद्धा मयि कुर्वंति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः अहैतुक्यव्यवहि-
तां भक्तिमात्मप्रिये यथा २६ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः यत्संपर्कात्
प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः २७ तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः स्वसत्रं
पारयिष्यंति युष्माभिर्गृहमेधिनः २८ पत्न्य ऊचुः नैवं विभोऽर्हति भगवान्गदितुं
नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलं प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्नि-

मे प्रतिज्ञां न मे भक्तः प्रणश्यतीति वेदं वा निगमं सत्यं कुरुष्व यतः पादमूलं तव गतास्त इति पदा-
वसृष्टं भवता यापि दत्तं बहुमानेन केशैर्निवोढुं दासीभवितुं तस्मात् श्रीचरणसेवां विधास्या-
मः इति शेषः यद्वा भवता युष्माभिः पतयः स्वसत्रं पारयिष्यंतीति तत्राह गृहान्नेतीति २९ ॥

१००

हिरण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः वनमाल्यबर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्च नट वद्वेषो यस्य तं अनुव्रतस्य सख्युः अंसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तं इतरेण हस्तेन लीलयाब्जं धुनानं भ्रामयंतं कर्णयोरुत्पले यस्य तं अलकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं च तं च २४ बहुधाः श्रुता ये प्रियतमस्योदया उत्कर्षाः त एव कर्णपूराः कर्णभूषणानि कर्णा पूरयन्तीति तथा तान् कर्णाभरणानीति वा यस्मिन् श्रीकृष्णे निमग्नमनसः आविष्टचेतसः

विन्यस्तहस्तमपरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासं २४ प्रायः
श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः अंतः प्रवेश्य सु
चिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेंद्र २५ तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः
प्राप्ता आत्मदिदृक्षया विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः २६ ॥

तैर्लोचनरन्ध्रैरन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य परिष्वज्य तापं जहुः यथा अभिमतयः अहंमतयः प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं परिरभ्यालिङ्ग्य प्राज्ञमालिङ्ग्य जाग्रत्स्वप्नाभिमानं त्यजन्ति तद्वदिति २५ अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी तास्तथा प्राप्ता विज्ञाय चित्तद्वारेणैव तद्दिदृक्षयेति त्यक्तसर्वाशाः त्यक्ताः सर्वा आशा याभिस्ताः केवलमात्मानः स्वस्यैव दिदृक्षयेति २६ ॥

तत्रैकाद्विजपत्नी भर्त्रा विधृता वनिता देहं तत्रैव विहाय चैतन्येन भगवन्तं प्राप्तेत्यर्थः ३४ अनु
शीलयन् कुर्वन् गोगोपगोपीः इत्यर्थः रूपवाक्कृतैः रूपेण वाचा चेष्टितैः चरितैश्च रम
यन् रमयित्वा रेमे इत्यर्थः ३६ अनुस्मृति प्रकारमाहुः नृविडम्बयोः नरानुकरणावतारविश्वेश्व
रयोः याञ्चामहन्म हतवन्तः तामन्नयाचनामौपम्येति अन्वतप्यन्त तदा स्वभार्याः गृहं निवा

श्रु तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतं हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनं ३४
३५ भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः
३६ एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः
३७ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः यद्विश्वेश्वरयोर्याञ्चामहन्म नृ
विडम्बयोः ३८ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीं आत्मानं च तया ही
नमनुतप्ता व्यगर्हयन् ३९ धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञतां धिक्कु

मानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं अनिन्दन्नित्याह ३८ शौक्लं सावित्रं दैक्ष्यमिति त्रिगुणितं
जन्म व्रतं ब्रह्मचर्यं क्रियाः कर्मणि दाक्ष्यं च क्रियादाक्ष्यमित्येके वा पदं धिगिति अधितेषु
यमयोः तत्तेविमुखाः तेषां जन्मादि तत्सर्वं धिग्धिगिति व्यगर्हयन्नित्यर्थः ३९

किंच नोऽस्मान्न गृह्णन्ति हे अरिंदम कामलोभादीनां दमन भवतः पादाग्रयोः निपतित
देहानामन्या स्वर्गादिगतिरपि न भवेत् माभूत्तत्तस्माद्दास्यमेव विधेहीति ३२ म
याउपेताः अनुज्ञाताः अतएव देवाः मदर्पणीह देवा अपीति ३३ तथापि त्वत्प्रकोनग
क्रमस्तीति चेत्तत्राह नेति ३३ प्रीतये मह्यं त्वो य अनुरागाय स्नेहहेतुः अंगसंगः अंगाना

गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये तस्मा
द्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिंदम तद्विधेहि ३३ श्रीभग
वानुवाच पतयो नाभ्यसूयेरन्पितृभ्रातृसुतादयः लोकाश्च वो मयोपेता दे
वा अप्यनुमन्वते न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामिह तन्मनो मयि युंजा
ना अचिरान्मामवाप्स्यथ ३४ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात्
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ३५ श्रीशुक उवाच इत्युक्ता द्विज
पत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ते चानसूयवः ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ३६

संगः शरीरसंपर्कः तस्माद्गृहे स्थिताः पतिरूपेण मामेव सेवध्वमिति भावः ३५ अन
सूयवः अदोषदृष्टयः सत्रं यज्ञमपारयन् पूर्णं चक्रुः ३६ रामः ॥

इति मूढा एवाज्ञा एवं सर्वं त्रयस्तावत्तेनापि नव्याघीति ५० तयोर्दर्शनार्थं न जग्मुः ब्राह्मणाः कंसा
द्भीताः स्वाश्रमस्था एव भगवन्तमभजन्नित्यर्थः ५५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे त्र
योविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशे महेन्द्रस्य मखे व्याहन्य हेतुभिः कृष्णः प्रवर्तयामास गोवर्धन

देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ५०
स एष भगवान् साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः जातो यदुष्वित्याशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे
५१ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं नि
श्चला हरौ ५२ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे यन्मायामोहितधियो भ्र
मामः कर्मवर्त्मसु ५३ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनां अविज्ञातानु
भावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमं ५४ इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः दिदृ
क्षवो व्रजमथ कंसाद्भीता न चाचलन् ५५ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे त्रयोविं
शोऽध्यायः २३ श्रीशुक उवाच भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः अपश्यन्निव

मखोत्सवं ध्रुवगोक्रियागर्वं निरस्यन् हरेश्च मघवन्मदभंगाय तं मखं समन्यवर्त्तीत्
यत् ब्राह्मणाः कंसाद्भीताः स्वाश्रमस्था एव भगवन्तमभजत् १ ॥

स्वार्थे हरिभक्तौ ४३ योऽविध्यत् अच्छिनत् तत् दुरन्तभावं भक्तिं पश्यतेति ४४ द्विजातिसंस्कारः
उपनयनं न क्रियास्तेषां पाणिग्रहणाद्यः आत्ममीमांसा आत्मविचारः ४५ अहो कष्टं भगवता।

नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः
४३ अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ दुरन्तभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान् गृहा
भिधान् ४४ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि न तपो नात्ममीमांसा न शौ
चं न क्रियाः शुभाः ४५ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढा न चा
स्माकं संस्कारादिमतामपि ४६ ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया अहो
नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ४७ अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां
पतेः ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनं ४८ हित्वान्यान् भजते यं श्रीः पाद
स्पर्शाशयासकृत् स्वात्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ४९ यामः ॥

कारुण्येनागरेण प्रबोधितानमुग्धान् इत्याहुः ४६ ननु भक्तस्तोत्रार्थी गोपान् प्रस्थापया
मास नो गुप्तान् स्मारयितुमिति चेत् न आहुः ४७ स्वात्मदेहापवर्गेण चोच्चत्यागर्वादि

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च तत्र विदुषो यथावत्कर्मफलं स्यान्न तथाऽविदुषः ६ भवतामयं क्रियायोगः ।
शास्त्रतो विचारितः प्रवृत्तो नो लौकिक आचारः आगमो वेति साधु सोपपत्तिकं भण्यतां कथ्यता
मिति ७ आचारमागमं चेति सहेतुकमाह पर्जन्य इति आत्ममूर्तयः प्रिया मूर्तयः ततः किं

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो
भवेत् ६ तत्र तावत्क्रियायोगो भवतां किं विचारितः अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः
साधु भण्यतां ७ नंद उवाच पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः तेऽभिवर्षं
ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ८ तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरं द्रव्यै
स्तद्रेतसा सिद्धैर्यजंते क्रतुभिर्नराः ९ तच्छेषेणोपजीवंति त्रिवर्गफलहेतवे पुं
सां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः १० य एनं विसृजेद्धर्मं पारंपर्यागतं नरः ।
कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स वै नाप्नोति शोभनं ११ ॥

मत आह ८ तमिमं वार्मुचं मेघानां तद्रेतसा तद्वृष्टिपयसा ९ उपजीवंति जीविकां कल्प
यंति त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामसिद्धये अन्नं कृष्यादिभिर्जीवितां किमिंद्रेण तत्राह पुंसा
मिति फलसाधकः पर्जन्यं विना कृष्यादि विफलमित्यर्थः १० ॥ १०३

103

में

भगवोपितत्रैवनिवसन् इंद्रयागकृतोद्यमान्गोपानपश्यदितिशेषः १ कथ्यतांसंभ्रमोयेनस
वतिसत्वोद्यमिति एवचेत्किमत्रफलंकोदेवताकेनाधिकारिणाकेनवासाधनेनसाध्य
ते ३ एतद्ब्रूहिमहाकामोममश्रवणावर्तते यद्वातवमहान्कामोहर्षएतत्इति तूष्णींस्थित
प्रत्याहनेतिसर्वात्मनोसर्वत्रात्मदृष्टीनां अतएवनविद्यतेस्वःपरइतिदृष्टिर्येषांतेषामस्वः

तदभिज्ञोपिभगवान्सर्वात्मासर्वदर्शनः प्रश्रयावनतोपृच्छद्वृद्धान्नंदपुरोगमान्
२ कथ्यतांमेपितःकोयंसंभ्रमोवउपागतः किंफलंकस्यवोद्देशःकेनवासाध्यतेम
खः ३ एतद्ब्रूहिमहान्कामोमह्यंशुश्रूषवेपितः नहिगोप्यंहिसाधूनांकृत्यंस
र्वात्मनामिह ४ अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषां उदासीनोरिवद्वर्ज्य
आत्मवत्सुहृदुच्यते ५ ॥ रामः ॥

परइतिदृष्टिरभावात्देवतन्मित्रामित्रादयोविशेषाःसंतीत्याह अमित्रेतिनमित्रंउदास्तःउ
दासीनःविद्विट्येषांकृत्येसर्वकर्मनगोपनीयंकिंचिदस्तीत्यर्थः सत्यपिभेददर्शनेउ
दासीनःशत्रुवद्वर्ज्यःआत्मतुल्यत्वात्सुहृन्मित्रेषुनवर्जनीयइत्याह उदासीनइति किं
चसुहृद्भिःसहविचार्यकर्मैवकर्मकर्तव्यंनतुगतानुगतिमात्रेणेत्याह ज्ञात्वेति ५

श्री॰
भा॰ द॰
सू॰ टी॰
९४

यत्तद्विह्वणोतित्स्वभावतेऽशुति मन्तुतःसंस्कारादीनत्वात्किमेतर्यामित्युपेतोत्यर्थः ४६ तस्मा
त्स्वभावतोतिष्वस्यकर्मणाएवमर्वकारणत्वात्कर्मैवसृज्यमित्यह ४८ संसृजेतत्सैमानये
त् गुरुदेवतादेवोनस्यस्यन्यागात्मकत्वात्कर्मणःकर्पदेवतावितामिद्धिरित्याणक्याद्धकर्मो

स्वभावतोऽद्विजनःस्वभावमनुवर्तते स्वभावस्यमिदंमर्वंसर्वंत्यासुरसात्रुधे ४६ दे
ह्यत्रस्त्वावचान्जेनःप्राप्योत्सृजतिकर्मणा शत्रुमित्रउदासीनःकर्मैवत्रहरीश्वरः
४८ तस्मात्संसृजयेत्कर्मस्वभावस्थःस्वकर्मकृत् अजस्रायेनवर्तंततदेवास्यहिदे
वतं ४९ आजीव्यैकतरंभावंयस्त्वन्यमुपजीवति नतस्मात्दिवंतेसैमजायात्रायस
नीयपा ॥ रामायनमः ॥

रामाःदेवतेतिपतमयमेहरवविकृतवादमाश्रित्यान्यामेवतामसमर्थयति अजसेति ४९
हेत्वबलेनैवविपत्तदोषमाह आजीव्येति उपजीवतिसेवतेस्वहातिवर्क्तेदृशातावेनवर्णा
नांहतिमाह वर्तेतेति ४९ ब्रह्मणावेदाध्ययनादिनावेश्यहेतेःचात्र
विधिमाहकृषीति ॥ रामायनमः ॥

104

ध

इन्द्राय मन्युं जनयन्निति कोपजननद्वारा गर्वपर्वतादिन्द्रमेव तारयितुं देवतानिराकरणेन ब्र
यमेवाभिप्रायः स्पष्टः १२ प्रथमं तावत्कर्मवादेन निराकरोति कर्मेति ननु जडात्कर्म
णः केवलात्कथं सिद्धिः स्यात् अहो अपीलितमीमांसानां स्वमतिविलसितमहो कर्म
णः करणाकारणत्वेन वचनं तावद्गते किं ततोऽनुपपन्नं नाम १३ किंचिके चिन्नु नरतिमा
सभीताः कर्मपरतन्त्रमीश्वरं मन्यन्ते तन्मतमनूद्य निराकरोति १३ स्वयं कर्मभिरलिप्तोः

श्रीशुक उवाच वचो निशम्य नन्दस्य तथान्येषां व्रजौकसां इन्द्राय मन्युं जनयन्
पितरं प्राह केशवः १२ श्रीभगवानुवाच कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीय
ते सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते १३ अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्य
कर्मणां कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः १४ किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्व
कर्मानुवर्तिनां अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणां १५

न्येषां जीवानां कर्मणां फलरूपी फलदाता कर्तारं भजते तत्कर्मफलदानेन १४ अतस्तत्क
र्मण एव फलसिद्धिः तन्यायतत्त्वेव अनागतस्तनतत्स्यतावद्देवतया कार्यमित्याह कि
मिन्द्रेणेति नत्र कर्मणापि प्रवृत्तिरेतर्योमध्यपेक्षयेव कर्मणः सर्वथा देवतयानुपयोगस्तस्मात्पुण
क्याह स्वभावविहितमिति स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं यत्कर्म तदन्यथा कर्तुमन

श्रीभा० टी० द० ॥

श्री॰
भा॰द॰
स्कं॰टी॰
८५

स्वधर्मोऽयं पायसं केवलं पयसि पक्वं संयावादयो गोधूमादिविक्रियाः क्रमशस्तत्पंपायसं
योः क्रमाद्दोहः सर्व्वस्यार्थः अन्येषां पादत्तः २५ यागणो भार्थंश्चाद्योत्यादन्नार्थं चार येत्रय
हिताः दक्षिणाः धेनुदक्षिणाः तापवत्वाद्दक्षिणाः वो युष्माभिः २६ यवसं तृणं बलिं नैवेद्यं

[illegible]

पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः संयावापूपशष्कुल्यः सर्व्वदोहश्च
गृह्यतां २५ हूयन्तामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः अन्नं बहुगुणं तेभ्यो देयं
वो धेनुदक्षिणाः २६ अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डालपतितेभ्यो यथार्हतः यवसं च गवां दत्त्वा
गिरये दीयतां बलिः २७ स्वलंकृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः प्रदक्षिणं च कु
रुत गोविप्रानलपर्वतान् २८ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते अयं गोब्राह्म
णाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ३० शुक उवाच कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघां
सया प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ३१ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधु
सूदनः वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ३२ उपहृत्य बलीन्सर्वानाद

[illegible]

२८ सर्वान्गिरिः कृपेनात्र मोदयत्राह गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं मम च ३० तद्द्रव्येणतेन महेन्द्रा
मावस्येणा गिरिद्विजानतियायाय ३१ यथायथं बलीनुपहृत्य दत्वा आद्दृताः सादराः ३२

५

कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा एवेत्र ये कुसीदं वृद्धिजीवनं चतुर्थं नतु गवामपि वृष्टिर्महे
न्द्राधीनावेत्याशंक्य निरीश्वरसांख्यमतावष्टंभेन निराकरोति सत्त्वमिति श्लोकद्वयेन २१
अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयोगेन २२ सर्वतः समुद्रशिलोच्चयादिष्वपि वृष्टिदर्शनेन प्रेक्षावत्सर्वक
र्तृत्वं हेतुर्वृष्टेरिति भावः तैरेव मेघैरेव सिध्यन्ति जीवन्ति तथापि योगक्षेमार्थं देवता येष्टेति चेत्तत्र

वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया
२० कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशं
२१ सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जग
त् २२ रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः प्रजास्तैरेव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं क
रिष्यति २३ न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयं वनौकसस्तात नित्यं वनशैल
निवासिनः २४ तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः य इन्द्रयागसंभारा
स्तैरयं साध्यतां मखः २५ ॥

आह न नः पुर इति २३ पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः अस्माकं योगक्षेमहेतवो वनशैलाद
य एवेति भावः २४ ब्राह्मणानपि संपूज्य तानुद्दिश्य गवां यतितस्मादिति स्वयमन्वेति तद्याग
प्रयोगकल्पनामाह य इन्द्रमखस्य संभारा इति सार्धैः पंचभिः संभाराः साधनानि २५ ॥

पंचविंशे कथापाके व्रजनाशापवर्ण्यते । उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षत्कौकुले प्रभुः कृष्णनाथा
येषां तेभ्यः १ क्रुद्धः सन् इन्द्रः सांवर्तकं नाम मेघवर्तः प्रलयः तत्कर्तारं मेघानां प्रसिद्धं गणं
प्राचोदयत् प्रेषयामास तत्र कथं कृष्णनाथानां तेषां प्रहतः त्याशेकात्मसंभावनयाति

श्रीशुक उवाच इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो
नन्दादिभ्यश्चुकोप सः १ गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणां इन्द्रः प्रचोदय
त्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत २ श्रीइन्द्र उवाच अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां का
ननौकसां कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ३ यथादृढैः कर्ममयैः
क्रतुभिर्नाम नौनिभैः विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवे ४ ॥

रक्तविवेकत्वादित्याशयेनाह वाक्यं चाहेत्यादि पंचभिः ईशमानी अहमेवईश्वर इति गर्वेवा
न् २ देवहेलनं देवस्य ममावज्ञा ३ अदृढैः समर्थैः कर्ममयैः क्रियानिर्वर्त्यैः यज्ञ एव वा
मनौनिभैः नाममात्रेण या नौरिति व्यवह्रियते तत्सदृशैः आन्वीक्षिकीमात्मानुस्मृतिरूपां ४ ६

106

अनुरूपज्ञानि इन्द्रमहयज्ञज्ञानि सद्भिर्ज्ञानिभिः द्विजपत्नीभिः महिताः पांतिपाठे पदद्भिः ऋत्विग्भिः
मगिरिं प्रदक्षिणीचक्रुः ३४ गोपविस्रंभणं गोपानां विश्वासजनकं रूपं गतः आप्तः सन् बलिमु
पहारमादत्त अभक्षयत् ३५ तस्मै आत्मने आत्मना स्वयं व्रजजनैः सह नमः चक्रे अहो इति।

अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलंकृताः गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायंत्यः सद्विजा
शिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविस्रंभणं गतः शैलोस्मीति ब्रुवन्भूरि बलिमा
दद्बृहद्वपुः ३५ तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रे आत्मनात्मने अहो पश्यत शैलोसौ रू
पी नोनुग्रहं व्यधात् ३६ एषोऽवजानतो मर्त्यान्कामरूपी वनौकसः हन्ति ह्यस्मै न
मस्यामः शर्मणे आत्मनो गवां ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रचोदिताः य
था विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ३८ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुर्वि
शोऽध्यायः २४ ॥

मार्थं झाक पादतः ३६ कामरूपी सर्पादिरूपः अस्मै अरूपेण शर्मणे क्षेमाय ३७ कर्मैवा
ले प्राकृतस्वभावो गुणो वा कर्मो भगवान् तद्रूपो वा महेन्द्रः वा नो किं नो देवतेति यज्ञादेव
तो मे मे मतानतवभीष्टा ३८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥ ॥

श्री॰ भा॰ द॰ सू॰ टी॰ ५०७

107

स्तनयित्नुभिर्घनानि भिर्नदंतः गर्जितः मरुद्गणैः गावहृप्रवाहादिवायुसमूहैः नुन्नाः प्रेरिताः जलशर्कराः जलोपलान् ९ स्थूणावत्स्थूलाः अभ्रेषु मेघेषु मुंचत्सु सत्सु नतोन्नतेन नतं निम्नं उन्नतं तद्दृ परीतं यथा भवति तथा भूर्नादृश्यत १० जातवेपनाः जातकंपाः ११ तत्र यष्टुर्नायातं विधि

विद्योतमाना विद्युद्भिर्नदंतः स्तनयित्नुभिः तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९
स्थूणास्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्न
तं १० अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविंदं श
रणं ययुः ११ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः वेपमाना भगवतः पादमू
लमुपाययुः १२ कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो त्रातुमर्हसि देवान्नः कु
पिताद्भक्तवत्सल १३ शुक उवाच शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनं निरीक्ष्य
भगवान्मेने कुपितेंद्रकृतं हरिः १४ रामः ॥

नहि शिरः इति १२ गोपगोपीनां प्रार्थनामाह त्वमेव नाथो यस्य तत् गोकुलं गवां कुलं येषां नः अस्माकं देवादिंद्रात् त्रातुं रक्षितुमर्हसि १३ विज्ञाय ना सर्वमेव कुपितेन इंद्रेण कृतं तद्रूपो ऽमेने कर्ममेने तदाह १४ ॥ रामः ॥

१

तथावाचालंबहुभाषिणंबालिशंशिशुंअज्ञंमूर्खंपंडितमानिनंपंडितमात्मानंमन्यमानः स्तब्ध
मविनीतंमतिर्ह्ययायोजितापीडकस्यभारतीश्रीकृष्णस्तोतृत्त्याहिवाच्यालेषार्थंयो
निंबालिशमेवशिशुवन्निरभिमानंस्तब्धमन्यमस्तब्धस्वभावात्ननम्रतयाभक्तिः ए
स्मात्तंमर्त्यमित्यर्थःपंडितमानिनंब्रह्मविदांबहुमाननीयंकृष्णंसदानंदरूपंपरब्रह्मतम

वाचालंबालिशंस्तब्धमज्ञंपंडितमानिनं कृष्णंमर्त्यमुपाश्रित्यगोपामेचक्रुरप्रि
यम् ५ एषांश्रियावलिप्तानांकृष्णेनाध्मापितात्मनां धुनुतश्रीमदस्तंभंपशून्न
यतसंक्षयं ६ अहंचैरावतंनागमारुह्यानुव्रजेव्रजे मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगो
ष्ठजिघांसया ७ शुकउवाच इत्थंमघवताज्ञप्तामेघानिर्मुक्तबंधनाः नंदगोकु
लमासारैःपीडयामासुरोजसा ८ ॥

त्यजत्यापिभक्तत्वात्स्वल्पेनैवमनुष्यतयाप्रतीयमानमिति ५ अवलिप्तानांध्मापितात्म
नांहेहितदेहानांधुनुतअपनयतश्रीमदेनयःस्तंभोगर्वःतं ६ किंभूतस्तान्मेघान्प्रत्याहअ
हंचेतिअनुव्रजेअनंतरमेवागमिष्यामिमरुद्गणैर्देवगणैःसह ७ मघवताइंद्रेणाज्ञप्तानिर्मु
क्तबंधनानियोगेनप्रलयार्थंप्रयोगेणबद्धाश्चमनत्तदानिर्मुक्तबंधनाःसैतःआसारैःधारा

श्री० भा० द० सू० टी० १०८

सव्रजाःशाकटमंडलीसहिताःसोपजीविनःभृत्यपुरोहितादिसहिताः यथावकाशमसंकी
र्णेनस्थिताः २२ पदात्स्थानात्सप्तदिनानियावत् २३ व्युदप्रायाःविगतोदकप्रायाःस्र

नत्रासइहवःकार्योमद्धस्ताद्रिनिपातने वातवर्षभयेनालंतत्त्राणंविहितंहिवः २१
तथानिर्विविशुर्गर्तंकृष्णाश्वासितमानसः यथावकाशंसधनाःसव्रजाःसोपजी
विनः २२ क्षुत्तृड्व्यथांसुखापेक्षांहित्वातैर्व्रजवासिभिः वीक्ष्यमाणोदधाराद्रिंसप्ता
हंनाचलत्पदात् २३ कृष्णयोगानुभावंतंनिशम्येन्द्रोतिविस्मितः निःस्तम्भोभ्रष्ट
संकल्पःस्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खंव्यभ्रमुदितादित्यंवातवर्षंचदारुणं
निशम्योपरतंगोपान्गोवर्धनधरोब्रवीत् २५ निर्यातत्यजतत्रासंगोपाःसस्त्रीधनार्भकाः
उपारतंवातवर्षंव्युदप्रायाश्चनिम्नगाः २६ ततस्तेनिर्ययुर्गोपाःस्वंस्वमादायगोधनं
शकटोढोपकरणंस्त्रीबालस्थविराःशनैः २७ भगवानपितंशैलंस्व[illegible]पूर्ववत्प्र
भुः पश्यतांसर्वभूतानांस्थापयामा[illegible]लीलया २८ ॥

ल्पजलाजाताइत्यर्थः २६ शकटोढोपकरणंशक[illegible] २७ इतरैः[illegible]द्धिकंयथाभवति।

॥ २५ ॥ [illegible] ८

अपगतऋतुर्यस्मात्तद्वर्षं ततो अतिपातितो वातो यस्मिंस्तत् अतिवातं शिलामयं प्रचुरं १५ तत्रप्र
तिताप्रवैं गोवर्धनोद्धरणमाह १५ प्रतिविधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि तेन च
मौढ्यात् लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणं तमो हरिष्यामि बहुवचनेन वरुणादीनभिप्रैति १६
ननु देवाः सात्त्विकाः स्वभक्ताश्च तत्कथं तमः तत्राह न हीति सद्भावः सत्त्वं तद्युक्तानां किं वा तद्युक्तो

अपर्त्वत्युल्बणं वर्षं अतिवातं शिलामयं स्वयागे विहते स्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति
१५ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीम
दं तमः १६ न हि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रश
मायोपकल्पते १७ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहं गोपाये स्वात्मयो
गेन सोऽयं मे व्रत आहितः १८ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलं दधार ली
लया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः १९ अथाह भगवान् गोपान् हेऽम्ब तात व्रजौक

नां सुराणामीश्वराद्वयमिति विस्मयो गर्वो न हि यस्मादसतां अतएव मत्तः तेषां मानभं
गः अनुग्रहरूप एवेत्याह मत्त इति १७ गोपाये रक्षिष्यामि किं च मायमेव मयाङ्गीकृतो नियमः स
ङ्कल्पो वा आहितः धृतः १८ धैर्यं हस्तमात्रेणोत्पाट्य छत्राकं शिलीन्ध्रं यथा १९ यथोपजो
षं यथासुखं हे सव्रजाः व्रजे कटम्बस्थिता महिला? २० ॥

श्री॰ भागव॰ सु॰टी॰ २०९

109

यद्यस्मात् बालकस्य कृष्णस्य अत्यद्भुतानि कर्माणि तस्मात् ग्राम्येषु गोपेषु कथं जन्मार्हति आत्म
जुगुप्सितं आत्मा अस्य अद्भुतानि कर्माणि प्रहृष्टा दर्शयति यः सप्तहायन इति १ सप्तहायनः सप्त
वार्षिकः कथं बिभ्रत् स्थितवान् इति पुष्करं पद्मं गजराट् महागज इव ३ महौजसः महाबलायाः
तनोर्वयः आयुः यथा नैवाकालेन यथा पीयते ४ अधः शयानस्य मास्यस्य यः परिक्षेपकः

गोपा ऊचुः बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि च कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वा
त्मजुगुप्सितं १ यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्क
रं गजराडिव २ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः पीतः स्तनः सह प्राणैः का
लेनेव वयस्तनोः ३ हिन्वतोधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् अनः पतितं वि
पर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतं ४ एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा दैत्येन यस्तृ
णावर्तमहन् कण्ठग्रहातुरम् ५ क्वचिद्धैयङ्गवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उदूखले गच्छन्नर्जुन
योर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ६ वने संचारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः हन्तु ॥ ६ ॥

यस्य उदक् ऊर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालयतः प्रपदेन पादाग्रेणाहतं विपर्यस्तं विपरीतं तत् कथमप
तत् ५ यो दैत्येन ह्रियमाणः सन् तं तृणावर्तं दैत्यं कथमहन्नित्यर्थः ६ हैयंगवस्तैन्ये नवनी
तचौर्ये बाहुभ्यां गच्छन्नपि रिपू हन्तीत्यर्थः ७ दुःखतो [illegible] रामो यस्य तं बकं दैत्यं पाणिना मरि

६

निर्हृताः स्वानि यथा यथोचितं परिरम्भ [illegible] मित्तत् मः सद्वारैः प्रेम्णानापीवीदा
न २८ ततो गोवर्धनो स्थानात् प्रम्य श्रीहस्तात् [illegible] आलिनोव मोऽहरणमूपाणि कृतानि
कर्माणि गायन्त्यः स्वगृहं जग्मुः [illegible] हृदिस्पृशः [illegible] यद्वा कृष्णस्य

तं प्रेमवेगान्निर्भृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मु
दा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः २९ यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनां वरः कृष्ण
मालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ३० दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः
तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ३१ शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदि
ताः जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ३२ ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्स्व
गोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदि
स्पृशः ३३ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः २५ श्रीशुक उवाच एवंविधा
नि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः १॥

प्रेम्णा ते न तासां सोऽहं दिस्पृशानीति हृदिस्पृक् तस्य ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे
पञ्चविंशोऽध्यायः २५ षड्विंशे विस्मितान् गोपान् हा समस्यान्द्भुतकर्मभिः नन्दो गर्गोक्तिमाश्राव्य
तैर्दैवत्यर्थमवर्णयत् समभ्येत्य नन्दं तदभिगम्य प्रोचुः तदाह बालकस्ये [illegible] ॥ १॥

श्री०
भा० द०
पू० टी०
११

तत्स्मात्तस्य [illegible] तिर्नेद्वयोक्तिः २१ २२ इत्यत्रास्माकात्मोऽप्रतिसमादिपयगोवत्स्य
हेयतेयानित्य [illegible] इदानीं कृष्णनारायणस्यांशमन्ये अत एतः अक्लिष्टकारिणामिति २३
गोलोकनाद्रागास [illegible] अवनप्रकटितेषु यं स प्रीतिं प्राप्य ते वसंति २४ यत्र विशेषेण याहृ
नयादेवेष्वेदं [illegible] समवर्षांनिलैः अणनिजलणकगतीअवादुभिः सौहृत्यालपभूमिसीहेति

[illegible] २० यत्र
[illegible] रक्ष्यपीडिताः अज्ञाजकैरत्नमाणाजिग्युर्देयस्त्वसेधिताः २१ तस्मा
न्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः नारयोऽभिभवन्त्येतान्विश्वपतानिवाश्रयाः २२ इत्यत्रा
[illegible] त्रियाकांत्यानुभावेन तत्र कर्म [illegible] विस्मयः २३ इति नेद्वाव
[illegible] मन्येनारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणं २४ अद्भिनतेदर्म
[illegible] इत्युक्त्वानुभावा तत्र हस्यामितनेजसः २५ [illegible] सौहृत्यालपभ्
[illegible] २६ [illegible] कुम्भलालीलोल्लिलिंगयथ्या विभ्र
[illegible] कर्णशैलमबलालीलोल्लिलिंगयथ्या विभ्र [illegible] अध्यायः २६
[illegible] महीभामीयात्रेऽङ्गोगवा २५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे [illegible] अध्यायः २६

पालाः [illegible] यथा आत्मास्वयमेव प्राणो यस्य तत्रोहिं दृष्ट्वा [illegible] केपीद्यावान्
[illegible] शैलमत्यास्यअबलोबालोलीलार्थं लिंगयथा एकेन करेण बिभ्रद्‌यत
[illegible] विक्रुर्वन् शैलस्यात्य अबलो बालो लीलार्थं [illegible] गवामिदं [illegible] स्मारयति सपएवभूतः कृतः
[illegible] पालितवान् एवं महेंद्रमदभित्‌ गवामिद्र [illegible]

११

110

आशीविषतमः अतिक्रूरविषश्चासौ अहीशश्च आशीविषतमाहीशस्तं औत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमि
तिकिं सर्वेषामात्मस्यादिति शंकां उक्तमत्यन्तविस्मयेनाभिनयेन वदति क्व सप्तहायन इति ८ शाकु

वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशंतं जिघांसया हत्वान्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ९ हत्वा
रासभदैतेयं तद्बंधूंश्च बलान्वितः चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितं १० प्रलंबं घातयि
त्वोग्रं बलेन बलशालिना अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नितः ११ आशीविषतमाहीं
द्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेसौ निर्विषोदकां १२ दुस्त्यजश्चानुरागोस्मि
न्सर्वेषां नो व्रजौकसां नंद ते तनयेस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथं १३ क्व सप्तहायनो बाल
क्व महाद्रिविधारणं ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवार्भके १४ नंद उवाच श्रूयतां मे वचो गो
पा व्येतु शंका च वोऽर्भके एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह १५ वर्णास्त्रयः किलास्यासन्गृ
ह्णतोनुयुगं तनूः शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १६ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जा
तस्तवात्मजः वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १७ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुत
स्य ते गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः १८ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः
अनेन बहुदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ १९ ॥

कृतमेव गर्गाचार्येणास्य जातकं तच्चरितपरिशीलनेन निर्दिष्टं संभावनस्य किं तत्राशंकानकेमस्तानीति नैव
वाक्येन गोपानुपदिशति श्रूयतामिति १४ १५ १६ ॥

दूर्ध्वाकृतोऽन्विति त्वमतिभेदात्तदेव लोभयोः परस्परान्वयत्वात्तत्कृताः देहसंबन्धकृताः तदेव लोभादयः लो-
भमन्युमोहादयस्त्वदेवेति ननु तानि नाममात्राणि तत्पते नेत्यत आह अनुपलिंगभावः अत्तानि नाममात्रकाः अज्ञान
स्वरूपकार्यत्वर्थः यावद्गाहितु तावद्भवानित्येवाशिरसमित्यर्थः होमाप्रभावेपि यन्नाम मेगोदासाशुमित्याह न
पापीति ननु त्वदंशेषु स मनो यापलघ्रस्यकापाप्तिः किंचकारणं कोवादेशोमया कृतं तत्रत्यत आहपितेति जगतो

कृतोनु तद्देनवर्णानां कृता लोभादयो ये स्थुपलिंगभावाः तथापि देवं भगवान्विभर्ति धर्मस्य गुप्तौ
खलनिग्रहाय ५ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः हिताय चेच्छातनुभिः स
मीहसे मानं विधुन्वन्जगदीशमानिनाम् ६ येमद्विधाज्ञा जगदीशमानिनः त्वां वीक्ष्य कालेभयमाशुतन्म
दं हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेनुशासनं ७ ॥ ॥

त्वेपि तत्का गुरुरुपदेष्टा अधीशो नियन्तेति देशतारणेहेतुत्रयं कालत्वात्समर्थः तस्मात्त्वत्कृतिलक्षणं तदं-
डलीलापत्नोवे समीहसे तव समीहा लीलेव जगदीशमानिनामस्माकं मानं विधुन्वन्नित्यर्थः कथमेतदित्या
स्त्वया इति ६ मद्विधा एतत्प्रता स्वत्तो जगदीशमानिनः कालेभयकालेपि यत्र्यातिबेवातिदुष्टोत्वामभयो
भयशक्तिं तं वीक्ष्याशु तन्मदं जगदीशमदं हित्वा विगतगर्वाः सन्तः आर्यमार्गं भजन्ति अतो तत्त्वे हेय खला
नामनुशासनं दंडरूपं त्वर्थः एवं भगवन्तं त्वद्रूपं अभिप्रायं ज्ञात्वा तत्सर्वं प्रेतमापयन्ति मंत्वमिति ७ ॥ ॥

षड्विंशे दयामेघान्तकः षड्विंशे दमो हरिः स्वनन्तापं चविंशे मां चत्वर्विंशातितः सप्तक सप्तविंशे तदालक्षाह
स्तनप्रभवे परं वर्ण्यते सुरभीन्द्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः गोवर्धने धृते शैले इति शक्रस्याभयेनागमने हेतुः
तत्र देश आगत्य किं कृतवांस्तदाह विविक्त उपगम्येत्यादिना सुरभिरित्यनेन श्लोकेन १ विविक्त एके
ते पादयोः पस्पर्श नमश्चकार कथंभूतः कृतहेलनः कृतावज्ञः २ अस्य श्रीकृष्णस्य दृष्टश्चासौ प्रभावः
दृष्टः श्रुतानुभावो येन सः नष्टस्त्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य सः तत्र मम मायापरार्थं त्वमस्य इति व्यक्तो नवतात

शुक उवाच गोवर्धने धृते शैले आसाराद्रक्षिते व्रजे गोलोकादाव्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च १
विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा २ दृष्टश्रुतानुभा
वोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः नष्टत्रिलोकेशमद इदमाह कृताञ्जलिः ३ इन्द्र उवाच विशुद्धसत्त्वं
तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कं मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते ते ग्रहणानुबन्धः
४ ॥

तवापराधेनात्मेवश्यान्नाग्रहः कृतवानित्याह विशुद्धसत्त्वमिति चतुर्भिः ३ विशुद्धसत्त्वं धाम स्वरूपं शान्तमेक
रूपं ज्ञानघनं तपो मयं प्रचुरज्ञानं सर्वज्ञमित्यर्थः अतः ध्वस्तरजस्तमस्कं धूतं ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् अ
तएव त्वयि मदादिः दृश्यमानो मायाकार्यं गुणाप्रवाहः गुणैः संभावितः इति तथा से मारस्तत्र यः संते
नवनविद्यते यतः ... अनेन ... एवाप्तः इति तथाप्ततेनात्मत्वं अतः न सर्वे ...
ज्ञानतत्त्वान्तदेः ... तासीलोभादीविकारोत्पाह कुतो ... त्विति ४ ॥ ॥

श्री० भा० द० टी० ११२

ग्रामारण्याङ्गभिः गोष्ठनाथायेदं कृतं चेष्टितं ५ तथा भोर्गात्वयानुगृहीतोस्मि अनुगृहं दर्शयति धलेन
भक्तिहीनोयमयनिव २९ मामभिप्रायनिवेदितो भगवानपि तथैवाहमेयति १४ ते हं श्रियादेवराजेन १५॥

मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः चेष्टितं विहते यज्ञे मानिनी तीव्रमन्युना १२ त्वयेशानुगृही
तोस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः १३ शुक उवाच एवं सङ्कीर्ति
तः कृष्णो मघोना भगवानमुं मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् १४ मया तेकारि मघवन्म
खभङ्गोनुगृह्णता मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशं १५ मामैश्वर्यमदान्धो दण्डपाणिं न पश्य
ति तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् १६ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेनुशासनं स्थीय
तां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः १७ अथाह सुरभिः कृष्णमभिवन्द्य मनस्विनी स्वसन्तानैरुपाम
न्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरं १८ सुरभिरुवाच कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसम्भव भवता लो
कनाथेन सनाथा वयमच्युत १९ ॥

वः गुणाभिः स्वकृतवचनं कृष्णं अभिप्रायेणानुजग्राह गन्तव्यं स्वर्गोपि तवैव परत्वादिति चेन्न आह क्रियतामि
ति मदनुशासनं यथा पूर्वं नः स्थीयतामित्यर्थः युक्तैः स्वधर्मैः स्तम्भवर्जितैर्निरहंकारैः [illegible] १६ ।
[illegible] नाथा वयं [illegible] तात्पर्यः १८ १९ ॥ ॥ ११२

112

एवंभूतायेश्वराय स्तुतिः पुनर्मा भूत् इति प्रार्थनानेन हे महानुभाव परायः गोवालकरूपः कर्तव्यं इति चेदत
आह तदेति भुवो भराणां पुनः च्युत कृष्णाय जन्मनां उद्धरणेन बहूनां भाराणां जन्म यस्य कृष्णे चमूपतीनां सभवाय
युद्धरणामेव विनाशभवाय ग्रतो समस्त्वमेवकानादत्वं तापराधिनोपि तेन वधमिति भावः तमापयन्नमस्क
रोतिनमइतित्रयं भगवते कृष्णाय नमः पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे महात्मने गुणतः स्वातेण परिच्छिन्नाय ॐ

सत्त्वमैश्वर्यमदस्तम्भस्य हन्ताहं ममेति विद्वेषः अभावे देहे प्रमोप्याहं स्मिन्हृद्वेतमो मैवं पु
नर्भूतत्तिर्यङ्यातेस्तनी ८ नवावतारो यस्मोहितैर्योभुवो भराणामत्र भारजन्मनां चमूपतीनां
मभवाय देवभवाय पुरुषाः सुराणां धर्मितानां ९ नमः कृष्णं भगवते पुरुषाय महात्मने वासुदेवाय
कृष्णाय सात्वतां पतये नमः १० स्वकृतेषु नानादेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्व
भूतात्मने नमः ११ ॥ ॥

नः वासुदेवाय सर्वनिवासाय सात्वतां यादवानां पतये तर्हि किं महे यादवोनेत्याह १ स्वेषां भक्तानां
लेदेन यत्कृपया स्वीकृतदेहाय तत्रापि विशुद्धज्ञानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै मायया सर्वस्मै कृतः सर्वस्य वी
जाय कारणाय ग्रन्थ एव सर्वं [illegible] तन्मात्मानं नमस्तेन नो क्रमप्राप्तं निवेदयन्ति सर्वदा

देवनिकायेषु देवसमूहेषु केतवः प्रदर्शनीया अत्युच्चाः गावः गोपस्त्रीपयोभिर्द्रुतामार्द्रां गामनयन् अ
ऊर्ध्वस्त्रितपयोधाः २४ नानारसौघाः तीर्थाद्याहिताः अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयः
उन्मणीन् गर्भगतान्मणीन् उद्गतान् बहिः प्रकटान् अबिभ्रन् अबिभरुः २५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे सप्त
विंशः २७ अष्टाविंशे तु नन्दानयनं वरुणालयात् वैकुण्ठदर्शनं चापि गोपानामत्र वर्ण्यते गोवर्धनेऽस्य

तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गा
वस्तदा गामनयन् पयोद्रुतान् २४ नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः अकृष्टपच्यौ
षधयो गिरयोऽबिभ्रन्नुन्मणीन् २५ कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनन्दन निर्वैराण्यभव
न्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः २६ इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः अनुज्ञातो ययौ शक्रो
वृतो देवादिभिर्दिवं २७ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे सप्तविंशः २७ शुक उवाच एकादश्यां निरा
हारः समभ्यर्च्य जनार्दनं स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्यां द्वादश्यां जलमाविशत् १ तं गृहीत्वानयद्भृत्यो
वरुणस्यासुरोऽन्तिकं अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि २ ॥ ॥

कृत्यवशोक्तमाहुरेवं नन्दानयनं ततः कृष्णो वरुणं च वशीनय कलामात्रायां द्वादश्यां पारणाद्भिर्निविधा
नासुरीं वेलामविज्ञायैव वरुणोद्यानस्थमेव यास्व बलेन निषुद्दकं प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरुणस्य भृत्यो नयदि
ति तथा च वराहे कलातो द्वादशीं हि द्वानिशीथ्याऊर्ध्वमेव हि आसुर्याः क्रियाः सर्वाः कर्तव्या पोभ्युपासना
इति वदन्ति च वरुणाः अजानन्तामासामकेनेति श्रीभगवद्धर्ममजानन्तीत्यर्थः २ ॥ ११३

113

त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते गोविप्रदेवानां ये सन्तो वा साधवः तेषां भवायाभ्युदयाय त्वं भव ततो
नामिन्द्रो नितरामिन्द्र इति २० अतस्त्वामिन्द्रत्वेनाभिषेक्ष्याम इत्यर्थः ननु देवकृत इन्द्रो भवति मनुष्योऽहं कथमि-
न्द्रोऽभिषेच्य इति चेत्तत्राह अवतीर्णोऽसीति २१ सुरभिरात्मनः पयसाभ्यषिञ्चत् इन्द्र आकाशगंगा

त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः २० इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्या-
मो ब्रह्मणा चोदिता वयं अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये २१ श्रीशुक उवाच एवं कृ-
ष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसात्मनः जलैराकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धृतैः इन्द्रः सुरर्षिभिः सा-
कं चोदितो देवमातृभिः अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् २२ अहो हि ष्टो देवानां वेग-
कोऽयं त्वमागतः गोविन्द इति लोके त्वां गास्यन्ति भुवि मानवाः २३ तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गं-
धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुराङ्गनाः सन्ननृतुर्मुदान्विताः २४ तं
तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गा-
वस्तदा गामनयन् पयोद्रुताम् २५ ॥

जलैः २२ देवमातृभिर्देवमातृभिः अदित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेति वा गावः पशून् गां स्वर्गं वा इन्द्रत्वेन विन्दतीति
गोविन्द इत्यभिधानं नामकृतवानित्यर्थः २३ देवनिकायेषु देवसमूहेषु केतवः प्रदर्शनीयास्तत्त्वा इ-
त्यर्थः गावः गोपस्त्रियो पयोभिर्द्रुतामार्द्रां गामनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः २५ ॥

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं नोऽस्मानुपाधास्यत् उपाधास्यति नोऽस्मानुबु
द्धिमाद्ययच्छतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ११ इति एवंभूतं स्वानां ह्रदि संकल्पं मनोरथं अखिलदृक् सर्वज्ञः
स्वयमेव विज्ञाय तेषां संकल्पसिद्धये कृपया एतद्वक्ष्यमाणमचिंतयत् १२ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिः तत्तत्
कर्म ततः उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वां गतिं न वेद १३ स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुंठाख्यं तमसः

ते चौत्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ११ इ
ति स्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयं संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत् १२ जनो वै लो
क एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् १३ इति संचिंत्य भ
गवान्महाकारुणिको विभुः दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् १४ सत्यं ज्ञानमनंतं य
द्ब्रह्मज्योतिः सनातनं यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः १५ श्रीयम ॥

सः परं प्रकृतेः परं देहादिभिः पिहितानां दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामा
स स्वमिति १४ सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडमनंतमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं परमार्थसिद्धं
गुणापायः त्रिगुणापोहे ज्ञानिनो यत्पश्यंति तद्रूपेणैव दर्शयामास १५ ॥

114

स्वालोभगवत्सर्मपगणपमभयद्: सामैहोपभयेददत् तदेतिकेवकणाम्यसमीपे ३ ४ सपर्ययाग्रहगोप
५ अथेदानीममयादेहोनिभृतोभूतः यदात्वद्दर्शनेजातेतदेवसाफल्यग्राममित्यर्थः यद्वानिभृतः ह
िमनोरथइति किंचायेवार्याधिगतः सर्वरत्नाकरपतितापीत्यर्थः इतःपूर्वनैवविधोऽर्थःप्राप्तः

गोपालास्तमपर्यपतः कलशमेतिसुभ्रूः भगवांस्तदुपस्थात्यपिवरेवकणाहतम् ३ तदेति
केगतोराजन्नागमयदोहरिः ४ ग्रामेवीत्यत्तथीकेपालोकपालः सपर्यया महत्यसजयि
लाहतदर्शनमहोत्सवः ५ वकणाउवाच अयमेनिभृतोदेहअाचार्याधिगतःअमो त्वत्पाद
भानोभगवन्सुधामृःपारमथितः ६ नमस्तस्मैभगवतेब्रह्मणेपरमात्मने नयत्रश्रूयतेमापालो
कः सृष्टिविकल्पना ७ राजाग्नतामामकेनमूढेनाकार्यवेदिना ग्रामीलोयेनवपितानत्सभोत
लमर्हसि ८ गोविन्दीयतासेप्रपितासपितृवत्सल ९ श्रीशुकउवाच एवंप्रमादितःका
लोभगवानविलेश्वरः आदायागात्स्वपितृवेवपूर्णोचावरुणस्तदन् १ नेदत्वमीदिर्थंदृष्टालो
कपालमहोदयन् कृष्णेवमन्वतिनेघोतातिम्योगिस्मितोब्रवीत् ११ श्रीकृष्णोत्तनाभ्यानमः

र्थः किंचसंसारोपिनिहन्तःस्यायायेनाह त्वत्पादभाजइति अथनःपरेमोलं ६ भगवतेनिवतिसाये ग्रा
र्थय ब्रह्मणेपूर्णायपरमात्मने सर्वजीवनियंत्रे सत्रहेतुःनयत्रेतिलोकसृष्टिविकल्पयतियामा
यामायत्रनश्रूयते अविद्यमानेनतिष्ठतीत्यर्थः ७ अतीहिसमदृष्टपूर्वलोकपालस्यमहोदयमेश्व
र्यमयालोकसृष्टिविकल्पनामायानश्रूयतेत्यर्थः ८ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
सु॰ टी॰
११५

ऊनत्रिंशेतुरासार्थंमुक्तिश्रमक्लयोहरेः गोपीभीरासमंडलेमोनस्यांतर्धिकौतुके ब्रह्मादिजयसंरूढद
र्पकंदर्पदर्पहा जयतिश्रीपतिर्गोपीरासमंडलमंडनः ननुविपरीतमिदंपरदारविनोदनेकंदर्पविजय
त्वाप्रतीतेःमैवंयोगमायामुपाश्रितःआत्मारामोप्यरीरमत्साक्षान्मन्मथमन्मथः आत्मन्यवरुद्ध
सौरतइत्यादिषुस्वातंत्र्याभिधानात्तस्माद्रासक्रीडाविडंबनंकामजयख्यापनायेत्येवतत्त्वं किंचशृंगा
रकथापदेशेननिवृत्तिपरेयंपंचाध्यायीतिव्यक्तीकरिष्यामः ताराञीरितियाताबलाश्र

शुकउवाच भगवानपिताराञीःशरदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपाश्रितः१
तदोडुराजःककुभःकरैर्मुखंप्राच्याविलिंपन्नरुणेनशंतमैः सचर्षणीनामुदगाच्छुचोमृजन्प्रियः
प्रियायाइवदीर्घदर्शनः २ दृष्ट्वाकुमुद्वंतमखंडमंडलंरमाननाभंनवकुंकुमारुणं वनंचतत्को
मलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरं ३ ॥

जेसिद्धामयेमारंस्यथक्षपाइतियाःप्रतिज्ञातास्ताःशरद्यःतदातस्मिन्नेवक्षणेतस्मीनःउडुराजःचंद्रउदगात्
उदितःकिंकुर्वन्दीर्घकालेनदर्शनंयस्यसःस्वप्रियायामुखमरुणेननवकुंकुमेनयथाप्रियोविलिंप
तितथाप्राच्याःककुभोमुखंशंतमैःसुखतमैःकरैःरश्मिभिःअरुणेनोदयरागेणविलिंपन्नरुणीकु
र्वन्नित्यर्थः अत्रापिउडुराजःतथाचर्षणीनांजनानांशुचस्तापस्थानीवमृजन्प्रणयन् २ कुमुद्
विकसनीयंयस्यतंकुमुद्वंतमखंडमंडलंयस्यरमायाआननस्येवआभायस्यतत्पदेशविधेचोदेतथावनं

वनंचतत्कोमलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरं ३॥

११५

115

ब्रह्मह्रदं ब्रह्मैव ह्रदः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात् तं ब्रह्मह्रदं तेन नीताः प्रापिताः तस्मिन्निम
ग्नाः तुर्यात्मना विशेषमाह पुनः कृष्णेनोद्धृताः समाधेर्विचाल्यापिताः सन्तो ब्रह्मणः तस्यैव वैकुंठाख्यं
लोकं ददृशुरिति ननु ब्रह्मणि निमग्नानां पुनर्लोकदर्शनमयुक्तमेवेत्याशंक्याह यत्रेति यत्र यस्मिन्ब्र
ह्मणि निमग्नं मतिपूर्वमक्रूरोऽध्यगाद्दृष्टवान् एकपरीक्षितं तत्त्वाद्यात्मानं तदाहुतं निर्दिष्टाः नहि तत्र कोपव
यैर्भगवति किंचिदप्यसंभावितमित्यर्थः अथवा अक्रूरो यत्र दृष्टवान् तस्यैव यमुनाह्रदस्य ब्रह्मह्रद

ते तु ब्रह्मह्रदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा १६
नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः १७ इति
श्रीभागवते दशमस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः २८ ॥

इति नामतं ह्रदं नीताः सन्तो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः सर्वे वने दृष्ट्वा विस्मिता बभू
वुरिति तावदित्यन्वयः अप्रसिद्धकल्पनावलोकादेवेति यत्राक्रूरोऽध्यगाद्दिव्यं लिङ्गमिति भाविनि भावव
उपचारः नक्रूरः अक्रूरो योगी मे मार्गविहीनो मर्त्यो परलोकमधिगच्छतीति तथा १६ तत्र तस्मिन्ह्र
दे कृष्णं छन्दोभिर्वेदैः स्तूयमानं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः १७ इति श्रीभागवतदशमे अष्टाविंशः २८

नलब्धो विनिर्गमो याभिस्ताः प्रागपि तत्स्वभावनायुक्ता तदानीं तत्संगिन्दुरित्यर्थः किंतदानीमेव तं परमात्मानं
श्रीकृष्णं ध्यानतः प्राप्ताः सत्यो गुणमयं देहं जहुरिति श्लोकद्वयेनाह दुःसहेति ननु कथं जहुः परमात्मेति
ज्ञानाभावादित्याशंक्याह जारबुद्ध्यापीति नहि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते अन्यथा मत्वापि पीता
मृतवदितिभावः ननु तथापि प्रारब्धकर्मबंधने सति कथं जहुस्तत्राह सद्यः प्रक्षीणबंधना इति ननु क
र्मभोगमंतरे प्रारब्धकर्मक्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह दुःसहेति दुःसहो यः प्रेष्ठविरहः तेन तीव्र

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः १० तमेव प
रमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ११ राजोवाच कृष्णं विदुः
परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं १२ शुक उवाच उक्तं पुर
स्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३ ॥

स्तापः तेन धुतानि निर्गतान्यशुभानि याभिस्ताः अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तिः तत्कालस्वल्पदुःखाभ्यां निःशे
षकर्मक्षयात् गुणमयं देहं जहुरिति ११ ननु यथा पतिपुत्रादीनां वस्तुत्वेऽप्यज्ञानं पितृजनात्मोदः तथा
बुद्ध्यभावात् एवं कृष्णेऽपि ब्रह्मबुद्ध्यभावेन तत्संगतिः कथं मोक्षहेतुरित्याशंकते कृष्णं विदुः परं कान्तमिति
परिहरति पुरोक्तभावः जीवेषु द्वेषतोऽपि ब्रह्मत्वं कृष्णे तु हृषीकेशत्वादनाहतत्वम् अतो न तत्र ब्रह्मबुद्ध्यपेक्षेति
तिनत्तु देही कथमनाहतः स्यादत आह नृणामिति १३ ॥ ॥

असावत्याय अन्योन्यमलक्षितः नत्वापितउपमोघाभिःताःसकौतोयत्वनत्रगीतध्वनिःमार्गेणाजग्मुः
जवेनवेगेनचेचलानिकुंडलानियासांताः काश्चित्समंचवापाहूयवेणौनन्दनविणाचिन्त्यानोतन्द्वणामेघेविं
धाकर्मनिहानिघोनयेन्यूवाधविक्षितकर्म विहायगुत्तेदाह ४ पयःस्यालीजुल्यामधिश्रित्यतत् क्वा.
ध्यमप्रतीत्तमानाःकाश्चिद्ययुःसयावंगोक्षमकणाज्ञपकमनुद्यास्य अनवताये ५ अन्याःअम्बजत्याःसो
निघाय्यगीतेनबन्नेगवधेनेअजस्थितःकलविपक्तमानसाः आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोघमाःसयत्र
केतोजवलोलकुंडलाः ४ इहेत्योमियगुःकाश्चिद्दोहेहित्वासमुत्सुकाः पयोधिश्रित्यसंयावमनुद्
हास्यापरायगुः ५ परिवेषयंत्यस्तद्धित्वापाययंत्यःशिशून्पयःपतीन्काश्चि----इत्रत्योयास्त्वभो
जनं ६ लिपंत्यःप्रमृजंत्योन्याअंजंत्यःकाश्चलोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाःकाश्चित्कृष्णांतिकं ययुः
७ ताथार्थमाणाःपतिभिःपितृभिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानोनन्यवर्ततमोहिताः ८ अंत
गृहगताःकाश्चिद्गोप्योलब्धविनिर्गमाः कृष्णंतद्भावनायुक्तादध्युर्मीलितलोचनाः ९ ॥

लोचनाः

तस्तोफलन्वेवेतिघो
इतैनादिकुर्वत्यःकाश्चकाश्चित् कृष्णलत्याणयमन्यथाकण्यमपिकर्मतदासक्तमनसोफलन्वेवेतिघो
नयन्नाह्यन्यमेति १ स्यानतःस्वरूपतश्चरूपायोधारणेनविपर्ययश्चामानिवस्त्राणि आभरणानिचयासांताःचर
णाभरणोकर्णेकृत्वाकर्णाभरणाकरवत्कृत्वाययुरितिचकृष्णाकृष्टमनसोविज्ञाःप्रभवेतीत्याह
ताथार्थमाणाइति ९ ॥ ॥ राम

सतीः हे सत्यः स्वैरं भवत्यो निजगृहीः प्रत्याह २२ यंत्रिताशया वशीकृतचित्ताः उपपन्नं युक्तं प्रीयंते प्रीता भवंतीति २
३ ह्यमायया निष्कपटेन निवर्तयति भर्तुरित्यादिश्लोकद्वयेन २४ दुःशीलः फल्गु तुच्छं कृच्छ्रं क्लेशः भयावहं परत्र उपपत्यं जार
सेवा २५ ततः कुलस्त्रियाः सर्वथा त्याज्यं इह स्वेदं तव प्रेमास्माकं भावः तमेव प्रार्थनीयो नान्यः इति तेनाह २६

तद्यातमाचिरंगोष्ठंशुश्रूषध्वंपतीन्सतीः क्रंदंतिवत्साबालाश्चतान्पाययतदुह्यत २२ अथवाम
दभिस्नेहाद्भवत्योयंत्रिताशयाः आगताह्युपपन्नंवःप्रीयंतेमयिजंतवः २३ भर्तुःशुश्रूषणंस्त्रीणां
परोधर्मोह्यमायया तद्बंधूनांचकल्याण्यःप्रजानांचानुपोषणं २४ दुःशीलोदुर्भगोवृद्धोजडोरो
ग्यधनोपिवा पतिःस्त्रीभिर्नहातव्योलोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्वर्ग्यमयशस्यंचफल्गुकृच्छ्रंभया
वहं जुगुप्सितंचसर्वत्रऔपपत्यंकुलस्त्रियाः २६ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयिभावोनुकीर्तनात्
नतथासन्निकर्षेणप्रतियाततोगृहान् २७ शुकउवाच इतिविप्रियमाकर्ण्यगोप्योगोविंदभावि
तं विषण्णाभग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् २८ ॥ ॥

२५ २६ यथाश्रवणादिभिर्मय्यंप्रेममयिप्रभवतिसन्निकर्षेण समीपस्थेनतथानततोगृहान्प्रतियात २७
विषण्णाश्रवणादर्शनानिनान्नेशेण चिंताप्रामानाश्चितिमाह कृत्वेति २८ ११७

गुणात्मनो गुणनियंतुः भगवत एवं नृणामभिव्यक्तिः अतो न देहित्वादयमवगंतव्य इति भावः अतो यथाकथं-
चित्तदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह काममिति ऐक्यं संबंधं सौहृदं भक्तिं च भगवतोऽयमतिभारस्त्याह न चैवं-
मिति १६ यतः श्रीकृष्णादेतत्स्थावरादिकमपि मुच्यते अस्तु तमाह १७ वाचः पेशैर्विलासैः १७ सर्वाः ससंभ्रम-

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च नित्यं हरौ विदधतो यांति तन्मयतां हि ते १५ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते १६ ता दृष्ट्वांतिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणम् १८ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः १९ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृढ्वं बंधुसाध्वसम् २० दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररंजितं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशो-
भितम् २१॥ ॥

मागतं विलोक्य ससंभ्रममित्याह स्वागतमिति लज्जया मंदहसितमालक्ष्याह रजन्येषेति १८ किंच विचिन्वंति
मृगयंते बंधूनां साध्वसं भयं माकृढ्वं मा कुरुत नन्वयं वृन्दावनगवेषणोऽनन्यतो विलोकयितुं तत्राह १९ २०
राकेशस्य पूर्णचंद्रस्य करैः रंजितम् यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य लीला मंदगतिस्तया एजंतः कंपमाना ये तरूणां

श्री
भा॰टी॰
सु॰बो॰
११८

अथवा धर्मोपदेष्टा नोपदेष्टान्येउपदेष्टा धर्मोपदेष्टा हरिस्त्वयि मतिः अस्मासु तु धर्मविजिज्ञासमानासु सा।
तीर्थत्वया धर्मविज्ञापउक्तमेवमेतदस्मानमन्नु धर्मोपदेष्टा किं न भवानात्मेति अथवा यदुक्तं यत्तत्तु पदे।
न ह्लोचरेषु कृपालुनामत्यपि ते स्वामिन् इमति दर्शकाकांक्षेवमित्यर्थः यत्तस्तु भृतो त्वमात्माफलरूपा
यदा यदुक्तं पत्यादि शुश्रूषणं परमं स्वधर्मं इति एवमेतत्तत्वप्रियास्तु उक्तं तदुपदेष्टा उपदेष्टा शुश्रूषणीयत्वेन उपदिश्यमा।
नानां पत्यादीनां पदे अधिष्ठाने उक्तं ईशोन हि ईश्वरमधिष्ठानं विना कोऽपि पतिपुत्रादिर्नास्ति अन्य

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं तन्नः प्रसीद परमे
श्वर मा स्म छिन्द्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ३३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्वि।
शत्युत करावपि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं
वा ३४ ॥

त्समाने श्रलमति विस्तभेणापतंस्मदाशां हृदये त्वं प्रार्थयते पूर्वश्लोकद्वयी ३३ कुशलाः स्वात्मा।
निपुणाः रतिं कुर्वन्ति तथा च श्रुतिः किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक इत्यादि किंइत्यतिय
तद्दृष्टाः किं चित्तादीनामपहृतत्वादित्यर्थः ३३ यदस्माकं चित्तमेतावन्तं कालं सुखेन गृहेषु।
निर्विशति स्म ते करावपि गृह्यकृत्ये निर्विशतस्तावपि त्वयापहृतौ सर्वात्मना त्वये ११८

118

ऽधुः । लोकाद्रहृतेन पवसनेन पुण्यंलोविविधफलमहं यान्त्र धरायेभुक्तानि प्रवस्त्रवोद्धिहात्वा नयाग्रेण हेन
महीलिविन्यः नष्पापृह्णीतकज्जलैरश्रुभिः कुचकुंकुमानि तालयेत्य नक्षीस्थिताः कुरुङ्गः स्वभवोयामा
नाः किंच २९ किंचित्सरंभेणाकोपावेशेन गाद्रुद्दानि गिरोयासांताः सरंभकाम्रणग्रे इत्यादि प्रिय
नरमिव प्रतिभाषमाणा अत्याचत्नाणगोप्यः ३० तृणसंक्रुरहेतर ----- द्रुमूलभक्ताः सवितक

कत्वामुरालात्यवपुचः पवसनेन पुण्यहिंसाधराणि चरणेन भुवंलिलिवित्यः श्रुतैकपानमपि
भिः कुचकुंकुमालिनस्युर्मृजत्यः कुरुङ्गः स्वभवाः स्मतूली ३१ ग्रेष्ठ प्रियेनरमिव प्रतिभाषमा
णोक्लेनतद्धर्मवितिनिवर्तितमर्वकामाः लोके प्रमज्जात्हदिलो पहृतेस्म किंचित्सरंभगाद्रुदगि
मनुबलात्युक्ताः ३ लेवविभोर्हतिभवानगदितंनृशंसं समापज्य सर्वविषयांस्तवपादमूलभ
न्मा भजस्वदवग्रहलात्मजामान्देवोयपादिपुरुषोभजतेमुमुक्षून् ३२ यत्पत्यपत्यसु
हृदामनुवृत्तिरंगस्त्रीणांस्वधर्मइतिधर्मविदात्वयोक्तं एवंसमेनतदुपदेशपदेत्वयीशप्रेष्ठोभवांस्त
नुभृतांकिलबंधुरात्मा ३३ ॥ ॥

रीग्रस्मान्भजस्व मान्यजेति यद्युक्तं भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणामित्यादिनातत्राहुः ३३ त्वयापवश्रहस्वच्छंद
याधर्मविदेति सोऽहाः से एवमेनतदुपदेशानांपदे विषयेत्वय्येवास्तु देशानामीशापरत्वात्वगमारितिभा
वः आत्माकिलभवानितिभोग्यस्याहिमर्वस्यमोक्ताआत्मैवधार्यतित्यतः प्रष्टोबंधुः भवानितिमर्व

[illegible] ॥ २९ ॥

अलकावृतमुखं विलोक्येति शेषः तेनेत्याकुंडलयोः श्रीर्ययोस्ते गंडस्थले यस्मिंस्तत् अधरयोः सुधा यस्मिंस्तच्च
तच्च मुखं चेति दत्ताभयं भुजदंडयुग्मं च वक्षः च श्रिया एकमेव रमणं रतिजनकं वीक्ष्य तदास्यः प्रभवाम इति
नन्वत्युपस्थित्यमौपपत्यं तत्राहुः ३९ अंग हे कलानि पदानि यस्मिंस्तत्था आयतं दीर्घं मूर्छितं स्वरा
लापभेदस्तेन पाठांतरे कलपदामृतमयवेणुगीतेन संमोहिता का वा स्त्री आर्यचरितान्निजधर्मान्न

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधं हसितावलोकं दत्ताभयं च भुजदंडयुगं वि
लोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ३९ कास्त्र्यंग ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्य
चरितान्न चलेत्त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्
४० व्यक्तं भवान्व्रजजनार्तिहरोभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नो निधेहि क
रपंकजमार्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणां ४१ श्रीशुक उवाच इति विक्लवितं तासां श्रु
त्वा योगेश्वरेश्वरः प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ४२ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ४३
उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनं ४४ नद्याः पुलि

[illegible]

तीधर्मान्न चलेत् यन्मोहिताः पुरुषा अपि चलिताः किंच त्रैलोक्यसौभगमिदं रूपं निरीक्ष्य पुलकान्यबिभ्रन्
स्थावरादयोपि हृष्टा अपि पुलकितोपि तु मा अपि मृगादीनामपि तत्कथाश्रवणमात्रेणापि त्यक्तनिजधर्मपरित्या
गोस्माकं किं पुनस्त्वद्रूपभवेनेति भावः ४० व्यक्तमिति ४१ विक्लवितं पारवश्यप्रलपितं गोपीररीरमत् र
मयामास ४२ प्रियस्येक्षणेनोत्फुल्लानि प्रफुल्लानि मुखानि यासां ताभिः उदारहासः च द्विजाश्च ते कुंदश्च समवा

[illegible] ११९

अतः श्रीकृष्ण नः अस्माकं त्वदधरामृतपूरकेण तेनैव हास्येन हसितेन अवलोकनेन कलगीतेन जातो योऽहृ
च्छयाग्निः कामाग्निः तं सिञ्च नो चेद्वयं तावदेको मिश्रिचेदुरिति चेन्नाहुः ३५ रमया स्वपादतलाणदत्तोत्सवं दत्ता
वसरे तदप्यक्वचिदेव न सर्वदा अरण्ये जनानां प्रियाय स्पृचात्तस्य तव अरण्यजनप्रियस्यादरेणापि क्वचिदपि यद्धिका
न्यायन्यादर्पणेऽस्मात्तस्पृहेवत्यावयेतन न च तयाभिरमिता आनन्दिताः सत्यः तदारभ्य अन्यसमक्षे स्थातुमपि न
पारयामः तच्छक्तिपत्तयो नो रोचेतेऽतिभावः तत्पादसौभाग्येऽतिचित्रमित्याहुः श्रीरिति ३६ श्रीर्लक्ष्मीः वक्ष

सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदे
हा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ३५ यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं क्वचिदरण्यज
नप्रियस्य अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ३६ श्रीर्यत्पदा
म्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासः
तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ३७ तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपास
नाशाः त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ३८ ॥

स्थलमापन्नेऽस्यानेलब्ध्वापि तुलस्या सहयोगाधिकोऽस्तिः यस्याः लक्ष्म्याः स्ववीक्षणकृते श्रीयात्मनो विलो
कयेऽन्यैः देवैः तदर्थमन्ये ब्रह्मादीनां तपोभिः प्रयासः स्तादृशैः तद्वद्वयमपि प्रपन्नाः ३७ हे वृजिनार्दन दुःख
स्य हन्तः त्वदुपासनेन स्वजनप्रवाणापासनाः वयं च वसतीर्गृहान्विसृज्य योगिनः सुवपामाः तव सुन्दरस्मितेन विहा
स्मितेन निरीक्षणेन यः तीव्रः कामस्तेन तप्तचित्तानां नः हे पुरुषभूषण दास्यं देहि न तु गृहस्वाम्यं विशेषायमहास्येआ

श्री
भा० द०
पू० टी०
१२५

सं

वनाद्वनांतरं गच्छंत्यो विचिक्युः मृगयन्त्यः उन्मत्तवदुन्मत्तकमाह वनस्पतीन्पप्रच्छुः भूतेषंतरं मध्ये संतं पुरुषं बहि
श्च संतमिति तत्स्वपंचयतिनवभिः तत्र महत्त्वादेतान्पप्रच्छुरित्याह अश्वत्थादीन्पृच्छंति हे अश्वत्थादयः दृष्टो वः इति ४ प्रेम
हाससहितैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा गतोऽश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधाः युष्माभिः किं दृष्टः इति ५ महीनाः स्वपुष्पैर्हे पुष्प
कालिणाश्चेति हेतोः कुरवकादीन्पृच्छंति हे कुरवकादयः दर्पहरस्मितं यस्य सः इतो गतः कच्चिदिति ६ अ
लिकुलैः सह त्वा त्वां बिभ्रत् तव अतिप्रियः त्वया किं दृष्टः इति ७ गुणातिरेकेण प्रत्यक्षत्वात् हिमाः य पप्रच्छुरिति मालत्या

गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं
वनस्पतीन् ४ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः नंदसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः
५ कच्चित्कुरवकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ६ कच्चि
त्तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ७ मालत्यदर्शि
वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ८ चूतप्रियालपनसास
नकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः येऽन्ये परार्थभविका यमुनोपकूलाः शंसंतु कृष्ण
पदवीं रहितात्मनां नः ९

दीन्पृच्छंति हे मालति मल्लिके मातिर्यूथिके वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् किं यात
इति अत्र मालतीजात्योरवांतरविशेषाद्दृष्टव्यमिति पोषः ८ फलादिभिः सर्वप्राणिनामेतत्पंकायेतपप्रच्छु
रिति चूतादीन्पृच्छंति हे चूतादयः येऽन्ये च परार्थभाविकाः परार्थं परोपकारार्थं भाविकं जन्म येषां ते यमुनो
पकूलाः यमुनायाः कूलसमीपे वर्तमानाः तीर्थवासिन इत्यर्थः हे भवंतः रहितात्मनां शून्यचेतसां नः
कृष्णपदवीं मार्गं शंसंतु कथयंतु अत्र चूतात्प्रियालयोरवांतरजातिभेदः कदंबनीपयोश्च ९ ॥

१२५

120

बाहुप्रसारश्च परिरंभश्च करादीनामालंभनं स्पर्शनं च नर्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः क्ष्वेल्या क्रीडया च अवलो
कहसितैश्च कामं तासामुद्दीपयन् तारमयामास ४६ महात्मनो विमुक्तचित्तात् ४७ तत्सौभगमदं मद
धीनत्वाभिमानेन गर्वं च केशवः कं च ईशं च वशयतीति केशवः तथा मानः ४८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकोनत्रिं
शः २९ त्रिंशे विरहसंतप्ता गोपीभिः कृष्णमार्गणम् उन्मत्तवद्वने यत्र भ्रमन्तीभिर्वने वने अचक्षाणाः अपश्य
न्त्यः १ गत्या च अनुरागस्मिताभ्यां विभ्रमेक्षितानि विलासनिरीक्षितानि तैश्च मनोरमा आलापाश्च विहाराश्च

बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा
मुत्तंभयन् रतिपतिं रमयांचकार ४६ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानि
न्योऽभ्यधिकं भुवि ४७ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत
४८ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ श्रीशुक उवाच अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्र
जाङ्गनाः अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् १ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापवि
हारविभ्रमैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः २ गतिस्मितप्रेक्ष
णभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः

क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये विलासास्तैश्च रमापतेर्गत्यादिभिरेतैर्गतिस्मितादिभिराक्षिप्तानि चित्तानि यासां ताः अतस्तस्मिन्नेवा
त्मा यासां ताः तस्य विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणेनाक्रीडन् २ प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो या
सां ताः अतः कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः अहमेव कृष्ण इति परस्परं नि
वेदितवन्त्यः ३ ॥

ननुस्वपतिसंगतोनतत्संगतिर्दृष्टेत्यतआहुर्वनस्पतेःपत्युर्बाहूनाश्लिष्टाअपिमुहुर्लोभाद्यन्नूनंतन्नखैःस्पृष्टायतउत्पुलका
निबिभ्रतिनहिस्वपतिसंगमात्रादेवंपुलकसंभवइतिभावः १३ उन्मत्तवत्प्रश्नकृत्येवंतन्मयपर्यवसितास्तदानींरमापतेःता
लाविशेषाअनुचक्रुःतदात्मिकाइतियदुक्तंतत्प्रपंचयतिइतीति उन्मत्तवचोगोप्यउन्मत्तवचसस्तास्तागोप्यश्चकृष्णान्वे
षणेनकातराःअतिविह्वलाअनुचक्रुःअनुकृतवत्यः १४ कस्याश्चिदित्यादिभिश्चतुर्भिस्तत्करणप्रपंचयतिततः

पृच्छतेमालतावाहूनप्याश्लिष्टावनस्पतेः नूनंतत्करजस्पृष्टाबिभ्रत्युत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचो
गोप्यःकृष्णान्वेषणकातराः लीलाभगवतस्तास्ताह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४ कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः
कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनं तोकायित्वारुदत्यन्यापदाहञ्छकटायतीं १५ दैत्यायित्वाजहारान्यामेकाकृष्णा
र्भभावनां रिंगयामासकाप्यंघ्री कर्षन्तीघोषनिःस्वनैः १६ कृष्णरामायितेद्वेतुगोपायन्त्यश्चका
श्चन वत्सायतींहन्तिचान्यातत्रैकातुबकायतीं १७ आहूयदूरगायद्वत्कृष्णस्तमनुवर्ततीं वेणुंक्वणं
तींक्रीडन्तीमन्याःशंसन्तिसाध्विति १८ ॥

चतुर्भिस्तन्मयत्वेऽप्यनेकेनानुकरणमितिविवेकःपूतनायन्त्याःपूतनावदाचरन्त्याःकृष्णवदाचरन्तीस्तनमपिब
त्तोकायित्वातोकवदाचरन्तीति तदात्मानंकृत्वा १५ दैत्यायित्वेत्यादिदैत्यवदात्मानंकृत्वाएकाकृष्णार्भभावनां
कृष्णस्यार्भवालत्वभावंप्रतिपन्नामन्या .... १६ दूरगाःदूरेवर्तमानाःगोयद्वद्यथातथाआहूय
तंकृष्णमनुवर्ततीमितिवापाठःअन्यासाधुसाध्वितिप्रशंसन्ति १८ ॥

121

हेत्तित्तिकितेनयाकितपः कृतेयातेकेपावांत्रिस्पर्शोत्सवाकेपावस्यांत्रिस्पर्शनोत्सवोयस्याः साऊतःतायतेस्र
गकेहेकस्तुल्कितारोमोवितावभासिपोभमेतत्रविधेपुपृच्छति अपिकिमयमुत्सवःत्रेत्रिस्पर्शासेभवःतवेवेदेपा
त्रिस्पर्शोसेभूतःयद्वानेतावतकितउरुक्रमविक्रमात्मूवेमवत्रिविक्रमस्यपदासर्वाक्रमणात् अहोअयवानेता
वदेवअपिननतोपिपूर्वेवगाहवपुषःपरिभ्रमणेनेति अतस्त्वयानूनंदृष्टस्तदर्पायति १ हरिणाहदृष्टप्रमन्नाक

कितेकृतेत्तित्तिपोवतकेपावांत्रिस्पर्शोत्सवोन्नुल्लिकितागरुहेर्विभासि अयंत्रिसेभवउरुक्रमविक्रमवा
राहोवगाहवपुषःपरिभ्रमेणेन १ अयेणापत्न्युपगतःप्रिययेहगात्रैस्तन्वन्दृशांसखिसुनिर्वृतिमच्युतोवः
कान्तांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाःकुंदस्रजःकुलपतेरिहवातिगंधः ११ बाहुंप्रियांसउपधायगृहीतप
ओरामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः अन्वीयमानइहवस्तरवःप्रणामंकिंवाभिनंदति
चरन्प्रणयावलोकैः १२ ॥ ॥

स्तदर्शनेसंभाव्याहुः अपीतिहेसखिएणपत्न्युपगतःसमीपंगतःगात्रैःसुंदरैःमुखबाहादिभिःप्रिययासहे
तियद्वाकेशोनयतिकांतायाःअंगसंगोद्भूतकुचकुंकुमेनरंजितायाःकुंदकुसुमस्रजोगंधःकुलपतेःश्रीकृष्णस्य
वातिआगच्छति ११ फलभारेणनतांस्तरून्दृष्ट्वाहदृष्टाप्रणामानितिमत्वाप्रिययासहतस्यागतिविलाससंभावा
येन्यःपृच्छंतिबाहुमितितुलसिकायाअलिकुलैःअतःतदामोदमदांधैःअन्वीयमानःअनुगम्यमानःइहवयानिति
१२ काश्चिदाहुःहेसख्यःइमालताःकृष्णेनसंगतानूनंइमाःपृच्छत १३ ॥

अन्याधाङ्कः तस्यामिति गोपीनां धनं सर्वस्वमधरं भावः भवेदेव यदि मत्याः पदानि सेहकानि नमेद्गुःतदा
अन्याधाङ्कः तस्या अमूनि गोपीनां धनं सर्वस्वमधरं भोक्तुं वल्लभत्वेन लग्नपदानि गूढेरेणावैविचित्वन्तः तानि हस्रा उन्नयन्ती सा
नानि तृणाङ्कुरैः उक्तं वर्तीतीन दृष्टे पृष्ठानि केवलं कृष्णपदानि गूढरेणाव्विचिन्वन्तः तानि हस्राउन्नयन्तीस
मतपान्नदाहस्तो कृष्णेनाकलयन्ते त्यक्त्वा विना ३१ खिद्यन्ती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले यस्याः तास
न्निन्ये स्कन्दमारोपितवान् ३२ तत्रैकेन माह इमानीति अधिकभारेणातिमग्नानि ३३ प्रपदाभ्यां पदाग्र

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् । यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरं ३१
न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः । खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३२ इमा
न्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूं । गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ३३ अत्राव
रोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना । अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ३४ प्रपदाक्रमणे
एते पश्यतासकले पदे । केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं ३५ तानि चूडयता का
न्तामुपविष्टमिह ध्रुवं ३६ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ३७ कामिनां दर्शयन्
दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ३८ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ३९ यां गोपीमनय

मणाभ्यां आक्रमणे तोणी समे दृष्टे पदाग्रतः पदाग्रमवलेपदे पश्यतेति तस्याः कामजान्वेन उपविष्टायां
विष्णुहस्ताङ्कः केशप्रसाधनमिति कान्तामपिहाय तानि प्रसूनानि चूडयता चूडाकारेण उपध्नता इह ध्रु
विष्णुहस्ताङ्कः केशप्रसाधनमिति आत्मरतः स्वतः ...... आत्मारामः स्वक्रीडः अखण्डितः स्त्रीविभ्रमै
वमुपविष्टं ३६ रेमे इत्यादि शुकोक्तिः आत्मरतः स्वतः

१२२

122

तस्मिन्स्त्रीकृष्णमनोगासोनाः १९ यतेतीप्रयत्नंऊर्वेतीप्रेवीयमनरीयेवसमुन्निद्येऊंपेमूतवती २०पि
द्येनिमीलयत २३ सहकृमनयनमास्यपिधायमहकृरजोत्तीनिवाभीतिविङ्वनेभयाङ्कारणंभेति
२४ पवेपुनरपिपृष्टाननेलतास्तरूंश्चकृष्णमपृष्ठकेन्यःवनोदेषोव्यायवन्ततश्रपपपात २५ सहपृष्टानिसोमि

कस्योचित्स्वभूजेत्यस्यचलेत्याहपरागड कृष्णोहंपश्यनगतिंललितामितितन्मनाः २९ मा
मेषृवात्तवर्षाभ्योत्त्राणंविहितमया गतकैकेनहस्तेनयतंन्मुन्निदयेवरं ३० श्राकृतेकोप
राकृष्यपिमस्याहापरान्नृप इष्टाहृगकृजातोहंविलानोननुदंडभृत् तवेकाप्राहरेगोपारा
वाश्रिपपषड्रुहाणं चद्रतोष्याश्चपिदृष्टोवोधस्वित्तेममेजमा ३२ वहान्यायास्तनाकावि
न्नचीतडुलवेते वभातिभोःभेनारेहेयगवेमृषणिति ३३ भीतोहृहकिंपायास्येभेजे
भीतिविङ्वने ३४ पवंकृष्णेपृष्ठमानाहेदावनलतास्तरून् व्यवदनवनोदेषोयदानिय
रमात्मनः ३५ पदानिव्यक्तमेतानिनंदसूनोमेहात्मनः लत्यंतेहिध्वजांभोजवज्राकुंशाय
वादिभिः ३६ नेस्तैःपदेस्तनपदवीमन्विच्छन्त्योग्रतोबलाः पदैर्वधाहृपृक्तानिविलोक्यातीः
समभुवन् ३७ कस्याःपदानिचैतानियाताया नंदसूनुना श्रंसन्यस्तपकोष्ठायाःकरेणोःक
रिणायथा ३८ अनयाराधितोनूनंभगवान्हरिरीश्वरः यन्नोविहायगोविंदःप्रीतोयामनयद्र
श्राणि ३९ तेनकृष्णेनाभ्नेन्यसनःप्रकोष्ठोयस्याःकरेणोर्हस्तिना .... पकोत्तस्याने ४० हेमाल्याःके
मत्स्येःश्वहोपन्याम्नतिश्रपणाःगोविंदात्र्यज्ञेरेणवःतमहेहतःषानिति श्रस्माभिस्त्योतदेवश्रिपेकोनतथे

एकत्रिंशेऽध्याये गोप्यः कालिंद्याः पुलिनमागताः कृष्णमेवानुध्यायंत्यः प्रार्थयंते तदागमं हे दयित ते जन्मना
व्रजः यथाधिकं भवति तथा जयति उत्कर्षेण वर्तते यस्मात्त्वमत्र .... तस्मादिंदिरा लक्ष्मीः अत्र हि
शश्वदनुवर्तते एवं व्रजे सर्वस्मिन्नानंदमाने अत्र तव तावकाः त्वदीयाः गोपीजनाः त्वयि तदर्थमेव कथंचि
द्धृतासवः धृता असवो यैस्ते त्वां विचिन्वते अतः त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामिति यद्वा अस्माभिर्भवान्
दृश्यतामिति यद्वा एवं त्वया दृश्यतामिति त्वां विचिन्वते इति अत्र स्वतंत्रा .... वेहृतावकत्वाद्दयाप्रा
हारिति सर्वलोकेषु वत्तारणार्थं त्वयि पिशंगतिरुच्यते अधिचिन्वंतमम किमिति चेत्तदाह शरदिति शरदु

गोप्य ऊचुः जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयित दृश्यतां दिक्षु तावका
स्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते १ शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा सुरत
नाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः २ ॥

उदाशये शरत्काले निर्मले जलाशये साधुजातं सम्यग्जातं सत्सरसिजं तस्य उदरस्य श्रियं मुष्णातीति तया हे सुरतनाथ विकसिते
पद्मे तस्योदरस्य गर्भस्य श्रीः तां मुष्णाति हरतीति तथा तया दृशा ते तव अशुल्कदासिकाः हे वरद अस्माभिः
प्रदत्तं अशुल्कदासिका अमूल्यदासीः ताः निघ्नतो मारयतः तेन त्वया क्रियमाणः इह लोके अयं वधो न भवति
किं यावत्वेनैव वधो नैव भवति किंतु भवत्येव अतः आत्मवधपापं जगदाय त्रायत्वा त्वया दृश्यतामिति ।
यथासंभवं सर्वत्र वाक्यशेषः २ ॥ ॥

कामो यानमागमनसाधनं यासां ताः गोपीर्हित्वा नो भजन् मे इति हेतोः आत्मानं वरिष्ठं मेने इति ४॰ कामिनो दैन्यं दर्शयति एवमुक्ताः इति त्वं वैदिकं त्वमाहूत तत्तदेति तस्याः स्कन्धं ... मे तर्हि नय त्वत्पृष्ठः आरुह्यतामिति आह हे नानाथेति ४२ तः समीपे ४४ ततस्तस्यापि हीनाः कृष्णान्वेषणाय वनं प्रविष्टाः ततोऽहरन्वेषणानिवृत्ताः ४६ आत्म

हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ४॰ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ४१ न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ४१ एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ४२ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिं ४३ अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ४४ तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ४५ ततोऽविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः ४६ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ४७ ततः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ४८ ॥

[illegible] तमः प्रविष्टमिव दृष्ट्वैव तद्वर्णिताः तदात्मिकाः तत्स्वरूपा यासां ताः तन्मया इत्यर्थः किं बहु वदेयत्र श्रीकृष्णेन सङ्गतिरासीत्तदेव कालिन्द्याः पुलिनमागत्य कृष्णं भावयन्ति ध्यायन्तीति तथा ताः कृष्णस्य आगमनकाङ्क्षिता यासां ताः मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ४८ ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ३० ॥ राम ॥

हे व्रजजनार्तिहन् हे वीर निजजनानां यः स्मयो गर्वः तस्य ध्वंसनं येनाथाकंस्मितं यस्य तेन तथाभूत हे सखे भव किं-
करीर्नः अस्मान् भज आश्रयत्वेनेति निश्चितम् अथ मत्ता वा तर्हि जलरुहाननं चारु योषितां नो दर्शय ६ अविशे-
षणं प्रणतानां देहिनां पापकर्षणं पापहरणं तृणचरान् पशून् अनुगच्छतीति कृपयेति तथा सौभाग्येन श्रियो
निकेतनं वीर्यातिरेकेण फणिनः कालियस्य फणास्वर्पितं ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु कुरु किमर्थं हृच्छया-

व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चा-
रु दर्शय ६ प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृ-
णु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयं ७ मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरीरि-
मावीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ८॥

कामं कृन्धि ७ हे पुष्करेक्षण त्वमेवं मधुरया गिरा वल्गूनि रम्याणि वाक्यानि यस्यां तया बुधानां मनोज्ञया
हृच्छयाय मोहयेत्यर्थः मुह्यतीर्विमानाः विधिकरीः अधरसीधुना अधरामृतेन आप्यायस्व संजीवयेति किं-
चास्माकं त्वद्विरहेण प्राणमेव न रोकितं त्वत्कथामृतपाययद्भिः सद्भिः
र्वञ्चितमित्याहुः तवेति ८॥ ॥

124

किंचवहृभ्योऽस्त् भयःत्वत्कृपयारक्षिताःकिमितिइदानींहंस्यात्मन्मयंप्रेषणाचात यमीत्याहुःविषेतिहेवृषभश्रेष्ठ
विषमयाजलौघात् अप्ययोनाशःतस्मात्व्यालरातसातअघासुरात्वर्षमारुतात्हेहस्यासहवायोर्विद्यु
नानलात्वज्रपातात् वृषोरिष्टःतस्मात्मयात्मजात्व्योमात् विश्वतोन्यस्मादपिसर्वतोभयाच्चकालि
यदमनाकुरक्षिताःकिमिदानीमुपेक्षसेइतिभावः ३ अपिचविश्वपालनायावतीर्णस्यतवभक्तोपेक्षा
तथैतमनुचितमित्याशयेनाहुःनखल्विति हेसखेभवान्खलुनिश्चितंयशोदासुतोनभवतिकिंतुसर्वथा।

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात्वृषमयात्मजाद्विश्वतोभयादृषभतेव
यंरक्षितामुहुः ३ नखलुगोपिकानन्दनोभवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् विखनसार्थितोवि
श्वगुप्तयेसखउदेयिवान्सात्वतांकुले ४ विरचिताभयंवृष्णिधुर्यतेचरणमीयुषांसंसृतेर्भयात्
करसरोरुहंकान्तकामदंशिरसिधेहिनःश्रीकरग्रहं ५ ॥

णिनांबुद्धिसाक्षीतत्त्वंसकिंदृश्योभवति नत्याहुःहेसखेब्रह्मणाविश्वपालनायप्रार्थितवान् सात्व
तांयादवानांकुलेउदेयिवानुदितःइतित्वादृक्तानामस्मीकेप्रार्थनाचनदृष्टायशोदायाइत्याहुःविरचिता
भयमित्यादिचतसृभिःविरचिताभयंहेवृष्णिधुर्यसंसृतेर्भयात्तेचरणमीयुषांशरणागतानांविरचि
तंदत्तमभयंयेनतत्तथाहेकान्तकामदंवरदंतथाश्रियःकरग्रहणंतीतितथातत्करसरोरुहंनःशि
रसिधेहिअर्पय ५ ॥ ॥

त्वेत् दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुन्तलैरावृतं येन रजस्वलं गोरजःछुरितं वनरुहाननं अलिमालापराग
रितं यथा तथा मानने बिभ्रत् नस्मान्मुहुर्दर्शयन् नो मनसि केवलं स्मरं यच्छसि स्थापयसि न तु संगं ददा
सीत्युपालम्भ इति भावः अतोऽधुना कपटं विहाय चरणं सिंति प्रार्थयन्ते श्लोकद्वयेन १२ हे आधिहन् हे रमण
पद्मजेन ब्रह्मणार्चितं आपदि ध्येयं धरण्या मण्डनं निवर्तकं च पानं तत्समये सेवा समये ताप्यतिशयं तव चरणा
णाकमलकान्ता पयर्पयेन यतः स्तनेष्वर्पयेति १३ अपि च हे वीर ते अधरामृतं नो वितर देहि कथंभूतमधरामृतं स्व
नितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बितमिति नादामृतवासितमिति भावः इतररागविस्मारणं नृणां इतरेषु भावे

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर
यच्छसि १२ प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि चरणपंकजं शन्तमं च ते रमण
नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् १३ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितं इतररागविस्मा
रणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतं १४ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यतां कु
टिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् १५ ॥ ॥

भौमादिराज्यस्वर्गेषु रागमिच्छां विस्मारय
ति विलोपयतीति तथा तत्। किंच क्षणमपि त्वद्दर्शनेन सुखमदर्शनेन च दुःखं हे हृष्टा सर्वमार्गं परित्यागेन य
तद्वयं त्वामुपागताः तेन करुणं मस्मास्वयुक्तं तन्मुंचेति सकरुणमाहुः अटतीति द्वयेन १४ यद् यदा भवा
न् काननं हे रावनं प्रति अटति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति एवमदर्शने दुः
खमुक्तं पुनस्तत्स्वकर्णे विधिनोतेन तव श्रीमत्मुखं उदीक्षमाणानां तेषां दृशां पक्ष्मकृत् ब्रह्मा जडः मन्दः इति

कथैवामृतंअत्रहेतुः तप्तजीवनंश्रसिजादन्तःताडस्कर्षमाहुः कविभिर्ब्रह्मविद्भिरपीडितंस्तुतंदेवभोग्यंतु
मृतैःतलक्षीकृतंकिंचकल्मषापहंकाममकर्मनिरसनंतत्त्वमृतंनैवंभूतंकिंचश्रवणमंगलंश्रवणमात्रेणमं
गलप्रदंतत्ततश्चानापेक्षंकिंचश्रीमत्सुप्रशांतंतत्त्वमादकं एवंभूतंत्वत्कथामृतंआहृतंयथाभवतित
थाभुविगृणंतिनिरूपयंतियेजनाःभूरिदाःबहुदातारःजीवितदातारइत्यर्थः यद्वाएवंभूतंत्वत्कथामृतं
येतुभुविगृणंतितेभूरिदाःतेपूर्वजन्मसुबहुदत्तवंतःसुकृतिनइत्यर्थः एतदुक्तंभवतिसर्वत्रयेकेवलंक

तवकथामृतंतप्तजीवनंकविभिरीडितंकल्मषापहं श्रवणमंगलंश्रीमदाहृतंभुविगृणंतिये
भूरिदाजनाः ९ प्रहसितंप्रियप्रेमवीक्षणंविहरणंचतेध्यानमंगलं रहसिसंविदोयाहृदिस्पृशः
कुहकनोमनःक्षोभयंतिहि १० चलसियद्व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुंदरंनाथतेपदं शिलतृणां
कुरैःसीदतीतिनःकलिलतांमनःकांतगच्छति ११ ॥

थामृतंगृणंतितेपितावद्दतिधन्याः किंपुनःयेत्वांपश्यंतिअतःप्रार्थयामहेत्वयाहपश्यतामिति ९ ननुतर्हि
मत्कथाश्रवणेननिर्वृताभवंत्यःकिमर्थंनेनत्वहितामस्त्वमितचिन्तावयंतत्रापिपातितेनविद्मःकृत्वा
हुःप्रहसितमिति ८ हेप्रियहेकुहककपटसंविदःसंकेतनर्माणिकिंचत्वद्विषयमतिप्रेमार्द्रचित्ताःसंपु
नःक्षुभ्यामःकेनहेतुनाकपटमाचरसीत्याहुःशोकहेतुंनचलसीति १० हेनाथकान्तयद्यदाव्रजाच्चालयसि
पशून्चारयसितदातेनलिनसुंदरंकोमलंतेपदंशिलैःकणिशैःतृणांकुरैश्चसीदतिक्लिश्यतीतिनोमनः

कलिलतामस्वास्थ्यंगच्छतिप्राप्नोतिएवंभूताश्चतावद्वयंअरण्येकिं
नचिन्तावयं ११ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः तत्राविर्भूय गोपीस्तास्तोषयामास मानयन् स्वसमागतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः सहृदयं नंदयन्गोपीहृद्गतो नंदनंदन इति इत्येवंप्रभृत्य चित्रधा अनेकधा प्रेमयुक्तास्सुस्वरमुच्चैः कृष्णदर्शने लालसा अभिलाषो यासां ताः १ साक्षान्मन्मथमन्मथः जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनसो मंथनः कामः साक्षात्तस्यापि मोहकः

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ शुक उवाच इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा रुरुदुः सुस्वरं राजन्कृष्णदर्शनलालसाः १ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं ३ काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चंदनभूषितं ४ काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितं एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ५ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला घ्नतीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ६ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजं आपीतमपि नातृप्यत्संतस

त्यर्थः २ तन्वः करचरणादयः ३ अंजलिना संहतहस्तद्वयेन ४ भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा दष्टाधरोष्ठा कटाक्षैः कटाक्षतानैर्ये श्रान्तेपाः परिभवाते ताड्ये ऽगुरुवेलात ६ अनिमिषद्दृग्भ्यां आपीतमपि सम्यग्दृष्टमपि पुनः पुनर्जुषाणा नातृप्यत् ७

126

किञ्च तव कृते मयाऽऽदृतमेवेदमित्यभिप्रेत्याहुः तस्मादेवाच्युत पतीन् सुतान् अन्वयान् तत्सम्बन्धिनः भ्रातॄन् बान्धवांश्चातिविलङ्घ्य तव समीपमागता वयं कथंभूतस्य गतिविदः अस्मदागमनं गीतगतीर्वा जानतः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेन उच्चैर्गीतेन मोहिताः हे कितव शठ च एवंभूता योषितो निशि स्वयमेवागताः त्वामृते कः त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः अतः त्वया त्यक्तानामस्माकं शाकनं त्वद्दर्शनं निदानं तद्रोगस्य तद्दर्शनमे गत्यैव चिकित्स्योऽज्वरित्याहुः हृद्ययेन हसीति १६ श्रियो धाम ते मुहुर्हृत्पालेऽस्वपीत्यनः अतिस्पृहा भवा ति तथा च मनो मुह्यतीति १७ तव च व्यक्तिर्व्रजवनौकसां सर्वेषामशेषेण वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनी

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव यो-
षितः कस्त्यजेन्निशि १६ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य
धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलं त्यज ॥
मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् १८ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः श- १९
नैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥

विश्वमङ्गले सर्वमङ्गलरूपा च अतः च नस्त्वत्स्पृहात्मनां मनाक् ईषत् किमपि त्यज मे च कार्पण्यमकृत्वा देहीत्यर्थः किं तत् स्वजनहृद्रोगाणां यदतिगाढानि मर्दनं नाशकमौषधं तन्मे वदसीति सूक्ष्माभिप्रार्थयन्ति प्रेमधर्षिता रूपयन्ति आहुः यदिति १९ हे प्रिय यत्ते तव सुकुमारं पदाम्बुजं कठिनेषु स्तनेषु सम्मर्दनभीताः कितो शनैर्दधीमहि धारयामस्तेन तेनाटवीमटसि न यासीति पादेऽपि मूलकण्टकादिभिर्व्यथा आत्मानमेव दानयसि प्रायस्ततो नः तव्यादौ व्रजे वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्विन्न व्यथते तेन कथं तेनाम मनस्य यदि

गोपीसभागतः ताभिः संमानितः सन् चकास त्रैलोक्यस्य या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकमेवप
दं स्थानं तद्वपुः प्रकटयन् १४ तत्र भगवतोऽकृतज्ञतां तद्वचनेनैवादयितुकामाः सूक्ष्माभि
प्रायालोकवृत्तांतमिव पृच्छंतीति भजत इत्याह १५ भजतः प्राणिनः प्रत्यनुभजंति केचिज्जनाः अनु
सारेण भजंति केचित्तद्विपर्ययं यथा भवति तथा तद्भजनमनपेक्ष्याभजतोपि भजंति।

तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगीश्वरांतर्हृदिकल्पितासनः। चकास गोपीपरिषद्गतो
र्चितः त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् १४ सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षण
विभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे गोप्यऊ
चुः भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययं नोभयांश्च भजंत्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भोः १६
श्रीभगवानुवाच मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थैकांतोद्यमा हि ते न तत्र सौहृदं धर्मः स्वा
र्थार्थं तद्धि नान्यथा १७ भजंत्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा धर्मो निरपवादो
त्र सौहृदं च सुमध्यमाः १८

अन्ये ततोऽभयानिति विदिताभिप्रायः श्रीभगवानाह मिथ इति १६ हे सख्यः उपकारप्रत्युपकार
तया ये मिथो भजंति ते अन्योन्यं भजंते किंत्वात्मानमेव यतः हि यस्मात्स्वार्थैकांतोद्य
मा येषां ते तत्र न सौहृदं मतेनास्य न च धर्मो हृष्टादेपात् गौणं हि त्यादि भजनवदित्यर्थः
१७ ये त्वभजतो भजंते ते द्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च तत्र यथाक्रमेण मेकाभवतीत्याह

127

हरिं कृत्वा हृदयमावेशयेत्यर्थः ८ प्राप्तसीत्कारं प्राप्यया मन्मत्तवो जनाः यद्वा प्राप्तं ब्रह्मानन्दं प्राप्यया सं
सारिणः यद्वा प्राप्तमोक्षसं प्राप्ययया विश्वे तेजसा युक्तो जीवः ९ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्वादिभिर्यं
हाउपासको हि पुरुषो नुशायी मुक्त्या भूपादिभिर्हितो व्यतीतो वर्ततेहन १० विकसत्कुंदमंदारैः सुरभिर्यो
निलः तस्मात्षट्पदा यस्मिंस्तत् ११ शरच्चंद्रांशूनां संदोहैर्ध्वस्तदोषा तमः रात्रिगतं तमो यस्मिंस्तत् श्रुतः पिवेस्म

तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ८ सर्वास्ताः केश
वालोकपरमोत्सवनिर्वृताः जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ९ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भ
गवानच्युतो वृतो व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा १० ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य
पुलिनं प्रभुः विकसत्कुंदमंदारसौरभ्यानिलषट्पदं ११ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं ।
कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं १२ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा
ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ ॥

करेकृतलग्नैः पल्लवैः तरंगैर्वा चि
ता आसमंतात् कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूते पुलिने ताः समादाय निर्विश्य तत्र ताभिर्वृतोऽधिकं विरोचते इति सं
बंधोऽन्वयः १२ पूर्णकामा न भवंतु कृतयोयथेत्यस्यार्थः यथा कर्मकांडे श्रुतयः परमेश्वरमप्राप्यातः त
त्कर्मानुबंधेन पूर्णा न भवंति ज्ञानकांडे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा ह्लादपूर्णाः कामानुबंधजहानि तद्वदिति ग्राम
कामाश्रयित्वेन्नातमभजन्निर्याहृद्वैरिति अचीक्लृपन्नरचयामासुः आत्मबंधवे श्रुतयोऽपि १३॥

हृदि कृत्य हृदयमावेश्येत्यर्थः ८ प्राप्तमीश्वरं प्राप्य यथा मम त्वां जनाः यद्वा शान्ते ब्रह्मणि ते प्राप्य यथा मे सारिणः यद्वा शान्ते मोक्षे ते प्राप्य यथा विश्वतोजसा गुणो जीवः ९ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्वादिभिर्य द्वा उपासको हि पुरुषोनुशायी महकन्या भुपाधिभिर्हतो व्यरोचत तद्वत् १० विकसत्कुंदमंदारैः सुरभिर्यो निलः तस्मात्सुगंधा यस्मिंस्तत् ११ यश्चेंद्रांशूनां संदोहो वृंदं तेन ध्वस्तदोषातमः रात्रिगतं तमो यस्मिंस्तत् अतः शिवं सव

तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ८ सर्वास्ताः केश वालोकपरमोत्सवनिर्वृताः जह्युर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ९ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भ गवानच्युतो वृतो व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा १० ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पुलिनं विभुः विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदं ११ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं १२ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ ॥

करोरुहस्तनूपल्लवैः तरंगैर्वि ता आस्तृता कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य तत्राभिर्वृतोधिकं विरोचत इति पू र्वेणान्वयः १२ पूर्णकामा अपि बुभुक्षुः कुर्वंत्योयमर्थः यथा कर्मकांडे श्रुतयः परमेश्वरमपश्यंत्यः त त्कर्मानुबंधेरपूर्णा इव भवंति ज्ञानकांडे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा ह्लादपूर्णाः कामानुबंधं जहानि तद्वदिति आस कामा अपि प्रेम्णा तं भजंत्यित्याह स्वैरिति अचीक्लृपन् रचयामासुः आत्मबंधवे श्रुतयो मिले १३॥

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १२८

परमार्थेनाप्येवं तेन्याह नेति निरवद्यसंयुजां निरवद्या संयुक् यासां वो विबुधायुषा प्रतिचिर
कालीनापि स्वीयसाधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि या गेहशृंखलाः संवृश्च्या
नियोपछिन्ना मामाम भजन् तासां मन चित्रमित्र बहुषु प्रेमयुक्तया नैवमेकनिष्ठं तस्माद्भवतीनां क
मेव साधुना · · प्रत्युपकृत्येन तत्फलं मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृत्यमेव तत्तु युष्माकं सौशील्येनमु
मान्द्रपन्नत तत्त्वज्ञ प्रत्युपकारेणोत्तमर्णः २२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे द्वात्रिंशः ३२ त्रयस्त्रिं
पात्ततो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः प्रियास्ता रमयामास ह्लादिनी वनकेलिभिः तत्र [illegible]

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः या माभजन् दुर्जरगेहशृंखलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना २२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ श्रीशु
क उवाच इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशि
षः १ भगवांस्तत्र गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः
२ रासोत्सवः प्रवहते गोपीमण्डलमण्डितः योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः

उपचिताः समृद्धा आशिषो यासां ताः १ रास
नयज्ञातस्य भगवतो योगेन वपुषा करचरणाद्यवयवैरुपचिताः अन्योन्यमाबद्धाः संग्रथिता बाहवो यैस्तैः
क्रीडां रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्तविशेषः तां क्रीडामन्योन्यमाबद्धाः रासोत्सव इत्यादि सार्धेनान्तरेण तत्र हृष्यधिकेन तासां मण्ड
मह २ तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति रासोत्सव इत्यादि एकस्य कथं तथा प्रवेशः सर्वसन्निहितत्वेवाकृतः
लहरेणावस्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेनैकस्य कथं तेनैव सर्वाः स्त्रियः स्वस्वनिकटे मामेवाश्लि
ष्टेनैव कण्ठे गृहीता नाऽभयत आलिंगिता नाकथमेतेनैव

१२८

128

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह भजत इति अयमर्थः ते चतुर्विधाः एके चात्मारामाः अपरा दृश्याः केचिदाप्तकामाः
विषयदर्शनेपि पूर्णकामत्वेपि भोगेच्छारहिताः अन्ये अकृतज्ञा मूढाः अन्ये गुरुद्रुहः प्रतिकठिनाः सपि र
तायत्तपोषकमपि प्रत्युपकर्तारं तस्मै द्रुह्यन्तीति तत्पाते ॥ १९ ॥ अत्र चरमकोटिगतमात्मानं मा
त्वा प्रतिमंसतेत्याह परस्यैव स्वरूपं स्मितनवलीलादृष्ट्या आहनाहेति हे सख्यः अहं तेषां मध्ये न कोपि किं तर्हि प
रकारुणिकः परमसुहृत्त्वकर्ण्यममीषां भजतामनुवृत्तिवृत्तये निरन्तरध्यानेप्रवृत्त्यर्थं तान्न भजामि यस्मा

भजतोपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥ नाहं
तु सख्यो भजतोपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्नि
भृतो न वेद ॥ २० ॥ एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः मया परोक्षं भजता
तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥ ॥

दृष्टान्तमाह यथेति निःस्वधनस्यैव चिन्तया निभृतः पूर्णो व्याप्त इति यावत् अन्यत्क्षुत्पिपासाद्यपि न वे
द ॥ २० ॥ एवमर्थोज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थं मञ्जितोका स्त्रुत्वा गुरुमार्गेणोत्सृज्यान् स्वाः ज्ञातयश्च यै
स्तूपरित्यागात्यथा भिः स्वांसोद्बोगुप्ताकपरोक्षमदर्शनेयथा भवति तथा भजतामनुवृत्तये मया तिरोहितं पान्न
एवतेवतितिरोहितमन्तर्धानेनस्थितमत्तस्मात् हे अबलाः प्रिया मामासूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं मार्हथ यत
योग्याः स्थ ॥ २१ ॥

श्री
भा० द०
टी०
१२५

२

नृत्यमानाः नृत्यंत्यः रक्तकंठ्यः नानारागैरंजितकंठाः कृष्णस्याभिमर्शनेन संस्पर्शेन मुदि
ताः रेजिरे ॥९॥ शुद्धदेशजसहस्वरजातीः षड्जादिस्वरालापनानागतीरभिमिश्रिताः कृष्णोन्नी
ताभिः असंकीर्णाः श्रीयमाणाः नसंमानिताः पूजिताः स्वपतेर्मेवश्रवणाद्योता लाभिणाद्वहकाला
उन्निन्ये उद्गीतवती तस्येमानेनबहुदात् एवंन्नगीतादिनाश्रीकृष्णसंमानितानांतासां
उच्चैर्जगुर्नृत्यमानारक्तकंठ्योरतिप्रियाः कृष्णाभिमर्षमुदितायद्गीतेनेदमावृतं ॥
॥९॥ काचित्समंमुकुंदेनस्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्येपूजितातेनप्रीयतासाधुसा
ध्विति ॥१०॥ तदेवध्रुवमुन्निन्येतस्यैमानंचबहुदात् ॥ काचिद्रासपरिश्रांतापार्श्व
स्थस्यगदाभृतः जग्राहबाहुनास्कंधंश्लथद्वलयमल्लिका ॥११॥ तत्रैकांसगतं
बाहुंकृष्णस्योत्पलसौरभं चंदनालिप्तमाघ्रायहृष्टरोमाचुचुंबह ॥१२॥ कस्याश्चि
न्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं गंडगंडेसंदधत्याः प्रादात्तांबूलचर्वितं ॥१३॥ नृ
त्यतीगायतीकाचित्कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जंश्रांताधात्स्तनयोःशिवं ॥१४॥
तिश्रीतिविलक्षिर्मोतेनतमाह ॥९॥ श्लथंतावलयानिमल्लिकाश्चयस्याःसा ॥१२॥ उत्पलस्यसौरभमि
वसौरभंयस्यतंबाहु ॥१४॥ नाट्यनर्तनेनविक्षिप्तयोःचंचलयोःत्विषामंडितेकपोलेतत्रामहेवगो
डेसंदधत्याःसंयोजयंत्याः ॥१५॥ कूजंतीनूपुरेमेखलाचयस्याःसा ॥१६॥ एवमन्याअपिगोप्योयथा

१२५

१२९

ललाणमेवौत्सुक्याप्तमनसां सस्त्रीकानां देवानां विमानपातैः संकीर्णं नभो बभूव ५ सप्रियाणां स्त्रीकलस
हितानां तमलसंकीर्णाः २ महामरकतो नीलमणिरिव हेमानां मध्ये ताभिः स्वर्णवर्णाभिराजिह्वाभिः शुशुभे
गोपीदृष्टाभिप्रायेण चिन्तैवमथ पदाहतिमेकवचनं ८ सयष्ठा ताभिः शुशुभे तयाता श्रुपिनेतरे ज्ञात्या
हृपादन्यासैरिति रविकान्तिभिः करचालनैर्भज्यमानैर्मध्यैः चलद्भिः ऊर्ध्वेषु उत्तरीयवस्त्रैर्गण्डफालैः गण्डे

यामन्येरन्ननभस्तावद्विमानपातसङ्कुले दिवौकसां सदा गणामौत्सुक्यापहृतात्मनां ५ ततो
दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलं ६ वलयानां नूपुरा
णां किंकिणीनां च योषितां सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ७ ततोऽभिशुशुभे ताभि
र्भगवान्देवकीसुतः मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा ८ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः
सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः स्विद्यन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः
कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ९ ॥

चुकपोलेषु चञ्चलैः स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यति स्वेदमङ्गीरोति स्वस्त्र्यो नियामीता कवरेषु रशनानां च ग्रन्थयः स्रस्ता
या सीताः यद्वा तेषु ता स्वच ग्रन्थयः शिथिलग्रन्थयः कृष्णवध्वः तत्र नानामूर्तिः श्रीकृष्णो मेघचक्रमिता
स्तद्बहुविधाः तडित इव स्वेदस्तधारमिव गीते गर्जितमिवेति यथासंभवमूह्यं ९ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
सु॰ टी॰
५१

नकेवलं तावता कृतो विद्ययः किं तु देवयोषितोऽपि तामसत्कमेति किं च ताभ्यां कबन्धनैनैवमतिविततया पाकेन
विस्मितेन गतो विस्मृततया ततः प्रार्थनया सर्वे पिग्रहाः तत्र तद्वैवत्सुः ततश्चातिदीर्घामपि
यथा स्वविचिन्तयितीति १८ अयं भावः कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नन्दगोप
सुतं देवि पतिं मे कुरु तेनेत्यादि प्रत्येकमभिप्रार्थनात् भगवता प्रियातावल्लास्त्रजेमि ह्यामयेभारेस्य
यत्पाः तितत्थैव प्रतिज्ञातत्वात् तावन्तमात्मानं कृत्वा रेमेऽतियावतीर्गोपवत्यः १९ कृपातिपाय
कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् १९
२० कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया
२१ तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना
२२ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन मानं दधत्य ऋ-
षभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः २४ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
घृष्टस्रजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजीभि-रिभराडिव भिन्नसेतुः २४
सरागहृष्टस्रजः कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः [illegible] तीति हृष्टा गोपीनां चरितमाह २३ स्फुरेत्तावग्गा
माहतासामिति स्वेन गर्यांतमेन तत्त्वं तमेनततो ति हृष्टा गोपीनां चरितमाह तत्त्वाम कृत्तेन गीतेन ऋषभस्य प
ज्ञेरलानां च विषाणेइत्थं श्रीः यासु धितेनामृतापि जनत्तहाम सहितं तेन गीतेन ऋषभस्य
तः श्रीकृष्णस्य मानं दधत्यः तत्कमाणीं जगुः तत्करुहे इत्येवं स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः २४
श्रमपनोदं करोति ताभिरिति त्वासामगासङ्गेन हृष्टा मीलत्कृततस्याः श्रान्तयत्तासां कुचकुङ्कुमे
रञ्जितायाः तस्याः गन्धर्वपालिभिर्गन्धर्वपा गायन्तो गच्छन्तोऽनुगाय ते यो ऽलयः तैरनुद्रुत

तः स कृत्स्नो वा ऽस्य कमाविषात् भिन्नसेतुन् विदारिव प्रःस्वयं चाति ति
लोकवेदमर्यादाः २५॥

१३

कर्णोत्पलैश्चालकविटंकैरलकालेहृतैः कपोले स्वेदगर्भैश्च वक्त्रेषु श्रीर्याभा यासां ताः वलयनूपुरघोषैर्वा
द्यैर्वादित्रैः स्रजो यासां ताः स्रस्तेन तालगतिसेवद्याः केशाः स्रगिरः केशपादेषु पुष्पवृष्टिमिवाकुर्वन्नित्यर्थः
त्तितिभगवतासह ननृतुर्भ्रमरा एव गायकाः यस्यां रासे सभायां १८ यथा गोप्यो भगवता सह विजह्रुः
एवं श्रीभगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेमे इत्याह एवमिति तद्विलासानुभितस्यैवर्त्तीह द्योतः यथार्भक
इति स्वप्रतिबिम्बैर्विभ्रमैः क्रीडा यस्य सत्वस्त्रनैनैतद्दर्शितं स्वयमेव सर्वकालकौशले सौगंध्यमाधुर्येलाव

कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः गोप्यः समं भगवता न
नृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १८ एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्ष
णोद्दामविलासहासैः रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः १९ तदङ्गसङ्गप्र
मदाकुलेन्द्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभर
णाः कुरूद्वह २० ॥ ॥

णादिभिस्तासां संस्पर्शार्थं ताभिः सह रेमे यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बैरिति १९ तासां भगवद्विलासैर्व्याकुला बभूवु
रित्याह तस्यांगसंगेन प्रकृष्टा मुत् प्रीतिस्तया आकुलानि इन्द्रियाणि यासां ताः विस्रस्तवेषात्
केशादीन् अञ्जसा प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं समर्था न बभूवुः विस्रस्तमाला आभर
णानि यासां ताः २० ॥ ॥

श्री° भा° द° टी° १३१

परमेश्वरे कैमुत्यन्यायेन परिहर्त्तुं सामान्यतो महतां वृत्तमाह धर्मव्यक्रमः इति साहसमेव दृष्टं प्रजापती
न्द्रसोमविश्वामित्रादीनां ``` तेषां तेषां तेजस्विनां ```` ३२ तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन
नान्योपि कुर्यादित्याशंक्याह नैतदिति अनीश्वरो देहादिपरतंत्रः यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषं भक्ष
यन्नश्यति तर्हि सदाचारस्य प्रामाण्यं न स्यादत आह ईश्वराणामिति ३३ तेषां वचः सत्यमतस्तदुक्तमाचरेत् क्व
आचरितं तु क्वचित् अतः स्ववचोयुक्तं तेषां स्ववचसा यत्कर्माविरुद्धं तत्स्वाचरेत् नतु तद्विपरि

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रोब्धिजं विषं ३३ ईश्व
राणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३४ कु
शलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ३५ किमुता
खिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ३६ यत्पाद
पंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरं चरंति मुनयोपि न नह्य
मानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः ३७ ॥ ॥

मेवेत्याह समाचरेदिति तत्राह कुशलेति ३४ आरब्धकर्मक्षपणमात्रमेव तेषां कृतेनान्यदित्यर्थः
प्रस्तुतमाह किमुतेति ३५ कुशलाकुशलान्वयो न विद्यत इति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः पुनरेवं स्फुटय
ति ३६ यस्य पादपंकजपरागनिषेवनेन तृप्ताः यद्वा यस्य पादपंकजपरागनिषेवया येषां तेन तृप्तास्तेवत्
माश्रेति मत्वा इत्यर्थः तथा ज्ञानिनस्तु न नह्यमानाः बंधनेन प्राप्नुवंतः ३७ परदारत्वं गोपीनामसंगी
कृत्वा परिहृतं इदानीं श्रीभगवतः सर्वांतर्यामिनः परमेवानाम न काचिदित्याह गोपीनामिति ३८ १३१

131

स्वरतिरात्मारामोऽपि स्त्रग्गोपीमण्डले प्रेमभ्रमितवान् स्थलजलक्रीडे दर्शितवनक्रीडां दर्शयति २६ यमुनायाउ
पवने जलस्थलप्रसूनानां गन्धो यस्मिंस्तेनानिलेन जुष्टा दिक्तटा दिशान्तरं यस्मिन् यद्वा दिशाश्चतटेचा
स्थलेच यस्मिन् तस्मिन् वने भृङ्गाणां प्रमदानांच गणैरावृतः २७ रासक्रीडां निगमयति एवमिति सत्यकामः
सत्यसंकल्पः अनुरतः अपि स्त्रीकदम्बकः एवं सर्वा निशाः सेवितवान् शरत्काव्यकथारसाश्रयः शरदि भवाः का
व्येषु कथ्यमाना ये रसाः तेषामाश्रयभूता निशाः यद्वा निशाद्युत्यन्तयोगो ह्लिनी याः शृङ्गाररसमाश्रयाः शर

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरी
ड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः २६ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे च
चार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः २७ एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः
स सत्यकामोऽनुरताबलागणः सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः
२८ राजोवाच संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः २९
स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनं ३० आप्तकामो य
दुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितं किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ३१ ॥ ॥

दिभवाः काव्येषु च याः कथाः ताः सिषेवे इति एवमात्मन्यवरुद्धसौरतः चरमधातुः न तु स्खलितो य
स्येति कामजयोक्तिः २८ प्रतीपं प्रतिकूलमधर्ममित्यर्थः आचारः कृतवान् न चैवाधर्मं मा भूत् फलं कलंजो
भक्षणादिवत् किन्तु महतां स्माहस्यिकमित्याह परदाराभिमर्शनमिति ३० आप्तकामस्य न तावदधर्मः इति चे
त् यद्येवं कामाभावात् तर्हि केनाभिप्रायेण कृतवान् इति पृच्छति सकाम इति ३१ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰
१३२

132

नदेवैकामातग्रहस्तेनकामविजयेप्रतिपाद्यतेस्थैवविद्याधरापिद्विजयेप्रतिपादयितुंदर्शयति
एकदेतिगावःगाःमधुमध्वन्नमधुरान्नमधुनामहितमन्त्रैर्देवःपशुपतिः २ जलमात्रंप्राश्यधृतव्रताःउपोषि
ताःतानिपणानऊषुर्न्यवसन् ४ महानहिःअजगरःउरगःउरसागच्छतीतिअलब्धेनवमुक्तेग्रसी

गावोहिरण्यंवासांसिमधुमध्वन्नमादृताः ब्राह्मणेभ्योददुःप्रीतादेवोनःप्रीयतामिति ३ ऊषुः
सरस्वतीतीरेजलंप्राश्यधृतव्रताः रजनींतांमहाभागानन्दसुनन्दकादयः ४ कश्चिन्महान
हिस्तस्मिन्विपिनेतिबुभुक्षितः यदृच्छयागतोनन्दंशयानमुरगोग्रसीत् ५ सचुक्रोशाहिना
ग्रस्तःकृष्णकृष्णमहानयं सर्पोमांग्रसतेतातप्रपन्नंपरिमोचय ६ तस्यचाक्रन्दितंश्रुत्वागो
पालाःसहसोत्थिताः ग्रस्तंचदृष्ट्वाविभ्रान्ताःसर्पंविव्यधुरुल्मुकैः ७ अलातैर्दह्यमानोपिना
मुञ्चत्तमुरङ्गमः तमस्पृशत्पदाभ्येत्यभगवान्सात्वतांपतिः ८ सवैभगवतःश्रीमत्पादस्प
र्शहताशुभः भेजेसर्पवपुर्हित्वारूपंविद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीकेशःप्रणतंसमवस्थि
तं दीप्यमानेनवपुषापुरुषंहेममालिनं १० कोभवान्परयालक्ष्म्यारोचतेद्भुतदर्शनः क
थंजुगुप्सितामेतांगतिंवाप्रापितोवशः ११ सर्पउवाच अहंविद्याधरःकश्चित्सुदर्शनइति
श्रुतः श्रियास्वरूपसम्पत्त्याविमानेनाचरन्दिशः १२ ऋषीन्विरूपाङ्गिरसःप्राहसंरूपदर्पि
तः

जगाम ५ विव्यधुस्ताडयामासुःउल्मुकैःज्वलत्काष्ठैः ७ अलातैस्तैरेव ८ विद्याधरैरर्चितंह
जिते ९ यःपरयालक्ष्म्याशोभयाभातिसभवान्कइति ११ प्राहसमुपहसितवान
सिप्रलब्धैःउपहसितैःमदीयेनैवपापेननिमित्तेन १३ ॥ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

१३२

योंतःचरतिस्रध्यक्षोबुध्यादिसाक्षीसएवक्रीडनेनदेहभाक् नत्वस्मदादितुल्यःयेनदोषःस्यादितिनन्वेवंचेत्
आत्मकामश्चेदितिजातःस्पृहत्तिरित्यतआह ३५ स्पृगारसाक्षस्फुचेतसःप्रतिवहिर्मेवेनापिस्वपयनस्वाधी
नात्मकर्मेतिभावःनत्वन्येपितत्राचारःस्वचेष्टितेमत्वेचेतिवदतितत्राहनासूयन्निति ३७ एवंशैवर्या
भावेतथ्याकुर्वतिःपापान्तेयाइत्यर्थः ४० ब्रह्मरात्रेउपाहमेप्राह्ने इसे ४१ भगवतःकामविजय

गोपीनांतत्पतीनांचसर्वेषामेवदेहिनां योंतःचरतिसोध्यक्षःक्रीडनेनहदेहभाक् ३५ अनुग्र
हायभक्तानांमानुषंदेहमाश्रितः भजतेतादृशीःक्रीडाःयाःश्रुत्वातत्परोभवेत् ३६ नासूयन्खलु
कृष्णायमोहितास्तस्यमायया मन्यमानाःस्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ४० ब्रह्म
रात्रउपावृत्तेवासुदेवानुमोदिताः अनिच्छन्त्योययुर्गोप्यःस्वगृहान्भगवत्प्रियाः ४० विक्रीडितंव्र
जवधूभिरिदंचविष्णोःश्रद्धान्वितोनुशृणुयादथवर्णयेद्यः भक्तिंपरांभगवतिप्रतिलभ्यकामंहृ
द्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेणधीरः ४२ इतिश्रीभागवतेदशमेत्रयस्त्रिंशः ३३ शुकउवाच एक
दादेवयात्रायांगोपालाजातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैःप्रययुस्तेंबिकावने १ तत्रस्नात्वासर
स्वत्यांदेवंपशुपतिंविभुं आनर्चुरर्हणैर्भक्त्यादेवींचनृपतेंबिकां २ ॥ ॥

नृपरासक्रीडाश्रवणादेःकामजयफलमाह विक्रीडितमिति अचिरेणधीरःसन्हृद्रोगंकाममाश्वप
हिनोतित्यजतीति ४२ सयंश्रीपरमानंदसेविश्रीधरनिर्मिता श्रीभागवतभावार्थदीपिकादशमाश्र
या ४२ इतिश्रीभावार्थदशमेत्रयस्त्रिंशः ३३ चतस्त्रिंशेहिनाग्रस्तंनंदंहरिरमोचयत् विद्याध्रंचाग्नि
रःपापाद्धविहरंतथावधीत् रामायदेपातःकामेकिंकरीकृतकामतः अत्रदृष्टान्तपानिन्येतथा

श्री
भा॰ द॰
पू॰
१३३

मूर्छिता ॥ तच्छ्रीतल्लीनचित्ता सेमंतद्भ्रेणात्तु उत्सुकेयमात्रमात्मानं देहेस्वस्ताःकेशोभयःस्वजोयस्यदे
हस्यदेहस्यनेचततोनाविदन् २५ निरीक्षणेनलिरीक्षमाणयोस्तेनाथोयस्यतत्कालयामासह
दात्मेरयामास २६ गावश्चसर्वास्तद्वत्सनाथाक्रोशा २७ माभैष्टत्यभयेमामाश्रुवत्तद्भयरावो २८

गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्यमूर्छितानाविदन्नृप संमडूलेआत्मानंस्वस्तकेशाः स्वजेतता २५ प
वेविक्रीडतोस्वेगायतो सेमसजवत् शोविहृत्इतिख्यातोधनदानुचरोभगात् २६ ता
योर्निरीक्षतोराजन्नत्वाप्रमदाजनं क्रोशंतंकालयामासदिश्युदीच्यामशंकितः २७
क्रोशंतंकृष्णरामेतिविलोक्यस्वपरिग्रहं यथागावदस्युनाग्रस्ताभ्रातरावन्वधावतां २८
माभैष्टेत्यभयारावौसालहस्तौतरस्विनौ आसेदतुस्तंतरसात्वरितंगुह्यकाधमं २९ सेवी
क्ष्यतौवनुप्राप्तौकालमृत्यूइवोद्विजन् विसृज्यस्त्रीजनंमूढःप्राद्रवज्जीवितेच्छया ३० तम
न्वधावद्गोविंदोयत्रयत्रसधावति जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नंतस्थौरक्षन्स्त्रियोबलः ३१ अविदू
रइवाभ्येत्यशिरस्तस्यदुरात्मनः जहारमुष्टिनैवांगसहचूडामणिंविभुः ३२ शंखचूडंनि
हत्यैवंमणिमादायभास्वरं अग्रजायाददात्प्रीत्यापश्यंतीनांचयोषितां ३३ इतिश्रीभाग
वतेदशमेशंखचूडवधोनामचतुस्त्रिंशः ३४ शुकः गोप्यःकृष्णेवनंयातेतमनुद्रुतचेतसो
॥ इतिश्रीभागवतेदशमेशंखचूडवधोनामचतुस्त्रिंशः ३४
॥ रमामहद्भुजमणिंजहारोत्पत्यः ३२ इतिश्रीभागवतेदशमेशंखचूडवधोनामचतुस्त्रिंशः ३४
लीरासमहृद्भुजमणिंजहारोत्पत्यः ॥ गुरुमध्येकामिनीतेननिस्पृहेस्वेनवासरान् एवंविधु
पवनिशोवनेयातेकृष्णेगोकुलयोषितः गुरुमध्येकामिनीतेननिस्त्रार्प्रकारमाहगोप्यइति वा
श्रीकृष्णेनवैरमभिरमितानास्त्रियो विश्लिहितानामनुगीतेननित्तारप्रकारमाहगोप्यइति वा

॥ १ ॥

१३३

यतः पापान् लोकगुरुणा त्रैलोक्यनाथेन १४ आपृच्छे त्वं लोके गन्तुमनुज्ञां याचे अमी च हन्तु दुःखेन पापान
१५ तत्प्रसंगमाहुः कदाचिदिति २२ विरजसी निर्मले अवेरयण्यामा २३ किंच निपाय प्रवेशमाने पौत्रोऽदितः उज्ज्यः

पापो मेनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः यदहं लोकगुरुणा पादस्पृष्टो हताशुभः १४ तं त्वाहं भ
वभीतानां प्रपन्नानां भयापह आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् १५ प्रपन्नोस्मि महायोगि
न्महापुरुष सत्पते अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर १६ ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोहं सद्यस्तेच्युत
दर्शनात् यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च १७ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः
पदा हि ते १८ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवन्द्य च सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः
१९ निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्र
जं गोपा ययुस्तत्कलयन्त आदृताः २० अहिर्देहे निहत्यैव प्राग्जन्मनि सुदर्शनं तद्दुह्मादितो ह
ष्णः पालितहृष्टमनाः इयत् २१ कदाचिदथ गोविन्दो रामश्चाद्भुतदर्शनः विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्र
जयोषितां २२ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः स्वलंकृतानुलिप्ताङ्गौ स्रग्विनौ विरजों
बरौ २३ निशामुखं मानयन्तावुदितोडुपतारकं मल्लिकागन्धमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना २४ ॥
जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमंगलं तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्छितं २५ ॥

तारकाश्च यस्मिंस्तत् मल्लिकागन्धेन मत्ता अलयो यस्मिंस्तत् २३ अनिबद्धत्वादन्यौ द्वौ गायकौ कल्पयित्वा मया क
ल्पितौ स्वरमण्डलमूर्छितं कगायतां कल्पयन्तौ मनःश्रवणयोर्मंगलं यथा भवति तथा जगतुः अगायतां

हे आलि बर्हिणां मयूराणां स्तबका मयूरपिच्छानि धातवो गैरिकादयः पलाशानि तैर्बद्धो मल्ला
नां परिबर्हः परिकरः तं विडम्बयतीत्यनुकरोतीति तथा सबलः सगोपैः सह वेणुना ते ते इति परिजनमध्यापित
नामग्रहणपूर्वकं समाह्वयति तर्हि तदाननमानानन्तरे प्रतिलेनानीतं तस्य पदाम्बुजरजः स्पृहयन्त्य इव भग्नगतयः
सरितः वयमिव स्तिमितापः प्रेमवेपिता भुजाः यासां ताः प्राप्तवतीति केवलं प्रेमावेपिताः कम्पिता भुजा तरङ्गा
स्ताः स्तिमिता निश्चला आपः यासां ताः गोप्योऽपि लोचनदोलिमिताः सजला भवेति ६ अनुचरैः समनु
विविधरूपतस्त्वाहुः अनुचर इति अनुचरैर्गोपैर्देवादिभिर्वा स्तूयमानो वा क आदिपुरुष इति अचलितनिश्च

बर्हिणस्तबकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडम्बः कर्हिचित्सबल आलि स गोपैर्गाः समाह्वय
ति यत्र मुकुन्दः ६ तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतं स्पृहयतीर्वयमिवाब
हुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ७ अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः वनच
रो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ८ वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव
पुष्पफलाढ्याः प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवो ववृषुः स्म ९ दर्शनीयतिलको व
नमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टमाद्रियन्यर्हि सन्धितवेणुः १

लक्ष्मीर्यस्य तेन तां गोलेन ८ वनलतास्तरवश्च भारेण विटपाः शाखा येषां वनलतातरवो लता
स्मिन्विष्णुं प्रकाशमाना व्यञ्जयन्त्य इव मधुधाराः सहजं प्रेमेति विस्मयं तत्र स्वस्व तत्पत्नीनां मतिर्थेवानन्दश्च ति
भावः एतानि विस्मयकारणानि ८ किंच सस्मितकमलवनेषु विहरतो यदि गोपीगणस्य कृष्णस्य तद्दीप्ति
किं पुनरस्माकमित्याहुः दर्शनीयतिलक इति ९ दर्शनीयस्तिलको यस्य दर्शनीयानां तिलकभूतो वा ति
लक इति वा वनमालायां दिव्यगन्धा तुलसी तस्या मधुना मत्तैरलिकुलैरलघु उच्चैरभीष्टमनुकूलमी

श्री
भा०द०
पू०टी०
१३५

१३५

231

वामे बाहौ तन्मूले वा कृतोऽर्पितो वामकपोलो येन सः वल्गिते नर्तिते भ्रुवौ येन सः वल्गितभ्रूः मुकुन्दः अधरे अर्पित वेणौ कोमलाङ्गुलीभिराश्रिता मार्गाः स्वरच्छिद्राणि येन सः यत्र यदा ईरयति वादयति तदा २ व्योमयानैर्नभसि सिद्धा नां वनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सह वर्तमाना अपि तद्वेणुवस्तु उपधार्य आकर्ण्य प्रथमं विस्मितचित्ताः ततः कामम र्गणेभ्यः समर्पितानि चित्तानि याभिस्ताः पश्चात्सलज्जाः सत्यः कश्मलं मोहं ययुः तत्र लिङ्गमपस्मृ ता नीव्यो याभिरिति अत्रैवंभूतस्य विरहे कथं सहामहे इति सर्वत्र वाक्यशेषः ३ हन्तेति सम्बोधने हे अबलाः इदं

गोप्य ऊचुः वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुं कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं
गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः काममार्गणसम
र्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ३ हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत्
नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ४ वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचे
तस आरात् दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ५ ॥

चित्रमाश्चर्यं शृणुत हारहासः हारवद्विशदो हासो यस्य सः यद्वा वेणुवाद्येनाधोवदनेन हसतः हासेऽञ्जत हु हासो यस्य हारवत् शोभमानो वत्सलो हासो यस्य यद्वा हारगणेन हासः स्वविषदा स्फूर्तिर्यस्य सः तस्मिन्नि ति वा उरसि स्थिरविद्युद्विलक्ष्मा यस्य सः यर्हि यदा कूजितवेणुर्भवति तदेति तदा व्रजे ये वृषाः मृगगा वश्च वेणुवाद्येन हृतानि चेतांसि येषां ते आरात् दूरादेव वृन्दैः दष्टाः कवलाः ग्रासाः यैर्धृता उन्नमिताः कर्णाः यैः ते निद्रिताः लिखितचित्रमिवासन् प्रविष्टा इति रक्ष्यामिदमति चित्रमित्यर्थः किंचावेनाम मस्तिन्ततद

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१३५

नाः ताः स्वरजातीः सवनपाः सेन्द्रमुख्याः परमेष्ठिनयनतो गीतम् विस्मिताः तेन आनन्दाकंपमाचिन्तयेषां नेतः र्पर्य
शंसम्यगाकल्यकवयः कोविदाः अपितन निश्चितं तत्त्वं तस्येदोर्षे तेऽकंपलेकश्मलमोहयुरिति अस्माकं
तमोहे किंभ्रमस्त्याहुः निजपदाब्जदलैरिति १४ धजादीविचित्राणि ललामानिचिह्नानि येषां तैर्नितानि
पदान्येव अब्जदलानि तैर्व्रजभुवः खुरतोदं प्रशमयन्गजपतिगमनोऽग्रे वेणुमाह्वयमानस्तनूगाः ह्वयन्

सवनपाः तत्रपयार्थं सवेणुः पाक्रपार्षदपरमेष्ठिपुरोगाः कवयः आनतकंधराः विन्नाः कश्मलेय
युरनिश्चिततत्त्वाः १४ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः व्रजभुवः शम
यन्खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः १५ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभ
ववेगाः कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कबरं वसनं वा १६ मणिधरः क्वचिदागण
यन्गाः मालया दयितगंधतुलस्याः प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र १७

तिर्यद्यस्य सक्षोस्य सोवादित वेणुः सन्नयुद्धेजति तेन निमित्तेन सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगा
गो याभिस्ताः वयं कुजाहस्ताः तेषां गतिं गमिताः सत्यः मोहेन न विदामः क्व वसनं वा वसनं चेति १६ किंच
मणिधरः मणीनुग्रथितान् गोगणान् अर्थं धरतीति मणिधरः क्वचिद्देशे तं मणिभिः आसमन्तात्पगा
यन् तथा दयितगंधायास्तुलस्याः मालया सह वर्तमानः प्रणयिनः प्रियस्यानुचरस्यांसे भुजं
प्रक्षिपन् यत्र यदा कदाचित् अगायत १७ ॥

135

सरसीति तर्हि ये सारसा हंसा अन्ये च विहंगाः चारुगीतेन हृतं चेतो येषां ते एत्य आगत्य हरिमुपासत तं भजन्ते तत्समीपे
उपविशन्तीत्यर्थः हन्तेति विषादे मेत्रो मीलितदृशो भवन्तीत्याह सहबलेति ११ भो व्रजदेव्यो गोप्यः सहबलः सरामः स्र
ग्भिर्निर्मिताभ्यामवतंसाभ्यां कर्णभूषणाभ्यां विलासो यस्य यद्वा मनःकाफलस्रगापीडेन विलासो यस्येति
क्षितिभृतः सानुषु गिरितटेषु वर्तमानः स यर्हि जातहर्षो विश्वं हर्षयन् यदा वेणुरवेण उपरम्भति निनादति नादे
नाह्लादयतीत्यर्थः १२ महदिति तदा मेघः महतः श्रीकृष्णस्यातिक्रमेणाशङ्कितं चेतो यस्य सः नगनर

सरसि सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो
धृतमौनाः ११ सहबलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण
जातहर्ष उपरम्भति विश्वं १२ महदतिक्रमणशङ्कितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः सुहृदमभ्यव
र्षत्सुमनोभिश्छायया च विदधत्प्रतपत्रं १३ विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा नि
जशिक्षाः तव सुतः सति यदाधरबिम्बे दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः १३ ॥

तो यातीति नोच्चैर्गर्जन् छायया तपात्त्रायते ऽतिप्रपन्नं प्रकाशयो ऊर्ध्वं च्छिति महद्देतदाश्चर्यमित्याह विविधेति १२
हे सति यशोदे तव सुतो नानागोपक्रीडासु निपुणो वेणुवाद्ये विषये निजेव शिक्षा यास्ताः स्वोत्प्रेक्षिता
ति किंतत्तत्रैव स्थितः सन् वेणुरवं च मन्दमन्दं गर्जति किंच सुहृदं विपत्तितृणादिसाम्यात्सखायं कृष्णः
सुमनोभिः रभ्यवर्षत् सुहृष्टैर्देवैः क्रियमाणपुष्पवर्षमेवैकल्प्य छायया च च्छत्रयोगाच्च समतयाकृत्य
तः सप्त वत्वादेवतानूपाभ्यवर्षदिति प्रतापा १२ तत्तन्यतः श्रुता इत्यर्थः स्वरजातिषाद्धभादि स्वराला

पमेदानन्दपदञ्जीतवान् १३ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१३६

व्रजस्य गवां च यद्वा व्रजे तिष्ठतां गवामत्तुके पूज्यमानानामस्माकं मित्रार्थः वत्सलो हितेनेहृतकृतः यस्मादग
ध्रः अगं धारयतीति गोवर्द्धनोद्धरणः वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैः पथि वंद्यमान
चरणः ... एकीकृत्य गीतवेणुः ... श्रमयुक्तयापि का
न्त्या ... मित्रैः ... मनोरथा
... निर्हितस्तेन ... इति श्रुतिसंध

वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनु
गीडितकीर्तिः २१ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैति सुहृदाशि
ष एष देवकीजठरभूरुडुराजः २२ मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ब
दरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन्कनककुण्डललक्ष्म्या २३ यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीप
तिरिवैष दिनान्ते मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्व्रजगवां दिनतापं २४ श्रीशुक उवाच एवं
व्रजस्त्रियो राजन्कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः २५ ॥

... मैः ... श्र
मेणाकाशितसमीपमायातेक ... वदरवत्पाण्डुवदनः ईषत्पक्वबदरवत्पाण्डुरं वदनं यस्य सः ...
... कनककुण्डलयोर्लक्ष्म्या कान्त्या ... कोमलगण्डस्थलं ... २२ यदुपति
... देवकीजठरभूरिति ... क्वचिज्जातस्तत्त्वात्मजस्तेवात्मजत्वेति ... प्रसि
... नानाकाश्चिद्धरतीति ... वत्स ...
... २४ एवं विरहे ... कृष्णलीला ... एवमा
गवामस्माकमनन्तादिनतापं ...

१३६

तत्रतस्य कणितस्य वेणोः रवेण वंचितानि अपहृतानि चित्तानि यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य हरिण्यो गृहि-
ण्यो भार्याः गुणगणार्णं गुणगणार्णसं कृष्णमनुगत्य प्राप्य कृष्णमन्वासत आसत तत्स्थवतीत्यर्थः कु-
तः यतो विमुक्ता गृहाशा याभिस्ताः गोपिका इव यथा गोप्य एवमेवान्वासतेति तदेवं वृंदावनप्रवेशक्रीडित्वा
नद्यालोगोपनान्यपराह्णे यमुनायां क्रीडितं तस्य सौभाग्यमनुवर्णयति कुंदेति १९ गोपीतामत्तसखा
यकुंददाममभिः कृतः कौतुके कौत्सवे नवेषो लंकारो येन सः हे अनघे यशोदे तव वत्सः पुत्रो नंदसूनुः कृष्णः

कणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका
इव विमुक्तगृहाशाः १८ कुंददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायां नंदसूनुरनघे तव
वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार १९ मंदवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शेन वं-
दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः २० ॥ ॥

यद्वा सहस्रैर्वत्सैः कथं यस्य काश्चिन्नववत्स इति कश्चित्तु नंदनसूनुरिति वा कृष्णः नर्मदः हर्षदः प्रणयिनां
विजहार क्रीडितस्म तदा मलयजस्य चंदनस्य योगेन स्पर्शनं मानयन्निति किंच वंदिनः स्तावकाः सूताः
स्तोत्रकारिभिः प्रीतस्य यः स्पर्शनं तं कृष्णमानयन् अनुकूलं पवनो भवति तथा उपवाति वीजयति यद्वा मल-
यजात् दक्षिणवायुः यद्वा मलयस्य कलेन ये उपदेवगणा गंधर्वादिगणाः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः परि-
वव्रुः पर्युपासित आयाति मलो लोको हृष्यस्यः परस्परमन्वभुः २० ॥ ॥

श्री
भा०द०
पु०टी०
१३०

स्यैवं दन्तकरान्तेनास्फोट्य बाहुस्फालनमाहत्य तेन तलशब्देन कोपयन् भुजाभोगं सर्पभोगः सर्पदेहः तेष
पदेहाकारं भुजमित्यर्थः स्कन्धे निधायेति भयाभावो दर्शितः स्वयमच्युतः हरतीति हरिः ९ उ
द्यता ऊर्ध्वं गच्छता पुच्छेन भ्रमन्तो मेघा यस्मिन्सः १० अग्रे न्यस्ते विषाणाग्रे येन सः स्तब्धे असृग्लोचने यस्य सः

माभैष्टेति गिरा सान्त्वयन्व्यग्रमुपाह्वयन् गोपालैः पशुभिर्मन्दत्रासितैः किमसत्तम ७ म
यि शास्तरि दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मना इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टं तलशब्देन कोपयन् ८ स
ख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ९ सोऽप्येवं कोपितोऽरिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन् उ
द्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् १० अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतं
कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिन्द्रमुक्तोऽशनिर्यथा ११ गृहीत्वा शृङ्गयोस्तं वा अष्टादशपदानि सः प्र
त्यपोवाह भगवान्गजः प्रतिगजं यथा १२ सोऽपविद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः आप
तत्स्विन्नसर्वाङ्गो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः १३ तमापतन्तं स निगृह्य शृङ्गयोः पदा समाक्र
म्य निपात्य भूतले निष्पीडयामास यथार्द्रमम्बरं कृत्वा विषाणेन जघान सोऽपतत् १४ ॥॥

137

कटाक्षिप्य कटाक्षेण तिर्यक् निरीक्ष्य ११ प्रत्यपोवाह प्रतिलोमं व्यसृजत् १२ अपविद्धः अप
सारितः आपतत् आद्रवत् स्विन्नानि स्वेदयुक्तानि सर्वाङ्गानि यस्य सः क्रोधमूर्छितः क्रोधेन व्याप्त
कृत्वा विषाणमुत्पाट्य तेनैव जघान सोऽपतत् १४ ॥ ॥

इति दशमे पंचत्रिंशः ३५ षट्त्रिंशे तु हतेरिष्टे नारदोक्त्यावलोच्युते वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा केशोक्रूरेसमादि
शत् गोपीरासाभ्यंतरयातासां खेदेउनिरन्यसः प्रकृत् गोपीमहानंदासहेतुवृषमरिष्टके एवंदेवगंधर्वा
दिगीतन्नवाद्यऊत्सवर्षादिभिः कृत्स्नाभेहृष्टा ब्रजस्यपरमोत्सवे वर्तमाने तद्विहार्यानेतत्राधिका
रार्थमरपाहः तर्हितदा वृषभाकृतिरसुरः तं वर्णयति सर्वत्रयेण महान्तौ ककुत्कायो यस्य सः खुरैर्वि

इति श्रीदशमे पंचत्रिंशः ३५ शुक उवाच अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः महीं महा
ककुत्कायः कंपयन् खुरविक्षताम् १ रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्महीं उद्यम्य पुच्छं वप्राणि
विषाणाग्रेण चोद्धरन् २ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन् मूत्रयन् स्तब्धलोचनः यस्य निर्ह्रादितेनांग
निष्ठुरेण नृणां गवाम् ३ पतंत्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म भयेन वै निर्विशंति घना यस्य ककुद्य
चलशंकया ४ तं तीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः पशवो दुद्रुवुर्भीता राजन् संत्य
ज्य गोकुलम् ५ कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः भगवानपि तद्वीक्ष्य गोकुलं भयविह्वल
म् ६ ॥ ॥

दारितां महीं कंपयन् १ रंभमाणः वृषभजातिशब्दं कुर्वन् विलिखन् विदारयन् उद्यम्य ऊर्ध्वं कृत्वा विषा
णानि तदाग्रेणोत्क्षिपन् २ किंचित्किंचित् शकृन्मलं मुंचन् मध्ये मध्ये मूत्रं च कुर्वन् तथा मूत्रं त्यजन् स्तब्धलो
चनः अनिमेषलोचनः यस्य ध्वनिना नराणां गवां च ३ अत्र तयोर्भावे त्वात्पंचमषष्ठयोः अतः
ध्वंसतिः स्यादिति गर्भस्य विभागः कीर्तितः प्रतिभागः ककुदिगलप्रकृष्टो ४ कृष्ण कृष्णेति ६

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ १३८

138

महोत्सवमनिदर्शनैः शिवधाराममारदेन व्रजेत्तेषां तु प्रणतौ तावाहूय भवद्भ्यामिति २५ सेवा उत्तेषां लोभा
हिंसित तस्थानानि २६ आह्वितोपाय २७ मोक्षपेवारदाय २८ अर्थं तेन जातः अर्थं सिद्धान्त मेव जानाती

प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशवम् प्रेषयामास हन्येतां भवता रामकेशवौ २० ततो
मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् अमात्यान्हस्तिपांश्चैव समाहूयाभोजराट् २२ भोभो
निशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिकौ नन्दव्रजे किलासाते सुतावानकदुन्दुभेः २४ रामकृ
ष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया २५ मंचाः
क्रियन्तां विविधा मल्लरंगपरिश्रिताः पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्वैरसंयुगे २६ महामात्र त्वया
भद्र रंगद्वार्युपनीयताम् द्विपः कुवलयापीडो जहि तेन ममाहितौ २७ आरभ्यतां धनुर्या
गश्चतुर्दश्यां यथाविधि विशसन्तु पशून्मेध्यान्भूतराजाय मीढुषे २८ इत्याज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञ
आहूय यदुपुंगवम् गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह २९ भोभो दानपते मह्यं क्रियतां
मैत्रमादृतः नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ३० अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौर
वसाधनम् यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ३१ गच्छ नन्दव्रजं तत्र सुतावानकदुन्दुभेः
आसाते ताविहानेन रथेनानय माचिरम् ३२

ति ३१ तानपतेहेयक्रूरमैत्रेमित्रकृत्यं त्वयाक्रियतां त्वत्तोन्यहतः सादरः हिततमस्तुनविद्यतइति ३
स्वार्थंहृतवधादिंद्रादिराज्यं ३१ अनेनातिमनोहरेणाशीघ्रगामिना ३२ ॥ ॥

१३८

मूत्रपाकलनमूत्रेणाकृत्वपकवज्रावः तद्भयेममूत्रंसृजन्नित्यर्थः पदाश्चतिपन्शत्रलतश्चालयन्ननवस्थि
तेक्षणः चालितनेत्रः कृच्छ्रं कष्टं जगाम अथ निर्ऋतेः क्षयं गृहं निवासं जगाम कृच्छ्रं भवतितथामृतइतिवा
१५ नयनोत्सवः कामेन जनवसेरक्षतेन तातेनाप्यतत्स्मृतं नारदः समरव्यामासकेसेहत्तगिरेवत् ता
दाहश्चरिस्मइति १६ देवदर्शनो देवर्षिः यद्दाकथितं तदेव भविष्यतीति मालादेवदर्शनंयस्यसः श्रीमैने

असृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्क्षिपंश्चपादाननवस्थितेक्षणः जगामकृच्छ्रंनिर्ऋतेरथ
क्षयंपुष्पैःकिरन्तोहरिमीडिरेसुराः १५ एवंकुकुद्मिनंहत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः विवेशगो
ष्ठंसबलोगोपीनांनयनोत्सवः १६ अरिष्टेनिहतेगोष्ठेकृष्णेनाद्भुतकर्मणा कंसायाहा
पभगवान्नारदोदेवदर्शनः १७ यशोदायाःसुताकन्यादेवक्याःकृष्णमेवच रामंचरोहिणीपु
त्रंवसुदेवेनबिभ्यता १८ न्यस्तौस्वमित्रेनंदेवैयाभ्यांतेपुरुषाहताः १९ निशम्यतद्भोजपतिः
कोपात्प्रचलितेन्द्रियः निशातमसिमादत्तवसुदेवजिघांसया २० निवारितोनारदेनतत्सुतौ
मृत्युमात्मनः ज्ञात्वालोहमयैःपाशैर्बबंधसहभार्यया २१ ॥ ॥

वनारदेनोक्तमाह १७ यशोदायाः इति देवक्याः कृष्णमत्वेनप्रसिद्धांकन्यां यशोदायाःसुतामाह य
शोदायाःसुतत्वेनप्रसिद्धंकृष्णंदेवक्याःसुतमाह एवमनेन सुतत्वेनप्रसिद्धं राममेव वसुदेवभा
र्यायारोहिण्याःपुत्रमाह वसुदेवस्तौचेत् कथंव्रजंगतौ तत्राह वसुदेवेति १८ निवारितइति
२० हतेवसुदेवेपलायितौ अतोबध्यतामितिमत्वेवदतानारदेननिवारितइति २१ ॥ ॥

समग्रीवोत्पतितेकेशिनमच्युतो भाविकर्मभिः नादेन ततः श्रीरत्नयोमामेमत्यावधीत् हयवेषास्व
रेयदुत्केशिनेहयवेषाणि केसमागात् सर्वेहत्वाकेशवमिवाकरोत् प्रथमश्लोकेनयथवेग्नः केशी
न्यन्नादिनेभगवान्गपाहूयादितितृतीयान्वयः महाहयःसन्महीनिर्जरयन्विदारयन् सटाभिःकेशे
र्व्यभ्रजानि दूतस्ततःविमानानि अभ्राणि विमानानि च तैः संकीर्णं नभः कुर्वन्हेषितैर्भयजातिपाहे

शुकउवाच केशीतुकंसप्रहितःखुरैर्महींमहाहयोनिर्जरयन्मनोजवः सटावधूताभ्र
विमानसंकुलंकुर्वन्नभोहेषितभीषिताखिलः १ विशालनेत्रोविकटास्यकोटरोबृह
द्गलोनीलमहाम्बुदोपमः दुराशयःकंसहितंचिकीर्षुर्व्रजंसनन्दस्यजगामकम्पयन् २
तंत्रासयन्तंभगवान्स्वगोकुलंतद्धेषितैर्वालविघूर्णिताम्बुदं आत्मानमाजौमृगयन्त
मग्रणीरुपाह्वयत्सव्यनदन्मृगेन्द्रवत् ३ सतंनिशाम्याभिमुखोमुखेनखंपिबन्निवा
भ्यद्रवदत्यमर्षणः जघानपद्भ्यामरविन्दलोचनंदुरासदश्चण्डजवोदुरत्ययः ४ ॥

भीषितेअखिलेविश्वेयेनसः १ तद्धेषितैस्तस्यनिर्ह्रादैः हेषितैःवालैःपुच्छलोमभिःविघूर्णिताःपरि
भ्रमिताःअम्बुदायेनतंआजौसंग्रामार्थमात्मानंमृगयन्तंअन्विष्यन्तंअग्रणीरुपाह्वयन्समी
पमाजगामसर्वंकेशीतंनिशाम्यमृगेन्द्रवन्नादमकरोत् ३ ततःसकेशीतंकृष्णंदृष्ट्वामुखेनखंपिबे
न्निवमुखेविस्तार्याभिमुखःसन्अभिमुखेजगाम किंचअन्यमर्षणोऽतिकोपितःअत्यर्थमसहमानोवे

प्रत्यक्पद्भ्यांजघानरणमदः अन्यैरभिभवितुमशक्यःदुरत्ययइत्यतःसन्
दुरत्ययक्रमःअत्रईहितःचेष्टजवः ४ ॥१॥

139

तोमेमृत्योर्नितरांभयहेतोर्वैकुंठमेवाश्रयोयेषांतैः ततःकिंतत्राहघातयिष्यइति ३३ कालकल्पेनमृ
त्युतुल्येनवैद्युतोपमैरशनितुल्यैः ३४ द्रष्टुंवेतितत्तद्वस्वलि ३५ मनीषितंविचारितंसध्र्यक्स्वा

निसृताः किलमेमृत्योर्देवावैकुंठमाश्रयाः तावानयसमंगोपैर्नंदाद्यैःसाभ्युपायनैः ३३ घात
यिष्यइहानीतौकालकल्पेनहस्तिना यदिमुक्तौततोमल्लैर्घातयेवैद्युतोपमैः ३४ तयोर्निह
तयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान् तद्बंधून्निहनिष्यामिवृष्णिभोजदशार्हकान् ३५ उग्रसेनंचपि
तरंस्थविरंराज्यकामुकं तद्भ्रातरंदेवकंचयेचान्येविद्विषोमम ३६ ततश्चैषामहीमित्रभवि
त्रीनष्टकंटका जरासंधोममगुरुर्द्विविदोदयितःसखा ३७ शंबरोनरकोबाणोमय्येवकृ
तसौहृदाः तैरहंसुरपक्षीयान्हत्वाभोक्ष्येमहींनृपान् ३८ एतज्ज्ञात्वानयक्षिप्रंरामकृष्णौ
विहार्भकौ धनुर्मखनिरीक्षार्थंद्रष्टुंयदुपुरश्रियं ३९ अक्रूरउवाच राजन्मनीषितंसध्र्यक्
तवस्वावद्यमार्जनं सिद्ध्यसिद्ध्योःसमंकुर्याद्दैवंहिफलसाधनं ४० मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनो
दैवहतानपि युज्यतेहर्षशोकाभ्यांतथाप्याज्ञांकरोमिते ४१ एवमादिश्यचाक्रूरंमं
त्रिणश्चविसृज्यसः प्रविवेशगृहंकंसस्तथाक्रूरःस्वमंदिरं ४२ इतिश्रीभागवतेदशम
स्कंधेषट्त्रिंशोऽध्यायः ३६ ॥

वद्यमरणंतन्मार्जकंतथापितावानभिनिवेशोनकार्यइत्यभिप्रायेणाहसिद्ध्यसिद्ध्योरिति ४०
पकारस्यसिद्धिमिच्छाविनामाहमनोरथानिति ४१ इतिश्रीदशमेषट्त्रिंशे ३६ ॥

अयंभावः त्वमीश्वरः भूभारसंहारायावतीर्णोऽसि अतस्त्वद्रूपावर्णैः सविश्वं पालयेति अतस्त्वयि
तावद्रूपाणां केवलत्वमित्याह अप्रमेयात्मन् अपरिच्छिन्नस्वरूप योगेश अचिंत्यप्रभावः जगदीश्वर विश्व
नियन्तः वासुदेव भूतेषु वर्त्तमानः अखिलावास सर्वस्याश्रय सात्वतां पति सात्वतां प्रवर श्रेष्ठ प्रभो सर्वपालि
कथमेवंरूपोऽहमिति चेत्तत्राह त्वमात्मेति ११ तस्मिन्न जीववत्परिच्छिन्नः किंतु सर्वेषां भूतानामन्त
र्यामी नत्वसत्वमात्मा नतु तत्त्वेन दृष्टान्तः एधसां काष्ठानामग्निः ज्योतिरिवेति भूतेषु स्थितोऽपि तैर्न दृश्य
से इत्याह गूढ इति अन्तर्हेतवः गुहाशयः बुद्धेरध्यक्षः किंच साक्षी न हि साक्षी दृश्यत इत्यर्थः अपि

श्रीनारद उवाच कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्योगेश जगदीश्वरः वासुदेवाखिलावास सात्वतां
प्रवर प्रभो ॥ ११ त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसां गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष
ईश्वरः १२ आत्मनात्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गुणान् तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यव =सू
सीश्वरः १३ स त्वं भूधरभूतानां दैत्यप्रमथरक्षसां अवतीर्णो विनाशाय सेतूनां रक्षणाय च

च महापुरुषः अतः परिच्छिन्नमतिभिर्न दृश्यसे इत्यर्थः तर्हि सर्वोऽत्र त्वं किंप्रमाणमत आह ईश्वरः न
हीश्वरं विना परतंत्राणां जीवानां प्रवृत्तिर्घटत इति भावः अहमीश्वरः अन्यत्सर्वं जीवादि तत्स्वामित्वेन देव
कृतमाह आत्मनात्मनेति साधनान्तरं विना स्वत एव आत्माश्रयः स्वतंत्रः माययाधारान्तराभावात् ससृजे स
सृष्टवान् तैः सत्वादिगुणैरिदं विश्वं सृजसि अवसि पालयसि अत्सि संहरसि ननु सृष्ट्यादिक्रियाः बहुका
रकसाध्या बहुक्लेशा इत्यत आह सत्यसंकल्प इति नहि संकल्पमात्रेण बहिःसाधनापेक्षेति भावः अतस्त्वमी
श्वरोऽस्य संहाराय प्रवृत्तमाह १३ भूधरभूतानां भुवं धारयतीति भूधरा राजानः तद्रूपाणाम् १४ ॥ १४

140

तद्वचनेनैवं चयित्वा हन्तुना यप्रसारितयोः पादयोः हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिविध्य भ्रामयित्वा व्यवस्थितः तथैव हिंसितो बभूव ५ व्यादाय मुखं प्रासाद्यं वेगेन हरिं प्रत्याद्रवत् सोपि हरिर्हे सन्दष्ट मरे भुजं सव्यं निर्भिद्य त्वेन हस्ताभ्यां ततः यथोरगं बिले इति ६ ततः किं तदा हादं तदा इति च वर्णीयं भगवद्वस्पर्शितीनि तथा व्यादानेन येविहता ग्रयः लोहस्पर्शनीनि स्पर्शः यद्वा ततः समयः अतितमे लोहादि स्पर्शे तोयये तिष्ठा

तद्वेचयित्वा तमथोत्तरेण शुद्धार्थं दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः सावज्ञमुत्सृज्य धनुःशतान्तरे
यथोरगं तार्क्ष्यसुतो व्यवस्थितः ५ स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसापतद्
हरिं सोप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन् प्रवेशयामास यथोरगं बिले ६ दन्ता निपेतुर्भगवद्
भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयःस्पृशो यथा बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथामयः संववृ
धे उपेक्षितः ७ समेधमानेन स कृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् प्रस्विन्नगात्रः
परिवृत्तलोचनः पपात लेण्डं विसृजन् क्षितौ व्यसुः ८ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद् व्य
सोरपाकृष्य भुजं महाभुजः अविस्मितो यत्नहतारिः स्मयैः प्रसूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः
९ देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप कृष्णमक्लिष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत १० ॥

सयोजलोदरः ७ लेण्डं पुरीषं उत्सृजन् ८ कर्कटिकाफले हि पक्वे मध्यतो विदीर्णं भवति तद्वद्दीर्णं देतस्माद्देहाद्विगतप्राणात् अविस्मितो गर्वरहितः अयत्नेन हतो यो रिस्तेन सः केशाय कृष्णस्मादिप तदहस्यादिभिः पुनः केशवानां याह्नस्य कार्यमावेदयन् मुनिः तदाह देवर्षिरिति ९ नचायमेव तदहस्यादिपः पुनः केशवानां भगवत प्रवर इति तस्माद्रहस्यं वैरिणां केशव चिन्तवानिति मायोकी कः किं तत्सर्वं रहस्यं भगवत्प्रवर इति

स्वसंस्थयेति चितत्वात्स्वात्मनि नित्यनिवृत्तो मायाकामगुणप्रवाहो यस्मात्तं अतो भगवंतं निरतिशयै
श्वर्यं ईमहि प्रपद्यामहे इति ननु त्रिकालज्ञस्त्वं कथं न तत्प्रपंचं जानासि विवेकज्ञमगुणप्रवाहेऽवी
शिताह २२ ईश्वरमनन्यस्य वशायितारं स्वाश्रयं अन्यस्याविषयं अतः आत्ममाया आत्माधीनमायया
विनिर्मिता अशेषा विशेषा महदादयो यया द्वादिरूपा कल्पना यस्य तं धुर्यं श्रेष्ठं नतोस्मि २४ आत्मैवेके

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितं स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायया
गुणप्रवाहं भगवंतमीमहि २३ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषक
ल्पनं क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं नतोस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां २४ शुक उवाच एवं
यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः २५ भगवा
नपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदा ते
पशून्पालांश्चारयंतोऽद्रिसानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः २७ तत्रासन्क
तिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः २८ मयपुत्रो म
हामायो व्योमो गोपालवेषधृक् मेषायितानपोवाह प्रायश्चोरायितो बहून् २९ गिरिदर्यां
विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः शिलया पिदधे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः ३० ॥ एवमानंतरं

नारदोक्तमंगीकृत्य पुनस्तथैव पशूंश्चारयतां व्योमो हितः यद्वा व्योमवधः पूर्वमेव हतोऽपि विशेषा
द्विवक्षया समाहृत्य चोच्यते अतस्तिरःश्लोकं केचित्पठंति एवं हंस्वधा सर्वमेव पठंति तन्माहुरेकदेति २६
मेषवदाचरितान् चोरवदाचरितः सन् अपोवाह अपकृष्यानिनाय २९ पिदधे आच्छादितवान्

गतं घोऽहनिष्येव श्रहरपष्यति स्वोपस्त्रोमदुरंगनाक्षिपस्य: चाणूरादीन्‌ त्वयानिहताइत्यामीतिति
दुर्लनिर्देशोविस्तापनप्रकारविशेष: १६ तस्यानुतदनन्तरंशोवादीनां शंख: पंचजन: वेधेइत्यामीतिणे
भाविनिर्देशमात्रमेतत्तत्वांतरविवर्ति १७ भार्यायाजांबवत्यामहस्वधामन: सहाकालहूपान्‌ १८ हम
कायोचसन्कर्त्तीकरिष्यामि २० श्रमण्यविप्रस्यभूभारस्यचयवेविप्रहृतामिनेदनेश्रीभगवतानमेत्य

दिष्यातेनिहतौदैत्योलीलयायंहयाकृति: यस्यहेषितसंत्रस्ताम्त्यजोन्त्यनिमिषादिवे १५ चा
णूरंमुष्टिकंचैवमल्लानन्यांश्रहस्तिपान्‌ कंसंचनिहतंद्रक्ष्यपरश्रोऽहनित्तेप्रभो १६ तस्यानुशं
खयवनमुराणांनरकस्यच पारिजातस्यहरणमिंद्रस्यचपराजयं १७ उद्वाहंवीरकन्यानांवी
र्यशुल्कादिलक्षणं नृगस्यमोक्षणंशापात्द्वारकायांजगत्पते १८ स्यमंतकस्यहरणंसादान
सहभार्यया मृतपुत्रप्रदानंचब्राह्मणस्यस्वधामत: १९ पौंड्रकस्यवधोपश्चात्काशिपुर्याश्चदीपनं
नेतवक्रस्यनिधनंचैद्यस्यचमहाक्रतौ २० यानिचान्यानिवीर्याणिद्वारकायामुसन्भवान्‌ कर्त्ता
इत्याम्यहंतानिगेयानिकविभिर्भुवि २१ श्रथतेकालरूपस्यक्षपयिष्णोरमुष्यवै अक्षौहिणीनां
निधनंद्रक्ष्यामर्जुनसारथे: २२ ॥

निहयेन २१ विशुद्धविज्ञानघनंकेवलमनेकमूर्त्तिप्रतएवस्वसंस्थापासवरूपस्यसम्यक्सिद्धिर्येवपरमा
नंदरूपयासमस्तगामा: स्वैश्वर्येणयेनतंप्रामेकामततोकामंत्यमेकल्पनामाहश्रमोघवांछितमिति न
नुतोवरूत्वाचेदस्मिनर्हितनुतिंवाराकेनत्त्रति: प्रतत्राह २२ ॥ ॥

श्री भा० टी० १४२

अथ [illegible] अथ संस्मरणीयस्यापि ममस्यादेवकृतस्य न स्मरणं क्रियमाणः कालनयेति अथ भावः
प्रधानत्वात् क्रियमाणानां तृणादीनां किंचित्करत्वं तथा कमलेन दर्शने क्रियमाणानां जीवानां न पश्यकाले
एवं इति विभावयति ५ अतोनयोः प्रत्येकं मम मामंगलं भवेन हस्मेवेति ज्ञायते भवोजन्मत्वफलं
जातमितिज्ञायते यस्यत्तः नमस्करिष्यामि ६ अमंगलन्तोषाम्रकान्तमोहकेमेतिवर्तत्या
ज्ञातमित्येतिज्ञायते यत्ततः नमस्करिष्यामि ६ अमंगलत्तांचमनकानंत्तमोहके तिवर्तत्या
स्त्वेयं अतिवल कोसोपिममानुग्रहस्य तत्त्वेन कन्यात् यतोहरं च्छिप्याम्यहस्त्वेद्रस्याभीतिसंवंध्य

मेवेममाधमस्यापिसोदेवाच्युतदर्शने क्रियमाणाकालनमाच्छवितरति कश्चन ५ म
माया मे गलेन हफलवाञ्छवसंभवः यत्रमस्ये भगवतो योगिध्येयांत्रिपंकजं ६ केसो
यत्ताद्यात्मक्रमे त्वनुग्रहंदेवि त्रिपमेश्रहितामुनाह्रदेक्ता वतारस्यकुरत्यंतमः सर्वत्रैपत्र
हवमेरुलविषा ७ यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रियावदेवामुनिभिः समात्वतेः गोवरणा
यान्तुचौर्यं स्वरहनेयज्ञोपिकालोकवक्ककमोकितम् ८ दृक्ष्यामितंनमकपोलनासिकंस्मितावं
लोकारुणाकंजलोचनं मुखेमुकंदस्यगुडालकावृतं प्रदक्षिणमप्रचयंति वमगाः ९ ॥

ब्रह्मादिभिरर्चितमिति परमेष्ठ्य
द्वरीषादयः तत्तः संसारमत्तरत्तीर्णाः अंघ्रिपद्मेविभावयति ७ ब्रह्मादिभिरर्चितमिति परमेष्ठ्य
र्थमाहु श्रियार्चितेतिसौभाग्यातिशयं मुनिभिर्भक्तिसहितैः परमभक्त्याद्यंगोचरइति कपालत्वेय
द्वेपिकालोमत्तिश्रममाप्रफलभवे ८ मनोरथान्तरेकरोति द्रक्ष्यामीति शोभमानो कपोलो नासि
कादयस्मिन्त स्मिनसहितः अवलोको यस्मिन् अरुणाच्छालोक जः पद्मस्तद्वत् लोचनेयस्मिन् त
चलंत्स्वालकावृतं चक्रकेणावृतेनतदानीमेव प्रभम चर्कड इत्यतिरुच्यमाहरुप्रदक्षिणामि ३५ १४२

242

प ग्रहणातुरः हरिः सिंह इव पशुमारो यथा भवति तथा मारितः ... इत्यर्थः ३२ गोपैः स्तूयमानः
पौलैर्विमानिकैर्देवैः ३४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे सप्तत्रिंशः ३७ अष्टत्रिंशे ... अक्रूरो गोकु
ले गतः ... रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा ... कंसवधे हेतुर्वर्णितो मनो ततो व्योम
हन्तेक्षणः सायं गोकुलमागतः तदेव श्रीभगवता नारदेन केशवधादिकार्यं विज्ञापितं श्रीकृष्णाग्रजमग्रतो

तस्यान्तकर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां गोपान्नयन्तं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ३१ स निजं रू
पमास्थाय गिरीन्द्रसदृशो बली इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तं निगृह्याच्यु
तो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानं निर्भि
द्य गोपान्निःसार्य कृच्छ्रतः स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं ३४ इति श्रीभागवते द
शमस्कन्धे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ श्रीशुक उवाच ॥ अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः उषित्वा
रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलं १ गच्छन्पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे भक्तिं परामुपग
त एवमेतदचिन्तयत् २ किं मयाचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः किं वाथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य
केशवं ३ ममैतद्दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनं विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ४

तस्य प्रभावं वर्णयितुं तदा अक्रूरस्य गोकुले गमनादित्याह अक्रूरोऽपीति अपीति सम्भावनायां १ भक्तिमे
... पुनः सम्भावयति ममैतदिति द्वयेन ३ विषयात्मनो विष
... यथा ब्रह्मकीर्तने वेदोच्चारणे ... ४ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
२४३

143

ननु सर्वधर्माद्धेर्कारादिरहितस्यात्मारामस्य लीलामपि कुतः इत्याशङ्क्याह यदा तद्ग्रहणार्थं तत्प्राप्त्येनाह
अखिलानि अमीवानि पापानि घ्नन्ति हरन्तीति अखिलामीवहानि तैः तथा सुमङ्गलैः गुणा
भगवतो लीला नित्या गुणाः कर्मणादयः कर्माणि जन्मानि च तैर्विमिश्रा युक्ता वाचः जगत्प्राण
न्ति जीवयन्ति ये च तद्विरहिताः ताः स्वलङ्कृताः अपि शवस्य मलेकृता वत्
कवत्शोभनाः सतां सम्मताः १२ स्वधर्मविनान्येन वर्णाश्रमान्पालयता मम सवयोणां स्वसकर्ताम

यस्याखिलामीवहभिः सुमङ्गलैर्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वै
जगत्यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः १२ स चावतीर्णः किल सात्वतान्वये स्वसेतुपालामरव
र्यशर्मकृत् यशो वितन्वन्व्रज आस्त ईश्वरो गायन्ति देवा यदशेषमङ्गलम् १३ तं त्वद्य नूनं
महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकान्तं दृशिमन्महोत्सवम् रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं द्रक्ष्ये ममासन्नु
षसः सुदर्शनाः १४ अथावरूढः सपदीशयो रथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये धिया धृतं
योगिभिरप्यहं ध्रुवं नमस्य आभ्यां च सखीन्वनौकसः १५ ॥

न्ववतीर्णः १३ त्रैलोक्ये एकः कान्तः दृशिर्दृष्टिस्तस्य हि नो मनोहरं अत एव श्रियः ईप्सितमास्पदं एवंभू
तं नूपं द्रक्ष्यामीति यथा तत्तदर्शनेनाहं द्रक्ष्यामीति अत्र लिङ्गव्यत्ययः प्रभातास्तस्य मयाः सुदर्शनाः सुप्रभाता
तेजस्याभ्यवकाशः अभूवन्नित्यर्थः १४ किंच अस्यानन्तरं सपदि तत्क्षणमेव वा रथादवतीर्णः स
न् प्रधानयोः पुरुषयोः रामकृष्णयोश्चरणं योगिभिरप्यात्मलाभाय केवले धियैव धृतं साक्षाद्दृढं ना
मस्यामीति आभ्यां सहान्यांश्च सखीन् गोपांश्चेति नमस्यामीति किंचापीति १५ ॥ ॥ ॥

पुनरपि किं वितनोति अपि येतिर्दिशुषः आसवतः लावण्यधामाश्रयः तस्य विस्तीर्णेद्वा विलोलो लावण्यपुञ्जं यद्वा
सवत्रः तस्यापवेल्लवनदर्शने भवित्ताव्यघ्यति अमियघेवेस्यात्तर्हि महामसदृशो लोचनस्य फलं तस्यादि
त्तिनअपितस्यादेवेत्यर्थः १ यथा हेतेतिचतुर्भिः कुलकेनैवेपोक्ता नन्वस्मदादिवदेवकार्त्तस्व भोक्ता
त्वादियमैः तत्तत्तत्रप्रतीयमानाकथ्यविस्तुत्वमितीमोपोक्ताश्लोकत्रयेण याकुवैश्च पुत्रैर्पंत ननतमहोरूप्ता
मीतिमनोरथ्यं करोति तथाहि हंरेणमाहात्म्यकतो प्रसन्नतोः कार्यकारणयोरीति तार्हत्वेणमात्रतोप्य

अथायविस्तो मेत्तुजन्नमीशुमोभासावत्तानाथभुवोनिजेच्छया लावण्यधाम्नो भवितोपलेबनं
महोत्तनतस्यात्फलमेज सादृशोः १ यह्यत्तितां हे हरिहितोप्यसन्नतोः स्वतेजसापात्ततो
निदाघ्रमः स्वमायया त्मन्यरवितिमदीनया प्राणान्तर्थीभिः सदोपसंभीयते १२ ॥

हे हे त्तिनार्थ इति अहंकारहीनः तथापि प्राप्तत्तमो भिदा भ्रमः तमः स्वत्तानं तमसो भिदा भेदाः ततो भ्रमः अ
निवेषणादि अधास्ता अप्राप्तताः तमसाद्यायस्मिन्नकु [illegible] एतन्नत्राह स्वतेजसातिचिद्गुणादिनि
स्वरूपेण ज्ञानाकारेण तथा स्वमायया स्वाधीनया मायया नदीनया तत्संबेलतया प्राणान्तर्धीभिः सहितैः
आत्मन्यात्मनि स्वस्मिन्नेव रवितैः जीवैः सदनेषु हृदीषु हृदेषु नन्तरङ्गोपीसहृद्वीषु चलीलया कर्म
णि दुर्वहमसन्न तत्तदभिधीयते अभिमतेन प्रतीयते १२ ॥ ॥

अथ मां परिरप्स्यते आलिङ्गिष्यति यदा तदैव मे आत्मा देहः तीर्थीक्रियते पवित्रीकरिष्यति उच्छ्वसि-
ति शिथिलीभविष्यतीति अतो देहात् २१ ततो मां तातेति तदा जन्मभृतः सफलजन्मानः अन्यथा
जन्मैव न भवतीत्याह महीयसेति महीयसा श्रीकृष्णेन यो न आदृतः तस्य जन्म धिक् अमुष्य जन्तोः २२
ननु सुहृदादिबुद्ध्यादिष्वेवास्ते प्रद्युम्यादयो जीवधर्माः कथमीश्वरे संगच्छन्ते अत आह न तस्येति दयितः

सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ मां आत्मा हि तीर्थीक्रियते तदैव
मे बन्धश्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः २१ लब्धाङ्गसङ्गं प्रणतं कृताञ्जलिं मां वक्ष्यतेऽक्रूर ततेत्युरुश्रवाः
तदा वयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् २२ न तस्य कश्चिद्दयितः सु-
हृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा तथापि भक्तान्भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रि-
तोऽर्थदः २२ किं चाग्रजो मावनतं यदूत्तमः स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ गृहं प्रवेश्याप्तस-
मस्तसत्कृतं सम्प्रक्ष्यते कंसकृतं स्वबन्धुषु २३ शुक उवाच इति संचिन्तयन्कृष्णं श्वफ-
ल्कतनयोऽध्वनि रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप २४ ॥ ॥

प्रियः सुहृत्तमो हितः तद्विपरीतो द्वेष्यः एतत्सर्वव्यतिरिक्त उपेक्ष्यः तथापि अग्रजः श्रीरामः भक्तो
तो यथा भजते ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति श्रीभगवद्वचनात् अविषमत्वेऽपि भ-
क्तेभ्य एव फलदातृत्वं अत्र दृष्टान्तः यद्वत्सुरद्रुम इति २२ भक्तान्भजते तत्र च यथा ये यो मणाञ्जलि
करिष्यतीति किं चेत्येवं गृहीते मां आप्तानि समस्तानि सत्कृतानि सज्जादीनि येन तं मां २३ रथमार्गे

अथ यस्तत्वात्यस्मिन्तद्भावयति तत्तादृभावमिति तात्पर्येण ९ बलिनातावत्पदत्रयपरिमितदानयसमय
स्य कृत्स्नेउदकेनिहिते कोपिकरेहस्ते नापि गोवर्धनोद्धरणादनन्तरं तस्याभिषेकसमये पूजाऊर्वगाथा
सोदकं करेदत्तमिति तेयेसम्बन्धरणे संसारभयनिवृत्तकामानामभ्युदयप्रदे चेत्यन्तं अनुरक्तानामपि
परमसुखदे चेत्याह यन्नाचाणाह्नोवितते वितर्के विहारेया सक्रीडायां सोगन्धिकस्य गन्धपद्मगन्धे
यस्य तत्सौगन्धिकगन्धि १० एवं परमात्मग्रहे संभाव्य पुनरप्यसंभवमाणोक्यपरिहरतिनमयीतियुष्म

अयेन्त्रिमूलेपतितस्यमेविभुः पितस्यधास्यन्निजकृत्तपंकजे दत्वाभयेकालभुजंगरंहसा
प्रोद्देजिताना परतोवितायन्न्रणां ११ समर्हणायत्रविधायकोपिकः तथावलिश्चापजगत्रयेन्द्र
तो यन्नाविहारेव्रजयोषितात्रमं स्पर्शेन सौगन्धिकगन्धपात्रदत् १२ नमयुपेक्ष्यत्यविभु
हिमच्युतः केसस्यहन्त प्रहितो पिविश्वहक् योनेवहितत्वेनमपन्नदीहितेते त्वन्नेन्द्रत्यमा
लेनचवन्दना १३ अयेन्त्रिमूलेवहितेकृतांजलिमामीहितामस्मितमाईयाहणा मपघ

पाह्केसे नप्रहितः अतस्तस्य हन्तः तथापिमध्यमसत्यिअरेयमितिकुहितंद्येधाति तकरिष्यतीत्य
र्थः यतो विश्वहक् सर्वज्ञः अतोममचेतसोन्तर्बहिश्च यदीहितं चेष्टितं तत्तथाः ते अतः स्वतयामीतित्य
न्नानेनेदतेते अथभावः चेत्तमेवहिरेवकेसमनुवर्तते अन्तस्तत्कालमेवतेदतदसो हदिस्थितोजाना
तीति यद्वाप्रतत्तुगतर्वे हितमिति १४ अपियदि अन्त्रिमूलेचरणेयोगतेनवहितेसेयतां कृपाम्रते
नाईयाहरणा मामीहितादस्तुतितर्हि मयपेव विनष्टाखिलकल्मषः पतामकदवोष्ण मास्यामीति

अ॰ ऐ॰ यु॰ ॥ १७ ॥

॥ ३५ ॥

[illegible]

145

[illegible]

[illegible]

अखिलैर्लोकपालैः किरीटैर्जुष्टोऽमलः पादरेणुर्यस्य तस्य क्षितिकौतुकानि क्षितेरलंकारभूतानि २५ तद्दर्श-
नेन य आह्लादः तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य सः प्रेम्णा ऊर्ध्वानि रोमाणि यस्य सः अश्रूणां कलाभिर्लवैराकुले ईक्षणे यस्य
सः रथादवस्कन्द्य अवप्लुत्य तेषु पदेष्वचेष्टत व्यलुठत् अहो इति महाप्रभोः नारायणस्य अमूनि अङ्घ्रिरजांसीति ज्ञात्वा
भक्तो भावयन् ननु किमर्थमेवं व्यलुठत् नास्ति प्रेमसंभ्रमे फलोद्देशः इत्याह देहभृतामिति २६ देहभृतामेता-

पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षिता-
न्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादव-
स्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति २६ देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भयं शुचं सं-
देशाद्यो हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः २७ ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ नीलपीताम्बरध-
रौ शरदम्बुरुहेक्षणौ २८ किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ सुमुखौ सुन्दरवरौ बाल-
द्विरदविक्रमौ २९ ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजैश्चिह्नितैरङ्घ्रिभिर्व्रजं शोभयन्तौ महात्मानौ सानुक्रोशा-
स्मितेक्षणौ ३० उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ पुण्यगन्धानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजवा-
ससौ ३१ ॥

वानेव पुरुषार्थः कंसस्य संदेशात् प्रारभ्य हरेर्लिंगश्रवणदर्शनादिभिर्योयमक्रूरस्य वृत्तिरिति संदे-
शः आदौ यस्यार्थस्य सः एतावानक्रूरस्य जात इति वा २७ ततः कृष्णं रामं च ददर्श गावो दुह्यन्ते यस्मिन्नि-
ति गोदोहनं तत्स्थानं गतौ आश्रमौ २८ सानुक्रोशेणानुकम्पाहितभासितेन स्मितयुक्ते ईक्षणे ययोः ३०
उदाराः रुचिराश्च क्रीडाश्चेष्टा ययोस्तौ स्रग्विणौ रत्नस्रग्भिरलंकृतौ ३१ ॥

तेषामपि किमनमीवमुपद्रवस्त्वमितियावत् ३ अनामयमारोग्यं ४ एवं प्रश्नोपि समनातिसेवात्
इत्याह किंन्विति हे अंग हे अक्रूर एधमाने अस्माकं न कुलस्यामये रोगे तो मातुल इति नाम यस्य तस्मि
न्सति स्वानां ज्ञातीनां तत्प्रजासु च ५ अहो अस्मन्निमित्तमित्याह तिनेडः से आर्ययोः पित्रोरुपराधयोः यद्धेतोर्यद्रा
हमेव हेतुस्तस्मात् हे सौम्य स्वानां वा दर्शनं अद्य मम संजातं दिष्ट्या भद्रं भद्रं ७ माधवः ममोक्तपाजोक्तं

सायंतनाशनं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितं ३ श्री
भगवानुवाच तात सौम्यागतः कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवम
नामयं ४ किं नु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये कंसे मातुलनाम्नांग स्वानां नस्तत्प्रजासु
च ५ अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः ६ दि
ष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितं संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणं ७ शुक उ
वाच पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः वैरानुबंधं यदुषु वसुदेववधोद्यमं ८ यत्सं
देशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयं यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुंदुभेः ९ श्रुत्वाक्रूरव
चः कृष्णो बलश्च परवीरहा प्रहस्य नंदं पितरं राज्ञा दिष्टं विजज्ञतुः १० गोपान्समादिश
त्सोपि गृह्यतां सर्वगोरसः उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च ११ ॥

८ योसंदेशोऽस्य यदर्थं चागमनं यदि भिवोक्तं नारदेनास्य कृष्णस्य स्वजन्म कंसस्य जन्म आ
नकदुंदुभेः सकाशात् ९ विजज्ञतुर्विशेषेण ज्ञापयामासतुः १० सोपि नंदः गोपान्समादिशत् ता
न्देव दर्शयति गृह्यतामित्यादिना गोरसः क्षीरादि उपायनान्युपायनार्थं ११ ॥

146

सम्प्रतिसमानिरनुग्रहेहस्तेकपंकेनप्रकारेणजीवेयेत्यर्थः सोनःपशुचातीमपक्यालकोयेषामवीनांमे
पाणानपवनतस्यास्त्यर्थः निरनुग्रहत्तामेवाह योवधीदितिलोकान्तोकानिग्रस्ततग्रतिपादः अमा
हृत्वनर्पयतियः अतःखलःतस्यकेमस्पप्रजानांहे अक्रूरवेयोजीवनमात्रमपिदुर्लभंतेषांवःकिंकृपाले
विचारयामीति मधुरयावाचापवेसक्तनःतपवद्वाचोपरिहृष्टेनप्रश्नेनश्रधपरिश्रमंसमारपरिश्रमं ४

निवेद्यमोचातिपथेसेवाहव्रातमाहतः अत्रैवकृगणेमेध्यंब्रह्मयोपाहरद्विभुः ३४ तस्मैभु
क्तवतेप्रीत्यारामःपरमधर्मवित् मखवासैर्गन्धमाल्यैःपरांप्रीतिंव्यधात्पुनः ४० पप्रच्छमत्क
तेनंदःकथंस्थनिरनुग्रहे कंसेजीवतिदाशार्हसौनपालाइवावयः ४१ योवधीत्स्वस्वसृतो
कान्कोशंत्यादीनदीनवत् किंनुस्वित्तत्प्रजानांवःकुशलंविमृशामहे ४२ इत्थंसूनृतया
वाचानंदेनसुसभाजितः अक्रूरःपरिपृष्टेनजहावध्वपरिश्रमं ४३ इतिश्रीभागवतेदश
मस्कंधेअक्रूरव्रजगमनेनामअष्टात्रिंशः ३८ श्रीशुकउवाच सुखोपविष्टःपर्यंकेरामकृ
ष्णोरुमानितः लेभेमनोरथान्सर्वान्पथियान्सचकारह १ किमलभ्यंभगवतिप्रसन्नेश्रीः
निकेतने तथापितत्परराजन्नहिवाञ्छतिकिंचन २ ॥ ॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांअष्टत्रिंशः ३८ नवत्रिंशेपुरीगच्छत्यच्युतेनोविलोक्य अक्रूरेणाप्यकालिन्द्यांवि
ष्णुलोकस्यदर्शनं भक्तमनोरथाःसर्वाभवंतीतिद्योतयन्नाह सुखोपविष्टइतिद्वाभ्यांसत्कृत्यामुपविकोमा
सो निनः १ हेनातमोम्पंगतेनतथाभवतितथागतःस्वात्मातिवेधनोस्वेषहृदः नान्यार्थःसर्वपिंड
वेणनकामपिरसंवेरि २॥ ॥

कृष्णस्नेगान्तिविधायविलक्षयन्तीति विधात्तारं प्रत्येकमाक्रोशं यन्त्यग्राहुः अहोइतिमेअहितावरणं
येनस्नेहेनअकृतार्थान्प्रामीणानपितारविशुनहितिवियोजयसितस्मात्तदयावालिशोसितमित्या
हुः अपार्थकमिति ३९ विनाहितेचनवेदेकमेत्याहुः यस्त्वमितिशोकमनदत्तीतिशोकापनोदःसता
मस्मितलेशाशुप्रहासः तेनस्वेदशु⋯⋯स्ववक्रेमकमदर्पोशुनस्त्यपारोत्यहरणलोकरोषि
अतस्त्ववकृतकर्मअसाधुमितिमित्यर्थः ४० किंचदत्वापहारिणेनअक्रूरः त्वमित्याहुः ननुअक्रो
रइतिनाहमितिचेत्तत्राहुः अक्रूरसमाख्यायेतिनह्येकाकीसन्तःप्रभवति अतोनानामोनेरणास्मा
गाप्यक्रूरः अहोविधात्तस्त्ववनकविहयाश्रयाज्यमेत्याप्रणायेनदेहिनः तोस्याकृतार्था
न्विशुनेत्यपार्थकविक्रीडितंतेर्भकचेष्टितयथा ३९ यस्त्वप्रदर्शतासितकेतलाहृतेषु
कुन्दवक्रेस्वकपोलशुत्रसम शोकापनोदस्मितलेशास्वदकेशाधिपाशेत्यमसाधुतेक
तम् ४० क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्ययास्मनः चक्षुर्हिदत्तंहरसेवताज्ञवत् येनेकदेशेविलस
सोष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्मवयंमधुद्विषः ४१ ननेदस्नेहःक्षणभंगसौहृदस्समीक्ष्यनः स्वकृ
तान्गावतविहायगेहान्स्वजनान्सुतान्पतीन्तदास्यमद्धोपगतान्नवप्रियः ४२ ॥॥

अक्रूरेत्वमेवागतोसिकृष्णंहृगमिन्नप्रस्वचक्षुरितिचेत्त येवत्वदृत्तेनचक्षुषामधुद्विषपकदर्शने
नवक्राष्टोत्वदीयमस्मत्तहितोसोष्ठवेनेप्रगणमहाभेदहस्त्वन्योवयंतच्चक्षुर्श्रयेभावाममस्वदंहस्य
माभित्नानमितिमर्तौवक्ष्णस्मेवियोजयनस्माचेपीकरोषि ४१ विधात्तारंविहायपरस्परमाहुः।
नमहद्गुणितवनस्वेदेक्षणभंगुरस्तमस्थिरसौहृदेयमस्मतःगृहादीनविहायअस्माञ्त्यात् तैसेव

दाक्षप्रपानाबहुकोणितयः नताङ्गीनेयवहिगानपक्ष्मणः शुभ्रानसमीरि
पति मत्वावहित्वैवारप्यास्मःभागवहिगासाः ४३ ॥

रसान्श्रोतादीन्शब्दादीन्संलीनैर्वं सूचयति अविकिनस्य योगस्य विवेकेन्माथैरमानन्दास्यामतिद्वाराव्र
जस्त्रियःकृष्णेनाचोषयन्स्वर्णेनापोषितवान् ताःकृत्स्नैकजीवनाःगोप्यःतन्नन्दोऽक्रूरमागतम्
नेति १४ काश्चालिंगन्त्योहृदयेषु भिःकाश्चिदितितेन श्वसेनकृत्तोयोहृत्तापःतेनश्वासःतेनम्ला
नोमुखश्रीयासांताःबभूवुरितिदुकूलानिचकेशग्रन्थयश्चस्रंसन्तोऽनुकूलपदयोयासांतथाभूताःका

यास्यामःश्वोमधुपुरींदाम्यामोनृपतेरस्मान् इत्थंमनःसममहत्यवयोजितांनृपदाःकिल
१२ एवमाघोषयत्तत्रनन्दगोपाःस्वगोकुले १३ गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्यबभूवुर्व्यथिताभृशं
रामकृष्णौपुरींनेतुमक्रूरंव्रजमागतं १४ काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः स्रं
सद्दुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्चकाश्चन १५ अन्याश्चतदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः नाभ्यजा
नन्निमंलोकमात्मलोकंगताइव १६ स्मरन्त्यश्चापराःशौरेरनुरागस्मितेरिताः हृदिस्पृशश्चि
त्रपदागिरःसंमुमुहुःस्त्रियः १७ गतिंसुललितांचेष्टांस्निग्धहासावलोकनं शोका
पहानिनर्माणिप्रोद्दामचरितानिच १८ चिन्तयन्त्योमुकुन्दस्यभीताविरहकातराः समेता

श्चनबभूवुरिति १५ तस्यश्रीकृष्णस्यानुध्यानेननिवृत्ताअशेषाश्चवृत्तयोरागादिवृत्तयोयासांताः इमं
लोकंदेहंनाभिजानन्तस्मात्ताआत्मलोकंगताइवेति १६ अपराःस्त्रियःशौरेर्गिरःस्मरन्त्यःसंमुमुहुःकथंभूता
अनुरागगाभ्यां यस्मितेनेरिताहृदिस्पृशन्तीतितथाहृदिस्पृशःमनोज्ञाःचित्राणिपदानियासांता
नाः १७ विरहेणकातराःविह्वलाःअच्युतेआशयःचित्तंयासांताः १८ ॥

श्री° भा° द° सु° टी° १५८

अहोपि मामश्रीकृष्णमित्याहुः अनार्द्रधीरिति अन्योह्नाक दिनापीयंस्यमः जाह्देवकीसोर्मपि न्यूतः यस्मि विनयमालक्ष्य विरहश्रोपतितेन निवारितः इत्यर्थः किंचेदृशमिति अयमावः यदिदैवमस्माक मनुकूलंभवेत् विजःकश्चिद्देवामयेप्रतिकूलेनजनकस्माकस्ये यातोभवेत् अन्यद्दा किंचिदनिष्टस्या ननक्तीति २८ यस्मात्संभ्रमेण माहसमपिमत्याहुः निवारयामः इति अस्माकं विघ्नं करिष्यन्तीति निमिषार्धदुस्त्यजात् मुकुन्दसङ्गात् विध्वंसितानि वियोजितानि ऋतपदचीनानि चेतांसि यासां एवं

अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते २८ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन् कुलवृद्धबान्धवाः मुकुन्दसङ्गान्निमिषार्धदुस्त्यजाद्दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् २९ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमन्त्रलीलावलोकपरिरम्भणरासगोष्ठ्याम् नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्तम् ३० योऽह्नः क्षये व्रजमनन्तसखः परीतो गोपैर्विशन्खुररजश्छुरितालकस्रक् वेणुं क्वणन्स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन चित्तं क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम ३१ ॥ ॥

तानामस्माकं तन्मृत्योरपि भयमित्यर्थः २९ इतोऽधिकारणाद्वयमाहुः समेवालम्बनीयमित्याहुः हे गोप्यः यस्यानुरागेण ललितं स्मितवल्गुमन्त्रलीलावलोकश्च परिरम्भणं चानुरागेण यत्ता निषस्यां रासगोष्ठ्यां रासक्रीडासभायां ताः अस्माभिः क्षणदा रात्रयः क्षणमेव नीताः तं मन्तकसंविनाकृतं तमः विरहदुःखं कथं तत्र अतितरेम कथंचिदित्यर्थः ३० किंचास्तां तमोऽतितरणं जीवनमेव कथं स्यादित्याहुः अह्नः क्षये दिनावसाने खुररजोभिः छुरिताः धूसराः अलकाः स्रजश्च यस्य सः व्रजे विशन् स्मितेन युक्तः कटाक्षनिरीक्षणं तेन निक्षिप्तं क्षिणोति अ

३८ ॥ ॥

सेयं मृत्युः सखे प्रभातेति व्रजस्य ते कृसस्य सखेयासेति आदरेणाहुस्तां तु कथंभूतमयोगेन नेत्राञ्जितेन
उत्कलितमञ्जुस्मितेन स्मितमेवासवो रसो यस्मिन् तत् महाश्रुपातोत्कलितस्मितेन आसवरूपं यन्म
त्वं तत्तव पानं सखे त्वामेव मे भावयेति २४ व्रजस्त्रियाणां हितानि तथा भवतु नाम तथाप्यस्मत्स्नेहेनापि
हि पित्रादिभिः ... वर्तितमागमिष्यतीत्याशंक्याहुः हे अबलाः तासां मधुवन्मञ्जुभाषितैर्वशीकृतचित्तः
तथा तासां मलज्जस्मितैः विभ्रमैर्भ्रमत् परवान्पित्रादिपरतंत्रोऽपि यद्वा व्रजपरश्च ... इति यस्य
मः तथा मनस्वी पाशोऽपि ... विदग्धाः नः कथं प्रतियास्यते प्रत्येष्यति न कथंचिदित्यर्थः २५ कि

मसखे प्रभाता जनीयमाशिषः सत्याबभूवुः प्रयोषितां ध्रुवम् यासां प्रविष्टस्य सखे व्रजस्य
ते यास्यत्ययोगोत्कलितस्मितासवम् २४ तासां मुकुन्दो मधुमञ्जुभाषितैर्गृहीतचित्तः परा
वान्मनस्यपि कथं पुनर्नः प्रतियास्यते अबलाग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २५ अद्यध्रुव
तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजान्धककृष्णिसात्वताम् महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्य
ति ये चाध्वनि देवकीसुतम् २६ ...

चास्मदन्तर्भावो भविष्यतीत्याहुः अद्येति तत्र पुरे दाशार्हादीनां दृशो हर्षः महानुत्सवो
भविष्यति ये देवकीसुतं द्रक्ष्यन्तीति तथा ये चान्ये अध्वनि गच्छन्तं द्रक्ष्यन्ति तेषामपि हर्षो भविष्यतीति य
द्वा द्रष्टारस्तु द्वितीया तेषां दृशो नेत्राणां महोत्सवो भविष्यतीत्यन्वयेति अन्यथार्थं भवनेऽतः मन्मनेनपदान्
२६ अक्रूरेणेत्याहुः मैतद्विधस्येति एषा विधाविधानेक मैयस्य ग्रन्तपस्वनिष्कृपस्य अक्रूर इति नाम

श्री० भा०द० टी० १४५

ब्रह्मवेदं जपन्नक्रूरो बालौ कृष्णौ तौ मलाविति पाठे किन्तु चेत्तसेतेऽक्रूराय जले रूपमात्मीयं दर्शयत् ४२ सि
द्धादिभिः स्तूयमानं सहस्रशिरसं मस्तकं यस्य तं सहस्रफणा मौलयो यस्य सेतुनीतिं तथा तं नीलं अंबरं यस्य तं वि
सवत्कमलनालवत् धवलैः श्वेतं कैलासमिव स्थितं ४४ तस्योत्संगे क्रोडे लोके नेदहार्थे विलोक्यत्येकाद

149 निमज्ज्य तस्मिन् सलिले जपन् ब्रह्म सनातनं तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ४१ तौ र
थस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः तर्हि स्वित् स्यन्दने न स्त इत्युन्मज्ज्य व्यचष्ट सः ४२ तत्रापि च य
थापूर्वमासीनौ पुनरेव सः न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्
स्तूयमानमहीश्वरं सिद्धचारणगन्धर्वैरसुरैर्नतकन्धरैः ४४ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौ
लिनं नीलाम्बरं विसश्वेतं शृङ्गैः श्वेतमिव स्थितं ४५ तस्योत्सङ्गे घनश्यामं पीतकौशेयवास
सं पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मपत्रारुणेक्षणं ४६ चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणं सुभ्रून्न
सं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरं ४७ प्रलम्बपीवरभुजं तुङ्गांसोरःस्थलश्रियं कम्बुकण्ठं निम्ना
भिं वलिमत्पल्लवोदरं ४८ ॥

शोतन्नोकेनान्वयः ४६ शोभने भ्रुवौ यस्य उन्नता नासिका यस्य तं चारू कर्णौ च शोभमानौ कपोलौ यस्य अरुणौ
अधरौ च यस्य तं चाति ४७ तुंगांसौ सोयस्य उरःस्थले श्रीर्लक्ष्मीर्यस्य तं च तं च वलिवत्पल्लवोदरं वलयति
र्यक्तास्त्रिनिम्ना नाभिर्यस्य स तं तद्वत् वलिवत् तद्वत् तस्य पल्लववत् अश्वत्थदलसदृशं उदरं यस्य तं ४८ ॥

कृष्णविषक्तानि मानसानि यासां ताः सुस्वरमुच्चैः क्रूरमक्रूरतः कृत्वा केशिकंसनिसूदनः गोपीमनो-
रथारामः रमारामः स्वपुरं ययौ ३२ स्त्रीणामिति अनादृत्य कृते मैत्रादिके मैत्र्योपासने तदादिकं ये-
न सः ३३ अनुसज्जन्त अनुगच्छन् अनुरञ्जिताः प्रत्याहृत्य निरीक्षणादिभिः किंचिदनवीक्षिताः

शुक उवाच एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः विसृज्य लज्जां रुरु-
दुः स्म सुस्वरं गोविन्द दामोदर माधवेति ३२ स्त्रीणामेवं रुदतीनामुदिते सवितर्यथ अ-
क्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथं ३३ गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः शकटैस्ततः आ-
दायोपायनं भूरि कुम्भान् गोरससम्भृतान् ३४ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरञ्जिताः
प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ३५ तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदू-
त्तमः सान्त्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ३६ यावदावीक्ष्यते केतुर्यावद्रे-
णू रथस्य च अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपलक्षिरे ३७ ता निराशा निववृतुर्गो-
विंदविनिवर्तने विशोका अहनी निन्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितं ३८ भगवानपि संप्राप्तो रामा-
क्रूरयुतो नृप रथेन वायुवेगेन कालिंदीमघनाशिनीं ३९ तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा
मृष्टं मणिप्रभं वृक्षषण्डमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य च

प्रत्यादेशं सन्देशं याते ३५ तप्यतीस्तप्यमानाः आयास्ये पुनरागमिष्यामीति दूतवाक्यैः ३६ कृष्णम-
नुप्रस्थापितात्मानः अनुप्रेषितचित्ताः लेख्यानि चित्रपुत्रिकास्तद्वन्निश्चलाः ३७ वृक्षाणां षण्डं समूहमुपव्रज्य

श्री° भा° द° पु° टी° १५°

अस्मत्कृष्णोऽसावेवंभूतःपरमैश्वर्यमितितात्वेति ५९ इतिश्रीभा°टी°दशमस्कंधेएकोनचत्वारिंशः चत्वा
रिंशेततोऽक्रूरःकृष्णमेवपरेश्वरं प्रणम्यभक्त्यास्तुत्यावसगुणागुणाभेदतःश्रीकृष्णंप्रणमतिनतोऽस्मीतिदे
श्यंततोक्तस्मिन्ननतोस्मित्वमस्मात्विलक्ष्यःजतोमोवालीननतोस्मितत्राहआद्यंपुराणंअव्ययंच अनादिनिधन

विलोक्यसुभृशंप्रीतोभक्त्यापरमयायुतः हृष्यत्तनूरुहोभावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५६ गि
रागद्गदयास्तौषीत्सत्त्वमालम्ब्यसात्वतः प्रणम्यमूर्ध्नावहितःकृतांजलिपुटःशनैः ५७ इति
श्रीभागवतेदशमस्कंधेएकोनचत्वारिंशः अक्रूरउवाच नतोस्म्यहंत्वाखिलहेतुहेतुंनारायणं
पूरुषमाद्यमव्ययं यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यतएषलोकः १ भूस्तोयम
ग्निःपवनःखमादिर्महानजादिर्मनइंद्रियाणि सर्वेंद्रियार्थाविबुधाश्चसर्वेयेहेतवस्तेजगतों
गभूताः २ ॥ ॥

250

मित्यर्थःकृतपततत्अखिलहेतुनांहेतुं श्रीनारायणोनाहमितिचेन्नाहनारायणस्त्वंकिंनारायणाः
तिमास्तोधिकात्वत्तति मत्यमेवत्याह यन्नाभिजातादितियतोब्रह्मणः १ अखिलहेतुत्वंप्रपंचयति
भूरितिखमादिरहंकारः अजामायाःतस्याआदिःपुरुषःएतेयेजगतोहेतवःतेसर्वेतवांगभूताश्चेगात्तर

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य ४ ॥ ॥

१५°

कलितं तदेव शोणिमा शुक्रकरभसदृशोरूद्वयं यस्य सूक्ष्मतनकदितद्‌शोणिमाभ्यां करभोरुद्वयेन चान्वितं ४९ तुं
गावेपादत्रतो गुल्फौ अरुणानखाव्रातस्तैर्दीधितिभिः तत्पानवाः कोमलाश्चेशल्यस्पृष्टचत्तांग्रेयदद
लानि तैः सुविलसत्शोभमाने पादपंकजयस्य श्रीकृष्णस्य तं च श्रीकृष्णं ५० महार्हमणिगणान्वितैः
नैः किरीटादिभिः स्पृष्टकान्त्यभावो भिप्रायो येषां तैः तत्रपार्षदैः स्वामीति स्तूयमानं सनकादिभिः

स्फुरत्कदितनत्शोणिकरभोरुद्वयान्वितं चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं ४९ तुंगगुल्फा
रुणानखव्रातदीधितिभिर्हतं नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजं ५० सुमहार्हमणिव्रा
तकिरीटकटकांगदैः कटिसूत्राग्रहारनूपुरकुंडलैः ५१ भ्राजमानं पद्मकरं पाञ्चजन्य
द्वापरं श्रीवत्सवक्षःसंभ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ५२ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः सु
रेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः स्तूयमानं पृथ
ग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ श्रियापुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्य
या शक्त्या मायया च निषेवितं ५५ ॥ ॥

ब्रह्मेति ब्रह्माद्यैर्महेश्वरः इति मरीच्यादिभिर्द्विजोत्तमैः परः प्रजापतिरिति ५३ प्रह्लादनारदवसवप्रमुखै
र्येषां तैः परदेवतमिति च श्रेष्ठैर्वचोभिः पृथग्भावैर्वचोभिरितिवा ५४ विद्याविद्ये जीवानां मुक्तिसंसृति
हेतू माया तयोः कारणं शक्तिः ह्लादिनी संवित् तत्ताभिरन्याभिश्च निषेवितं
५५ ॥ ॥ ॥

त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै यजंते नन्विंद्रवरुणादीन्यजंते न तु मामित्यत आह नानाचअ्रह्।
स्वादीनि रूपाणि येषां तेषामाख्यया त्वामेव यजंते इति अयं भावः इंद्रवरुणादिमूर्त्तैः इंद्रादयः सर्वे सूर्य
णप्रकाशयतेन च सर्वे स्याबहवः संति अतो नामभेदेन त्वामेव यजंते इति तथा च श्रुतिः स प्रथमः स प्रह्व
तिः विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रावरुणाग्निः स प्रथमो बृहस्पतिः चिकित्वांस्तस्मा इंद्राय हविराजुहोतीति ५
ज्ञानयज्ञेन समाधिना ६ सांख्ययोगत्रयीमार्गाः ज्ञात्वैवं सर्वथा व मार्गा वा हेतुयेन अन्ये चेति संस्कृतात्मा।

त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः। यजंते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५ एके
त्वाखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः। ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजंति ज्ञानविग्रहम् ६ अन्ये च
संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते। यजंति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्त्येकमूर्त्तिकं ७ त्वामेवा
न्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणं। बह्वाचार्यविभेदेन भगवन्तमुपासते ८ सर्व एव यजंति
त्वां सर्वदेवमयेश्वरं। येप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ ॥ ॥

नाः वैष्णवदीक्षिताः संतः ते त्वयाभिहितेन पंचरात्रादिविधिना त्वन्मया त्वन्मयत्वेनात्मानं चिंतये
नः त्वदेकपरा वा इति वा वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदेन चतुर्मूर्त्तिं श्रीनारायणरूपेणैकमूर्त्तिकं त्वामे
व यजंति ७ बह्वाचार्यभेदेनेति नानाशैववैष्णवमार्त्तादिमार्गभेदेन ८ येपि त्विंद्रदेवताभक्तास्तेपि त्वामे
व यजंतीत्याह सर्व एवेति हे सर्वदेवमय यतस्त्वत्ते परस्परदेवताधिक्ये पकलहव्याकुलचित्ताः कथमेकमे
व यजंत इत्युच्यते नन्वाद्यप्यन्यधिय इति बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ९ ॥ ॥ १५१

151

ननु स्तुतिः कथं क्रियते अहमेव अन्य उत्पन्नः तत्परं तं चेति चेद्धित्याशंक्य तन्नैव मायायास्त्वत्परमा
र्थं तत्त्वं न कोऽपि वेत्त्याह नैतदिति एते अजादयः अजो ब्रह्म आदिर्येषां ते आत्मनस्ते स्वरूपं न विदुः अना
त्मत्वतया तत्पनेन कारणेन जडत्वे हेतुः गृहीतः प्रत्यक्षादिभिर्दृष्टः तर्हि अजडो दृग्गोचर इति भावः ननु अजडा
नो भजन्ते जीवत्वस्वतास्यतीत्यत आह अजड इति अजो ब्रह्मापि अजाया गुणा अनुबद्धः आकृतः आकारीकृ
तः गुणातीतः स्वरूपेन वेद अन्यः कृतो नास्तीति यद्वा प्रकृत्यादयः आत्मनः स्वरूपत्वं स्वरूपेन वि
दुः जडत्वादेव जीवस्तु नात्मा आत्मानं च वेत्ति न तत्त्वस्वरूपमिति यथोक्तं हेमगुप्ते देहो सर्वो त्वा मन वाम

नैतत्स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजादयो नात्मतया गृहीताः । अजोऽनुबद्धः स गुणैरजाया गुणात्परं वे
द न ते स्वरूपं ३ त्वां योगिनो यजन्त्यद्धा महापुरुषमीश्वरं साध्यात्ममाधिभूतं च साधिदैवं
साधवः ४ ॥ ॥

त मात्रा नात्मानमन्यो च विदुः परे यत् सर्वेषु गुणान्वेद गुणेभ्यस्ततो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीशे ३ ननु यदि
केऽपि न जानन्ति कथं तर्हि संसारनिवृत्तिः जीवानामित्याशंक्य मातादृशो वा त्वेपि येन केनापि मार्गे
ण भजन्तो वा गम्योऽसीत्याह त्वां योगिन इति हिरण्यगर्भाद्यां ध्यात्मा अधिभूताधिदैव माता महापुरुषं त
देतयोमित्स्वरूपं ईश्वरं च यजन्ति तदेवं साङ्ख्ययोगावेकीकृत्योक्तो त्रयीमार्गं कर्मतानन्मेदेन दर्श
यति त्रय्या चेति श्लोकद्वयेन वैतानिकाः कर्मयोगिनः त्वां वै ४ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पु॰ टी॰
१५२

सर्वात्मन इत्यनन्तोज्ञो मत्तुणो रूपं स्तौति अग्निर्मुखं इति द्वाभ्यां अग्न्यादीनन्दे ह्यवयवत्वा विधीयते यो यस्मि
न्नतवस्तु वमित्यादि वचो नुगाञ्च त्वः श्रुतिः अग्निर्मूर्धा यके सूर्या प्राणाइवलेचनत् १३ अहयः परस्पतेनवो
नि १४ न केवलमेतावत् किन्तु सर्वो प्यायं प्रपंचः त्वदवयवभूत एवेति वदत्तवे व सत्यपि प्रपंचस्य विकाम
त्वयि न प्रसज्यते तन्मायत्वयिकल्पितत्वादित्याह त्वयीति अव्ययात्मनि पुरुषे पुण्यलोकादयः संज्ञिताः प्र
चलेति हे अव्ययात्मन्ति तिवाकण्यभूतेत्वयिम मयेमनः प्रधानेमनोवृत्तिभिः व्यग्रेरपपतेत्व अव्ययाज्ञाम

अग्निर्मुखं ते वनिरेखिरीत्याणो सूर्योनभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः द्यौः के सुरेन्द्रास्तव बाहवो र्णवा
कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं १३ रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहामेघाः परस्यास्थिनखानि
तेद्रियः निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते १४ त्वय्यव्ययात्मन्पुरु
षे प्रकल्पिता लोकाः सपालाः बहुजीवसंकुलाः यथा जले संजिहते जलौकसोप्युदुम्बरे वा
मशका मनोमये १५ यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं विभर्षिहि तैरामृष्टशुचो लोकामु
दगायन्ति ते यशः १६ ॥ ॥

न मे वा गुरवष्व मित्यादि श्रुतेः जले यथा जलौकसः मत्स्यप्राण्यादयः यथा च उदुम्बरान्तः केसरो
त्थमशकाः परस्परं वा तेन भिन्नाः एवमेते ताभिन्नलोकानि त्वयि संचरन्तीत्यर्थः १५ तस्मादेवं भूतेतव
स्वरूपे न वगाहमिति त्वदवतारकथामृतेनैव मेत स्मै वर्त इत्याह यानि यानीति आ
मृष्टापरिमार्जिता शुक्दुःखरूपाणायत्त ये परं गायमाय ये नोत्ते १६ ॥ ॥ १५२

तस्मात्सर्वमार्गाः त्वय्येव पर्यवस्यतीति सदृष्टान्तमाह यथेति अरे सकाशात्सर्वतः प्रभवेति नद्यः पर्ज
न्येनापूरिता बहुस्रोतसः सत्यः सर्वतः सिंधुमेव विशंति यथा तद्वदेता गावो मार्गाः अन्ततस्त्वामेव विशंति
१ अत्र हेतुमाह सत्त्वमिति भवतः पार्श्विकी प्रकृतिः तस्याः सत्त्वादयो गुणाः अतः प्राकृता प्रकृतिका
यो पादयो ब्रह्मपर्यंताः स्थावरादयो जीवास्तेषां दिह्यातेषु गुणेषु प्रोता प्रविष्टाः ते च गुणाः प्रकृत्या
सात्वयाति अतः क्रमेण गुणापिलयात्सर्वे त्वामेव विशंतीति यद्वा भवतः प्रकृतेर्गुणेषु प्रोताः ब्रह्म
दयो भवदितिविज्ञानमस्तीति अतस्त्वमेव देवमयः इति ११ ननु भवतः प्रकृतेरितिवदन्ममापि स बंधं ब्रवी

यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो विशंति सर्वतः सिंधुं तद्वद्गतयोऽन्ततः १ सत्त्वं रजस्त
मः इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११ तुभ्यं नमस्ते त्व
विषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे गुणप्रवाहोऽयमविद्यया मम प्रवर्तते देवनृति
र्यगादिषु १२ ॥ ॥

षि तन्नस्त्वत्तो मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्याभिवंदनाह तुभ्यमिति अविषक्तदृष्टये अलिप्तबुद्ध
ये अतः सर्वात्मने स्वव्यतिरिक्ताभावाद्विषक्त इत्यर्थः किंच सर्वधियां साक्षिणे सर्वबुद्धिसाक्षि
त्वान्न कोऽपि बुद्धिसाक्षिता च कोऽपि बुद्धिलोपः इत्यर्थः एतेन ममेत्युक्त्या संसरतीत्याह इति देवनृतिर्यगात्मनोऽये
षां तेषु देवादिशरीराभिमानिषु इत्यर्थः ‥ दविद्ययाकृतो गुणप्रवाहः प्रकृतेः
संबंधः महानित्यर्थः १२ ॥ ॥

तदेवमहन्त्वांनमाम्यथैवेति तस्मात् जलादुद्भवैनीतितद्भवानित्यगुणावीतितैः नत्वामायायाध्यंत्वामहंहितापं
यास्तु वोदेहाद्यभिमुखो वर्तते इति २४ नन्वेवं जानन्तः कुतो विषयाभिमुखा वर्तन्ते तत्राह नोत्सहे इति करणाविषया
सनागुणात्मीयस्य सः अतएव कामकर्मभ्यां हृतं तद्भिन्नं इन्द्रियैर्वृत्तिभिर्विषयसंयुक्तैः इतस्ततः आकृष्यमा
णमेतरोद्धुं नियन्तुं नपारयामीति २५ तदेवमहं तवेतीयः सोहं तवाङ्घ्रिमुपगतः शरणागमः नन्विन्द्रियपरतंत्र
स्यैवतदपि कुतः तत्राह तत्त्वपादीति हे ईश पादमूलं त्वयैव मिलितं अन्यस्त्वपरमगमनं चासतो दुरापं अतो भवतोऽनुग्रहस्य
वेत्यहं मन्ये अनुग्रहे सतीति वा ननु सतामेव यद्भवति किमद्युग्रहणान्यत्तत्राह पुंस इति जीवस्य संसा

यथाबुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः २६ नोत्सहेहं कृप
णधीः कामकर्महतं मनः रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः २७ सोहं तवाङ्घ्र्युपगतोस्म्य
सतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गः त्वय्यब्जनाभ सदुपासना
या मतिः स्यात् २८ नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये २९

रस्यापवर्गः समाप्तिः यदा त्वद्रूपया भवेत्स भावनास्पदं भवति हे अब्जनाभ तदा सत्सूपासनया सेव्यते तये
व तव मतिर्भवेत् सकर्मफलभागे त्वया पाविना सत्सेवा नितिशोत्वन्मतिः तितमामुक्तिरित्यर्थः २८ यादा
योःयतस्माद्गृह्यते हृद्येन न मर्त्यतिविज्ञानमेव मात्रा मूर्तिर्यस्य तस्मै अतएव सर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञान
कारणाय किंच पुरुषेशप्रधानाय पुरुषस्येशः स्वयं प्रापकाः कालकर्मस्वभावादयः तेषां प्रधा
नाय नियन्त्रे कुतः ब्रह्मणे परिपूर्णाय किंच अनन्तशक्तये अनन्ताः शक्तयो यस्य यद्वा अनन्ता मायाख्या
शक्तिः यस्य तस्मै अथवा प्रधानप्रकृतिः पुरुषः तत्प्रवर्तकः ईशः कालः एतत्त्रितयात्मने ब्रह्मणे वदन्ति
भगवान् प्रकृतिः ईशोपादानमाधारः पुरुषः परः सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति २९ ॥

अतःस्वयमवतारान्नमस्यति नमइति हयशीर्ष्णे हयग्रीवाय मधुकैटभयोर्मृत्यवे हन्त्रे १७ संकर्षणादि
मे चतुर्व्यूहरूपेणप्रणमति नमस्तइति २१ एवंस्तुत्वाबंधमोक्षंप्रार्थयितुमाह भगवन्निति असदिति दे
हादौग्रहः आग्रहोयस्यसः असद्ग्राहोयस्येतिच २३ नकेवलमयंलोकः अहमपितथैवेत्याह अहंचेति

नमःकारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे १७ अकूपा
राय बृहते नमो मन्दरधारिणे क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये १८ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय
साधुलोकभयापह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च १९ नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रव
नच्छिदे नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च २० नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्र
द्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः २१ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने म्लेच्छप्रा
यक्षत्रहन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे २२ भगवन्जीवलोकोऽयं मोहितस्तव मायया अहंममेत्यस
द्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु २३ अहं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामि स्वप्नक
ल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो २४ अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहम् द्वन्द्वारामस्तमो
विष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियम् २५ ॥ ॥

२४ स्वप्नकल्पत्वमेवप्रकटयति विपर्ययमतिरिति अनित्येकर्मफले नित्यमिति अनात्मनि देहे आत्मे
ति दुःखरूपे गृहादौ सुखमिति विपरीतमतिरित्यर्थः द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु आरामयति क्रीडतीति
तथा सः ननु दुःखेकथं रतिस्तत्वेत्यत आह तमोविष्टः तमसाव्याप्तः अत आत्मनः प्रियं श्रीमास्यदं त्वां नो

॥ २५ ॥

श्री भा॰द॰ पू॰टी॰ १५४

254

हस्तिनं श्रुद्धुः पर्यपतः पर्यवस्थिता इत्यर्थः ७ श्रीरामकृष्णागमनं प्रतीक्षमाणाः स्थिताः ८ अभ्रितं विनीतं
९ स्वगृहं प्रविशतां स्वबन्धुच्युतां यविश्रम्येत्यर्थः १० सानुजः सहगोपालैरित्यर्थः १२ यत्पादोदकेन यस्य

स्त्वक्रो चोदयामास स्यन्दनं गान्दिनीसुत मथुरां मथुरां यत्रामे कृष्णश्चैव दिनात्यये ६ मार्गे ग्रामज
ना राजेस्तत्र तत्र उपसंगताः वासुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता हस्तिनं चादधुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्र
नन्दगोपादयोऽग्रतः पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तो वनस्थिताः ८ तान्समेत्याह भगवानक्रूरं
जगदीश्वरः गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्निव ९ भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं
वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं १० अक्रूर उवाच नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो
त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ११ आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्कुर्वधोक्षज सहाग्र
जः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम १२ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनां यच्छौचेनानुतृप्य
न्ति पितरः साग्नयः सुराः १३ अवनिज्याङ्घ्रियुगलमासीत्श्लोक्यो बलिर्महान् ऐश्वर्यमतुलं लेभे
गतिं चैकान्तिनां तु या १४ आपस्तेऽङ्घ्र्यवनेजन्यस्त्रीँल्लोकान्शुचयोऽपुनन् शिरसाधत्त याः श
र्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः १५ देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन यदूत्तमोत्तमश्लोक नारा
यण नमोऽस्तु ते १६ ॥

गृहागमनस्थितेन १३ श्लोक्यः पुण्यकीर्तिर्यद्वः पको
पादरजसा तालनीदकेन
नमतुलं नीयागतिस्त्वोचलेभे १४ अपुनन् पवित्रवत्यः याभिरद्भिः स्वर्गं प्राप्ताः १५ प्रा
र्थ्यमानो नमस्कारोऽति देवदेवेति अतः परं अन्यत् श्रेयो नास्तीति बहुधा संबोधयति १६ ॥

१५४

सर्वप्रत्ययहेतुत्वमभिप्रेत्य जनास्तौति नमस्त इति वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे सर्वभूतक्षयाय तत्प्राश्र
यः सर्वेषामहंकारस्य प्राणिनामाश्रयः ततश्च अहंकाराधिष्ठात्रे संकर्षणायेत्यर्थः हृषीकेशेति बुद्धिमनसो
रधिष्ठात्रोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरैक्यं कृत्य ग्रहणं पाहि प्रपन्नं पाहीति प्रार्थनम् इति श्रीभावार्थदीपिकायां
दशमस्कन्धे चत्वारिंशः ४० एकचत्वारिंशके हत्वा रजकं प्रविश्य पुरे ततो वयनदातुस्तुष्टः सुदाम्नो वाय
कस्य च १ सगोकमक्रूरमतः प्रमोच्य स्वधाम सद्योनमक्रूपानतः स्वराजधानीं मथुरामयपप्दलेस्य

नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो॥ ३० इति श्रीभा
गवते महापुराणे दशमस्कन्धे चत्वारिंशोऽध्यायः ४० शुक उवाच स्तुवतस्तस्य भगवान्दर्शयि
त्वा जले वपुः भूयः समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः १ सोऽपि चान्तर्हितं वीक्ष्य जलादु
न्मज्य सत्वरः कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो रथमागमत् २ तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्ट
मिवाद्भुतं भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ३ अक्रूर उवाच अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वि
यति वा जले त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ४ यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ विय
ति वा जले तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतम् ५ ॥ ॥

तानेतान् महोत्सवाभ्याम् २ भूमौ वियति आकाशे जले च यस्मिन् वायायादयः अद्भुतानि त्वय्येव सन्ति ते
विपश्यतो मे किमद्भुतं अदृष्टं अपितु सर्वं दृष्टमेवेत्यर्थः ४ ननु मत्स्यादिः सर्वमेव ते विस्मितत्वं लक्ष
नास्ति अतो भूमौ वियति जले वा किमप्यद्भुतं दृष्टमेवेति चेत्तत्राह यत्राद्भुतानीति यत्र त्वयि श्रीभगव
ति सर्वाण्यद्भुतानि तं पश्यतो मे अन्यत्र भूम्यादौ किमद्भुतं दृष्टं न किंचिदद्भुतमित्यर्थः ऽवेवास

श्री भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १५५

तथा स्वलंकृतानि द्वाराणि येषां तेषु हाटकस्यांतोः केरहौमं कुंभैः दध्या वेदनेन चडहितैः सितैः अक्षतानां च
छागाणोवदीपानां चावलेपो येषु तैः ईदृशैः फलगुच्छेन सह अलंकृताः रंभाकदलीक्रमुकाः पूगाश्च स्वहितैः सके
तुभिः केतवो ध्वजाः तत्सहितैः पट्टिकाः वितस्तिविस्तारपटवस्त्राणि तत्सहितैः तोरणैः द्वारेषु भवनैः
तेषु लानावुपरिक्रमाः तत्पुरितः प्रसूनावलयः केचे पट्टिकाः भवितनादिपल्लवाः तद्यथिपाञ्जलदीपाव

ज्येष्ठप्रतालानवरे अकृहिमद्या विषयाणां वृत्तवर्हिनादितां संक्लिकरण्यापणमार्गचत्वरां
कीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलां २२ आप्तगोकुंभैर्दधिचंदनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः
संवृतरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः २३ तां संप्रविष्टौ वसुदेवनंद
नौ वृतौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सु
काः २४ काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः कृतैकपत्रश्रवणै
कनूपुरा नांक्त्वा द्वितीयं त्वपराश्च लोचनं २५ ॥ ॥

लयः तत्सन्निधौ रंभाः क्रमुकाः केतवस्तोरणानि चेति २३ नरदेववर्त्मना राजमार्गेण तांपुरीं संप्रवि
ष्टौ इति द्वितीयांतं २४ औत्सुक्यमेवाह द्वयेन काश्चिदिति विपरीतं धृतानि वस्त्राणि भूषणानि च या
भिस्ताः युगलेषु पादयोः कुंडलकंकणादिषु एकं विस्मृत्य समीयुः कृतमेकमेव पत्रं पयोस्तेश्रवणोया
सा एकमेव नूपुरं चरणाभरणं यासां ताश्च ताश्चान्याः एकस्मिन्नेव लोचने कज्जलं निधायैव २५ ॥ १५५

155

मादेतावत्यदुचक्राय द्रुह्यतीति यदुचक्रद्रुक् तं कंसं हत्वा सुहृदां प्रियं वितरिष्ये दास्यामि १२ यामक्रूरावानीतावितिस्वकृतं कर्म आवेद्य समर्थ्य १८ गोपैः परिवारितः प्रविशत् १९ श्रीकृष्ण स्फटिकतुङ्गानि गोपुराणि यस्यां तां हेमयानि कपाटानि तोरणानि च यस्यां तां ताम्रैश्चारकूटैश्च पित्तलिकाभिस्तन्मयाः कोष्ठाः धान्यागाराणि यस्यां तां परिखाभिः दुरासदां उद्यानानि वनानि च निकट
भा० १० अ० ४१ ॥ ५६ ॥ श्रीकृष्ण उवाच आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं
१२ शुक उवाच एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना इव पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं ययौ
१८ अथापराह्णे भगवान्कृष्णः सङ्कर्षणान्वितः मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः १९ ददर्श तां स्फाटिकतुङ्गगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणां ताम्रारकोष्ठां परिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभितां २० सौवर्णशृङ्गाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां वैदूर्य
स्थोपवनोपशोभितां २० सौवर्णशृङ्गाटकाः चतुष्पथाः हर्म्याणि धनिनां गृहाणि निष्कुटाः गृहारामाः श्रेणीनामेकजातीयपण्योपजीविनां सभाभिः उपसेवनस्थानैरन्यैश्च गृहैरुपस्कृतां अलङ्कृतां अमलाः स्फटिकमणयः हरितो मरकतः वैदूर्यादिरत्नैर्जुष्टाः वलभ्यादिस्थानविशेषरूपविटङ्काः पारावतानां विश्रान्तिस्थानानि वलभ्यादिदेशविशेषाः गृहादिवलभीनामग्रे देशविशेषाः विचित्रगवाक्षाः जालान्यवरोधविशेषाः ... राजमार्गाः अन्ये च मार्गाः विपण्यादीनि प्रकीर्णानि तथा रथ्याः २१ ॥

रजकोवस्त्रनिर्णेजकःसएववस्त्राणांरंगमपिकुर्वन्रंगकारःकथितःकुपितः ३४ ईदृशानिगिरिवने
चराश्चयेतेयूयमपरिधत्तउद्वृत्तभावनायांलोट्अभीप्सथप्रार्थयध्वे ३५ राजकुलानिराजकीयाःलुंपं

रजकंकंचिदायांतंरंगकारंगदाग्रजः तस्मैयाचतवासांसिधौतान्यत्युत्तमानिच ३२ श्रीकृ
ष्णउवाच देह्यावयोःसमुचितान्यंगवासांसिचार्हतोः भविष्यतिपरंश्रेयोदातुस्तेनात्रसंशयः
३३ सयाचितोभगवतापरिपूर्णेनसर्वतः साक्षेपंरुषितःप्राहभृत्योराज्ञःसुदुर्मदः ३४ ई
दृशान्येववासांसिनित्यंगिरिवनेचराः परिधत्तकिमुद्वृत्ताराजद्रव्याण्यभीप्सथ ३५ याता
शुबालिशामैवंप्रार्थ्यंयदिजिजीविषा बध्नंतिघ्नंतिलुंपंतिदृप्तंराजकुलानिहि एवंविक
त्थमानस्यकुपितोदेवकीसुतः रजकस्यकराग्रेणशिरःकायादपाहरत् ३७ तस्यानुजी
विनःसर्ववासःकोशान्विसृज्यवै दुद्रुवुःसर्वतोमार्गंवासांसिजगृहेच्युतः ३८ वसित्वात्मप्रि
येवस्त्रेकृष्णःसंकर्षणस्तथा शेषाण्यादत्तगोपेभ्योविसृज्यभुविकानिचित् ३९ ततस्तुवा
यकःप्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ४० नानालक्षणवेषा
भ्यांकृष्णरामौविरेजतुः स्वलंकृतौबालगजौपर्वणीवसितेतरौ ४१ तस्यप्रसन्नोभगवान्प्रा
दात्सारूप्यमात्मनः श्रियंचपरमांलोकेबलैश्वर्यस्मृतींद्रियं ४२ ॥

तितिःस्वेच्छयेति ३८ वासःकोशान्वस्त्रपुटान् वायकःतंतुवायविशेषःवेषमलंकारंचैलेयैःवस्त्रम
यैराकल्पैःभूषणैः ४० पर्वणिउत्सवे ४१ इहलोकेपरमांश्रियंचबलंचऐश्वर्यंचस्मृतिंचइंद्रियंतत्पाद

नद्धे जने हित्वा अभ्यंजमानाः सखीभिः क्रियमाणतैलाभ्यंगाः अकृतस्नानाः अपोह्य निरस्य २६ प्रगल्भा
या लीलाताभिर्हसितानीक्षणानि च तैः प्रियं रमयतीति श्रीरमणः तेनात्मना वपुषा तासां दृशामुत्सवे
ददत् मनांसि जहार २७ मुहुः श्रुत्वा अनुद्रुतचेतसः सखः तं दृष्ट्वा तस्य प्रेक्षणं च तत्स्मितं च तदेव सुधा तयाऽ

अन्नेन्यपकात्तदपास्य सोत्सुका अभ्यंजमाना अकृतोपमज्जनाः स्वपन्त्य उत्थाय निशम्य निः
स्वनं प्रपाययन्त्योऽर्भमपोह्य मातरः २६ मनांसि तासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीलाहसिताव
लोकनैः जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवं २७ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतम
नुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः आनंदमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं
हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरिंदमाधिं २८ प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः अभ्य
वर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ २९ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः तावानर्चुः
प्रमुदिताः तत्र तत्र द्विजातयः ३० ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् या ह्येतावनुप
श्यंति नरलोकमहोत्सवौ ३१ ॥ ॥

तदेव उक्षणं तेन लब्धो मानो याभिस्ताः हृदयाउपगुह्य दृशा नेत्रद्वारेणात्मनि मनसि लब्धं प्राप्तं परिष्वज्य ते
हृष्यन्त्विजत्वचः अनंतमाधिं व्यथां जहुः हे अरिंदम अतिजितकामः इति सेवाप्रनेत्रद्वारा परमार्तिमयायामभा
भूदिति २८ सौमनस्यैः पौष्पैः सुमनस्त्वं हेतुः पोप्पनमानौ भवेतां २९ पौराः पुरस्त्रियः ३१ ॥ ॥

श्री॰
भा॰द॰
स्कं॰
१५७

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कन्धेएकचत्वारिंशः ४१ द्विचत्वारिंशकेकुब्जामृजूकृत्यपुरोत्सवम् बधस्तइहलोकेमा
रिष्टगोपालसान्निध्ये अङ्गविलेपाञ्चदनादयः गृहीतान्यङ्गविलेपनभाजनानिययातां रसप्रदः स्मानुख्यदं
१ हे अङ्गने वरोरु मां यदि नाम सैरन्ध्री ब्रूहि इति हे का त्वं तत् एतत् अनुलेपनं कस्य वा उ ह इति निपातौ भविता इति पश्चात् वित
दे अस्मभ्यं अमघः फलदातत्याह न चिरादिति तिस्रोभीवाङ्गरः कस्यां वक्रा अतिविक्रो तेनामयस्याःसा

इतिश्रीभागवतेदशमस्कन्धेएकचत्वारिंशः ४१ शुकउवाच अथव्रजन्राजपथेनमाधवः स्त्रि
यंगृहीताङ्गविलेपभाजनां विलोक्यकुब्जांयुवतींवराननां पप्रच्छयान्तींप्रहसन्रसप्रदः १ कात्वंव
रोर्वेतदुहानुलेपनंकस्याङ्गनेवाकथयस्वसाधुनः देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमंश्रेयस्ततस्तेनचि
राद्भविष्यति २ सैरन्ध्र्युवाच दास्यस्म्यहंसुन्दरकंससम्मतात्रिवक्रनामाह्यनुलेपकर्मणि म
द्भावितंभोजपतेरतिप्रियंविनायुवांकोऽन्यतमस्तदर्हति ३ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षि
तैः धर्षितात्माददौसान्द्रमुभयोरनुलेपनं ४ ततस्तावङ्गरागेणस्ववर्णेतरशोभिना सम्प्राप्तपर
भागेनशुशुभातेऽनुरञ्जितौ ५ प्रसन्नोभगवान्कुब्जांत्रिवक्रांरुचिराननां ऋज्वींकर्तुंमनश्चक्रेद
र्शयन्दर्शनेफले ६ ॥

अनुलेपनसाधनक्रियायां कंसस्य बहुमता दास्यस्मि ३ रूपंचसौष्ठवं पेशलं सौकुमार्यं च माधुर्यं स्मि
तञ्च हसितञ्च आलापश्च वीक्षितञ्च तैः धर्षितात्मा मोहितचित्ता सान्द्रं घनं ४ स्ववर्णेतरशोभिना श्याम
हलाभ्यां इतरः पीतादिवर्णः तेन शोभितं यो लेपः तेन संप्राप्तः परो नाम एकरूपितं तौ भागो येन संप्रा
प्तः परभागः शोभातिशयो येन इतिवा तेनानुरञ्जितौ ५ दर्शनेन सद्यः फले दर्शयन् ६ ॥

१५७

157

देवायायभयायउद्भवाय ४६ रजकवधेन वायकानुग्रहेण च युवयोर्विषमदृष्टितया मीश्वरतानापोकनी येनाह नह्यावामिति ग्रहेन्नः समयोरिति अनापि हेतुद्वयमाह सुहृदोरितिजगदात्मनोरितिच ४७

ततः सुदाम्नो भवने मालाकारस्य जग्मतुः तौ दृष्ट्वा स उत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४८ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४९ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वां ५० भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परं अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ५१ नहि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ५२ तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि वां पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ५३ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ५४ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ५५ सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां परां ५६ इति तस्मै वरं दत्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीं बलमायुर्यशः कीर्तिं निर्जगाम सहाग्रजः ५७ स्वैरं चरन्मधुपुरे रजकं निहत्य क्रमशः प्रसादवरानप्यवायकाय मालाकृते समनुकम्पवकारकुब्जामृज्वीं धनुर्बुममहमानमयन्नव

इत्यक्षिप्रेन्यमत्यमनेकान्ता ४४ अतनयवर्पितनीवपोत्थहिमतीमित्यर्थः अशार्पितं तत्पीयप्रभृतिकेचद

निमिषेणातिर्यां स्त्रेमदकुरीमदहल्ली १७ तदहिलाणेऽहमातांबध्नामिमितिवदतो जिह्ममदः आहतवेगः
१९ नकेवलेऽप्यहोपि कितभयस्यपशुषः पाकलेरहीनाजगन्नवेति २० पुरतः प्रातस्तौ तत्वमितिपा
लामुखोदेवपुनर्निष्क्रम्य २१ तेजः प्रभावप्रागल्भ्यपुष्पितौ २२ मुकुंदस्यविगमेव्रजात्रिगर्मवसमये

करेणावामेनसलीलमुद्धृतेमध्येवकृत्वानिमिषेणापपपात्तौ तृणाविकल्पप्रवमंजमप्यतोय
पेतदर्दमदकंठकक्रमः १८ यतुषोभज्यमानस्यपाहः खेरादमीदृशः हरयामासपंचाल्ला
केनसमागमपागमत् १९ तदहिलाः सानुचराः कुपिता आततायिनः गृहीतकामाः प्रावश्च
गृह्यतांवध्यतामिति १९ अघनानुरामिप्रायान्विलोक्यबलकेपाचौ कृष्णोधन्वनमादाय
पाकलेनाभ्रजग्मतुः २० बलेचकेसमहितेहत्वापालान्बोनतः निष्क्रम्यवेरमदृष्टौ
निरीक्ष्यपुरसंपदः २१ तयोस्तदद्भुतवीर्यंनिशाम्यपुरवासिनः तेजः प्रागल्भ्यरूपंचमेनिरे
विबुधोत्तमौ २२ तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योलमुपेयिवान् कृष्णरामाहतौगोपैःपुरात्पु
करमीयतुः २३ गोप्योमुकुंदविगमेविरहातुरायाआशासताशिषऋतामधुपुर्यभूवन् से
पश्यतोपुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीहित्वेतराम्भजतश्चकमे यनेश्रीः २४ ॥

याआशिषः आशासत मुखेप्रभातारजनीयेत्रेअग्घभुतंतत्रहपोभविष्यतइत्यादियउक्तवत्यः ऋताः
सत्याबभूवुः पुरुषभूषणस्यश्रीकृष्णस्यगात्रलक्ष्मीदेहशोभाकथंभूतस्यगात्रस्यइतरान् ब्रह्मा
दीन्हित्वायदयनमाश्रयेश्रीः कामयामासयोगात्रलक्ष्मीमितिवा २४ ॥ ॥

तस्याः प्रपदे पादाग्रहृदये पद्मा मापीड्य अङ्गुल्यौ उत्ताने उत्तते यस्मिन् पाणौ चिबुके मुखस्याधोभा-
गे धृत्वा प्राप्यान्ते दृढमुन्नमयामास ७ तदेवं भुजे समानमेव यस्याः सा हृदयौ ओष्ठौ पयोधरौ
च यस्याः श्रीभ्रुकुटिस्पर्शनादिति मुखोऽकारणं ८ आधिकर्षणात्मनः पीडाशमनके सवयेनमा

पद्मामाक्रम्य प्रपदे हो अङ्गुल्योत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुके प्राक्षमथ द्वदनीनमदच्युतः ॥ ७ ॥
सा तदुन्नमनाद्गाढं हृन्नम्राणि पयोधरा । भ्रुकुटी स्पर्शनाल्लघीव भूयप्रमदोत्तमा ॥ ८ ॥ त-
तो रूपगुणोदार्ये सपञ्चाग्रहकेशवे । उत्तरीयात्तमाकृष्य समयन्ती जातलज्जया ॥ ९ ॥ पद्मिनी
रहृदयामोनन्वोत्पक्रमिहान्तहृ । लयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद प्रकृपषम ॥ १० ॥ पवौत्ति
याचमानाः कृष्णो रामस्य पपपतः । सुविवोल्यानुगानां च प्रहसन्ना सुवाचरत् ॥ ११ ॥
वषामिते हृदस्मञ्जगुप्तामाधिविकर्षणे । साधितार्थो हृदाणेनः पाप्यानात्वपरायणे वि-
हृस्य माध्याचायणानां गजन्मा गैर्वणिकाण्ठैः । तानोपायन तालेल स्वगौधेःसाग्रजोर्चि-
तः ॥ १३ ॥ तद्दर्शन सक्त तत्ताभमात्मानन्नाविदन्स्त्रियः । विस्रस्तवासः कवरवलयालेख्यम =
तेयः ॥ १४ ॥ ततः पौगन्स्तहसमानोपप्रपञ्चः स्थानमच्युतः । तस्मिन्नविनोदहृपोपभुगैहनिवा =
ह्नते ॥ १५ ॥ प्रुकषैवेक्रमिर्ग्रमन्तविंतपरमहिमन् । वार्यमाणोन्नभिः कृष्णः प्रसह्य पद्मगादहे ॥ १६ ॥

पितोर्थः स्तह्दोषयोजनयेनमः । प्रहृष्टाणामङ्कुतदाराणां पोष्णानोप्रवासितोपरमपवनमाश्रय
न्ते १२ मधुरयागिरानोविसृज्य प्रजन्वणिकण्ठैःवणितैः भिरचितः १३ लोक्याः चित्रन्त्यालाख

र्तयोगासीनाः १४ पञ्चशिखपालोच्छन् १५ प्रसह्य बलात् १६ ॥

श्री॰
भा॰द॰
स्वा॰टी॰
१५५

159

कोष्ठनकथोचितम्भाततायोऽनुरः सूर्यश्चास्मा समुत्थितइतितथावक्ष्ताति यद्वान्तदुस्तात्महतोऽग्रीवात्
विभ्राजमानः सरिरस्यमध्येसमासूपभोलोहितावः सूर्योविपश्चित्मनमाग्रुनात्वति ३३ यथोपजोषेय
थासुखं ३५ मल्लनाऽत्रंडपरितुर्येप्रयतेयपुतेषुतत् येषुउपाध्यायामल्लमहाचार्यः ३१ उपस्थानेम
ल्लरंगं ३८ समाइस्ताः समाहृतानिवेदितानियततयथाममजीपायतानियेत ३९ इतिश्रीभावार्थदीपि
कायां दशमस्कंधे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ शुकउवाच अथकल्ल्यञ्चामसङ्कतशौचोपरतय मल्लदुंदुभिनिर्घोष
त्यानिवेम्यभूतानिस्वप्नजागरितानिच पद्यपत्त्ररगामस्त्रलोनिप्सलेभेनचिंतया ३१ व्युष्टायां
निशिकौरव्यसूर्येचाङ्गः समुत्थिते कारयामासवैकंसोमल्लक्रीडामहोत्सवं ३२ आनर्चुः
रंगभूमिंमहतांश्चवस्तुविन्ये सैश्चालंकृताश्च गिःपताकाचैलतोरणैः ३४ तेषुपौरजानपदः
ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपजोषंविविशूराजानश्चकृतासनाः ३५ कंसःपरिवृतोऽमात्यैरा
जमंचमुपाविशत् मंडलेश्वरमध्यस्थोहृदयेनविदूयता ३६ वाद्यमानेषुतूर्येषुमल्लतालो
त्तरेषुच तत्रासीद्कपस्थानःसोपाध्यायामुपासते ३७ चाणूरोमुष्टिकःकूटःशलस्तोशल
एवच तत्रासीद्कपस्थानेवल्गुह्लादप्रहर्षिताः ३८ नंदगोपादयोगोपाभोजराजसमा
हूताः निवेदितोपायनास्तेएकस्मिन्मंचआविशन् ३९ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेद्विच
त्वारिंशोऽध्यायः ४२ शुकउवाच अथकल्यञ्चामसङ्कतशौचोपरतय मल्लदुंदुभिनिर्घोष
द्वि
कायांदशमस्कंधेचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ त्रिचत्वारिंशेकेतत्वामसौदसमहस्त्रयोःरंगश्रवेपपसौभाग्यो
चाणूराणांचभाषणां पूर्वंद्वुरेचहतेयोचेप्शुहत्वेनिरपायत्वयाख्याता पत्तइक्तेभवतिःपत्रभेगाद्विना
श्चावाभ्यानितेसर्पहृवितानि पितरेपञ्चवतिश्चावोचपुनर्जिचासतिश्रुतास्यमात्वलपेनोववोदो

वाक्यविंशकुंडलवतस्य... (vertical marginal note, illegible)

१५५

अवनितलेदोलितमौक्तिगुणलेययोस्तोत्तीरभिभ्रमतेभुक्ताभ्रवेन्यवसत्तां २५ परजवलेगोविंदा
मयोःविक्रीडितत्तत् नतुपराक्रमःकश्चित् २६ उभयत्यास्वप्नजागरितभेदेनप्रत्येकेमनोदौत्य
कराणिचतथाचमेअःश्च्छाडलूकस्रापत्तन्हियाणालोश्रयोगुवःप्तमाहतभ्रागतः इत्यादियदेत
ह्यतानि अन्यादिपपदैवीवाचेवदसीत्यादिषु २७ तानिदर्शयतिजलादौप्रतिरूपेदृश्यमानेपिस्व

अवनिस्रोत्थितगुणालोभुक्तात्तीरोपसेचने कृषतस्तोद्धवेगाधिजात्ताकेसविकीर्णिते २५ के
मूलपत्रघोभेगारलिणांस्वबलस्यच वचनिपात्यगोविंदामविक्रीडितेपरे दीर्घप्रजागरो
भीतोदुर्निमित्तानिदुर्मतिः बहूल्पदृष्टोभयपास्मन्योदैत्यकराणिच २७ अदर्पणेस्वशिरसं
प्रतिरूपेचसत्यपि अस्तत्यपिद्वितीयेचद्वेदृष्टज्योतिषांतथा २८ छिद्रप्रतीतिश्छायायांप्रा
णघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीतिःकेशेषुस्वपादानामदर्शनम् २९ स्वप्नेप्रेतपिशाचाद्यैःखर
यानेविषादने यापान्नदलमत्स्यकत्तैलाभ्यक्तादिगोन्नः ३० ॥

णरेसत्यात्मादर्शनेअसत्यपि द्वितीयेचतस्मिन्तपनेअगल्पादौज्योतिषांचेन्द्रादीनांद्वित्वे २८ छा
यायांप्रतिबिंबेछिद्रप्रतीतिः पिहितकर्णस्ययोतः स्वमाणोऽधनिःश्रवणोघोषःतस्यानुपश्रुतिः
सुवर्णहेतोअसत्त्वांशवर्णप्रतीतिःरजःकर्मादिषुस्वपादानामदर्शनेपत्ततानिजागरितानिदुर्निमित्तानि
२९ स्वप्नान्याहस्वप्नइतिप्रेतैःभूतैःपरिशेषैःखरमार्गसरयानेविषमत्वेर्णनदलमालीजपाकुसु

260

वारणेगजेभ्राम्यमाने प्रकर्षेण समञ्जनो भ्रामयन् पातयामासायपातयितितत्वायामेवचयत् ग्राह्यबलिनिर्यत्तः २
किंच स पावनितिअहनत्अहन् रंगमाविशत्तदावीभ्रस्य बभौ कपोम्भसांअंसेन्यस्तविषाणो गजदन्तो ये
नसः असृजो रक्तस्य मदस्य च विन्दुभिः पतितोऽङ्कितः विरूढाः उद्गताः स्वेदकणिकाः ताभिःसहितं वदनाम्बुरुहं य

ततोभिसृत्यतमासाद्यपाणिनाहत्यवारणम् प्राकर्षत्पातयामासस्पृश्यमानःपदेपदे १० सधावन्क्रीडया
भूमौपतित्वासहसोत्थितः तंमत्वापतितंक्रुद्धोदन्ताभ्यांसोहनत्क्षितिं ११ स्वविक्रमेप्रतिहतेकुञ्जरेन्द्रो
ऽत्यमर्षितः चोद्यमानोमहामात्रैःकृष्णमभ्यद्रवद्रुषा १२ तमापतन्तमासाद्यभगवान्मधुसूदनः नि
गृह्यपाणिनाहस्तंपातयामासभूतले १३ पतितस्यपदाक्रम्यमृगेन्द्रइवलीलया दन्तमुत्पाट्यतेनेभं
हस्तिपांश्चाहनद्धरिः १४ मृतकंद्विपमुत्सृज्यदन्तपाणिःसमाविशत् अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबि
न्दुभिरङ्कितः १५ विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहोबभौ वृतौगोपैःकतिपयैःबलदेवजनार्दनौ १६
रंगंविविशतूराजन्गजदन्तौवरायुधौ मल्लानामशनिर्नृणांनरवरःस्त्रीणांस्मरोमूर्तिमान् गोपानांस्व
जनोऽसतांक्षितिभुजांशास्तास्वपित्रोःशिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषांतत्वंपरंयोगिनांवृष्णीनांपरदेव
तेतिविदितोरंगंगतःसाग्रजः १७ ॥

समाविशत् किंतुगोपैरिति तत्रचस्वेगारा
स्यसः नकेवलंसपकः
दिसर्वरसकदंबमूर्तिःभगवांस्तदभिप्रायानुसारेणाबभौनसाकल्येनसर्वेषामित्याहमल्लानामिति १६ महा
हीनामसतानाइत्युणाअणास्यादिरूपेणादृणाविदितःसन्साग्रजोरंगंगतः इत्यन्वयः मल्लादिष्वभिव्यक्तोरसाः
क्रमेणश्लोकेननिबध्यन्ते रौद्रोद्भुतश्चशृंगारोहास्यंवीरोदयस्तथा १७ ॥ १६

ग्रैवस्थोहस्तिपकेनचोदिते २ परिकरेणबद्धायचित्तपरिधानेहृत्वागुण्ठितवक्र ४ अंतकोःहन्तुःकालस्तत्रि
मित्रेयमः तत्रयत्नातेकपमायस्यते ५ विगलितोविच्युतःतद्धिनाविहन्यच्युलांपतग्रहपप्योनम्भव ६ अचा
लाणाःअपसृत् घ्राणामवलनेन नछिद्रपानयस्पृष्टः लोचनागोचरमस्यायमयपपवाहिद्राणानजानंती
तिप्रसिद्धेपरामयाहृतवान् पुष्करेणापुच्छाग्रेणामहःकालःप्रसह्यबलेन ८ पञ्चपःपञ्चवापंचविंशतियावत् ।

रंगद्वारंसमासाद्यतस्मिन्नागमवस्थितं अपश्यत्कुवलयापीडंकृष्णोंबष्ठचोदितं २ बद्धःपरिकरंशौ
रिःसमुह्यकुटिलालकान् उवाचहस्तिपंवाचामेघनादगभीरया ३ अंबष्ठांबष्ठमार्गंनोदेह्यपक्र
ममाचिरं नोचेत्सकुंजरंत्वाद्यनयामियमसादनं ४ एवंनिर्भत्सितोंबष्ठःकुपितःकोपितंगजं चो
दयामासकृष्णायकालांतकयमोपमं ५ करींद्रस्तमभिद्रुत्यकरेणतरसाग्रहीत् कराद्विगलितः
सोमुंनिहत्यांघ्रिष्वलीयत ६ संक्रुद्धस्तमचक्षाणोघ्राणदृष्टिःसकेशवं परामृशत्पुष्कराग्रेणसप्र
सह्यविनिर्गतः ७ पुच्छेप्रगृह्यातिबलंधनुषःपंचविंशति विचकर्षयथानागंसुपर्णइवलीलया ८
सपर्यावर्तमानेनसव्यदक्षिणतोच्युतः बभ्रामभ्राम्यमाणेनगोवत्सेनेवबालकः ९ ॥ ॥

तोवत्सेणगजेविचकर्षआकृष्यतीनवान्कइवविचकर्ष यथानागंसर्पंचहननमात्रेणजंसुपर्णइवसुपर्णइव
स्वर्णाइवस्वयमिति आविरासीद्यथाप्राच्यादिषीडाविवशुष्कलइतिवत् ९ सपर्यावर्तमानेति पुच्छग्राहि
णाश्रीकृष्णग्रहणीतेयदिदक्षिणः परिवर्तते गजस्तर्हिसव्यतोभ्रामयति यदासव्यतःपरिवर्ततेतदादक्षिण
तोभ्रामयत्तनसहबभ्राम गोवत्सेनभ्राम्यमाणेनबालकः सपवत्कृष्णायथाअन्योन्यंवाबालकइवेति ९

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ १९

161

पृथुकाःपोवहाः अन्येचान्येमहादयः अश्रमेऽपात् अश्रयुक्तो अश्रमेबलमितिवा अश्रमेयथाभवेत्ति तथातं
तिष्ठति २८ अनेनपरिरक्षितायदोर्वंशः सबहुविश्रुतःसन्श्रियादिलप्स्यतइति २९ धेनुकवत्सासोऽसुविप
र्ययोक्तिः जनवादेषुनिशम्यात् ३॰ जनेष्वेवंब्रुवाणेषुसत्सुचाणूरोऽसहमानस्तत् अब्रवीदितिहेकंसप्रियेक

पूतनानेननीतांतंचक्रवातश्चदानवाः अर्जुनौगुह्यकःकेशीधेनुकोऽन्येचतद्विधाः २५ गावःसपालाएतेन
दावाग्नेःपरिमोचिताः कालियोदमितःसर्पइन्द्रश्चविमदःकृतः २६ सप्ताहमेकहस्तेनधृतोऽद्रिप्रवरोमुना
वर्षवाताशनिभ्यश्चपरित्रातंचगोकुलं २७ गोप्यस्यनित्यमुदितहसितप्रेक्षणंमुखं पश्यंत्योविविधांस्ता
पांस्तरंतिस्माश्रमंमुदा २८ वदंत्यनेनवंशोऽयंयदोःसबहुविश्रुतः श्रियंयशोमहत्वंचलप्स्यतेपरिर
क्षितः २९ अयंचास्याग्रजःश्रीमान्रामःकमललोचनः प्रलंबोनिहतोयेनवत्सकोधेनुकादयः ३० जने
ष्वेवंब्रुवाणेषुतूर्येषुनिनदत्सुच कृष्णरामौसमाभाष्यचाणूरोवाक्यमब्रवीत् ३१ हेनंदसूनोहेरामभ
वंतौवीरसंमतौ नियुद्धकुशलौश्रुत्वाराज्ञाहूतौदिदृक्षुणा ३२ प्रियंराज्ञःप्रकुर्वंत्यःश्रेयोविंदंतिवैप्रजाः
मनसाकर्मणावाचाविपरीतमतोऽन्यथा नित्यंप्रमुदितागोपावत्सपालायथास्फुटं ३३ वनेषुमल्ल
युद्धेनक्रीडंतश्चारयंतिगाः ३४ तस्माद्राज्ञःप्रियंयूयंवयंचकरवामहे भूतानिनःप्रसीदंतिसर्वभूतमयोनृ
पः ३५ तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णोदेशकालोचितंवचः नियुद्धमात्मनोऽभीष्टंमन्यमानोऽभिनंद्यच ३६

करवामेतिराज्ञिप्रीतेभूतानिचप्रसीदेयुः ३७ यथोचितंनियुद्धंवाक्रुद्धंभवेत्मल्लसभाधिकृतान् अधर्मोमास्पृ
शेत्नःस्पृशेदित्यर्थः हेमल्लेतिवा ३८ सहस्रद्विपानांसत्वंबलंबिभर्तीति ३९ ॥ १९

भयानकश्च बीभत्सः पान्तः सप्रेमभक्तिकाः अविद्वांसो विराड्विविकल्पोपर्यसौ राजन्त इति वा अनेन बीभत्स उक्तः
विकल्पत्वं च वक्तुं च वज्रसारसर्वाङ्गो इत्यादिना वर्ण्यते उद्विविजे भीतो बभूव १८ यथा नटावित्ति निर्भयत्वे दर्शित
म् १९ प्रहर्षवेगेनोत्कलितानि उज्जृम्भितानि ईक्षणानि च येषां ते तथा ये ता नमने परे यतः नन्दमानि राकाह्ला वभूवुरि
त्यर्थः २० नदेवाह पिबन्त एवेति श्लिष्यन्तः परिष्वंगं कुर्वन्त इव लालितानात्यर्थः २२ यथा दृष्टं यच्छ्रुतं गर्गादिभ्यः

एते कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप १८ तौ रेजतू रंगग
तौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरी
क्षतां १९ निरीक्ष्य ता— उत्तमपूरुषौ जना मंचस्थिता नागरराष्ट्रका नृप प्रहर्षवेगोत्कलितेक्ष
णाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननं २० पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया जिघ्रन्त इव नासा
भ्यां श्लिष्यन्त इव बाहुभिः २१ ऊचुः परस्परं ते वै यथा दृष्टं यथा श्रुतं तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मा
रिता इव २२ एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य हि अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि २३
एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुले कालमेतं वसन्गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि २४ ॥ ॥

यथाश्रुतं तेजोवर्द्धनोद्धरणादि न तदनतिक्रम्य तदनुरूपमित्यर्थः अन्यत्रैव च तयो रूपे राजदन्तादिगुणं
येत्रोदयः माधुर्यं हसितालापादि प्रागल्भ्यं धाष्टर्यं तैः स्मारिताः स्वस्मरणं प्रापिता इत्यर्थः विस्मिता नो वा
स्यान्यथा हृष्टभिः किलेति सर्वेजानन्तयः २४ ॥ ॥ राम ॥

श्रीश्री
भा०भा०द०
पु०पु०टी०
१६२६२

उत्थापने पादौ जानुनी च पिंडीकृत्य पतितस्योच्चाटने उन्नयने हलाभ्यामुद्धृत्य नयने त्यचालने केदारादिलग्नस्य निष्काशनस्यापादादि पिंडीकरणाद्वेपुरस्य स्वमात्मनो दुरुत्थापचक्रान्तः अपकारेण नवेत्तो ५ पञ्चहेव लीवलवत् पक्षेत्रो वल अन्यत्तो बलतप्रद्धे विषमे वीक्ष्य कुतु रित्यर्थः तदेवदर्शयति महान्निति हलव तो युद्धे दृष्टा महानयमधर्मः कुतुरित्यर्थः वालयो बलवतो युद्धे राजा चेन्यपेत स्वयं चाप्राणीयपत्तनेत्यर्थः

परिभ्रमणविक्षेपपरिरंभावपातनैः उत्कर्षणाय मर्दी गोत्राभ्यो न्योन्य मत्यकर्षतां ४ उत्थापनेन नयनेश्चालनैः स्थापनैरपि परस्परं जिगीषन्तो अपचक्रमतुरात्मनः ५ तद्दलाबलवद्युद्धं समेतः सर्वयोषितः ऊचुः परस्परं राजन्सानुकंपा वरूथपाः ६ महानयं चताधर्म एषु राजसभासदां येबलाबलवद्युद्धं राज्ञोविज्ञातिषद्यतः ७ क्ववज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेन्द्रसन्निभौ क्व चातिसुकुमारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेत्तस्थेयं तत्र कर्हिचित् ९ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते १० ॥

एष्यतः स्वयमपि विक्रोतिश्रवमन्योन्य इति महानयमधर्मं इत्यर्थः १० बलाबलयुद्धं प्रपंचयति क्वेति । वज्रसाराणि वज्रवत्कठिनानि सर्वाणि अंगानि ययोस्तौ समाजस्य सभायाः ८ अपराऊचुः नसभामिति अब्रुवन्तूष्णीं स्थितः इष्टं विब्रुवन् अज्ञोनजानामीति ब्रुवन् अतः प्राज्ञो न सभां प्रविशेदिति ९ १६२

162

तयाबलिभिर्माहिंस्येति सहस्रमनयोरधर्मः विक्रमे पराक्रमे कुरु मुष्टिको विक्रमतामिति ४० इतिश्री
भावार्थदीपिकायां दशमे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३ चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्दनं कंसयोषित्समा
श्वासः पित्रोश्च दर्शनम् चर्चितः निश्चितः संकल्पो यस्य सः चाणूरमल्लाद्विशिष्टो बलिष्ठत्वे

प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः बालावयं तुल्य
बलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ३८ चाणूर उवाच
न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ३९ त
स्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ४० इ
ति श्रीभागवते दशमस्कन्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३ शुक उवाच एवं चर्चितसंकल्पो भ
गवान्मधुसूदनः आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः १ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा
पद्भ्यामेव च पादयोः विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया २ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जा
नुभ्यां चैव जानुनी शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ३

रेचकेण कृतमुष्टिहस्तोरसि: ३ परिभ्रमणं हस्तादि गृहीत्वा परितश्चालनं विक्षेपो नोदनं परिरं
भो गाढं कर्म्मावपीडनं अवपातनं क्षेपः उत्सर्पणं उत्क्रम्य गमनं अपस
र्पणं पश्चाद्गमनं ... ४ ॥ ॥

श्री
भा०द०
सु०टी०
१९३

163

टि० या दोहनादिषु एनं गायन्ति ता व्रजस्त्रियो धन्याः प्रेङ्खोलनं दोलान्दोलनं उक्षणं सेचनं एकं पुत्रादौ उरुक्रमे चित्तेनै
व यानं येषां ते विषयशालिन्यो यासां ताः यद्वा उरुक्रमचित्तयोनिरुक्त्यर्थः १५ प्रातरिति या अस्य वेणुं निशम्य गृहा
त्तूर्णं निर्गम्य पथि सस्मितमुखं पश्यन्ति ता भूरिपुण्या इति १६ सभया भयसहिताः स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पुत्रयोः

यादोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेङ्खोलनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽश्रु
कण्ठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः १५ प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वण
यतोऽस्य निशम्य वेणुं निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकं
१६ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ १७ सभया
स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलं १८ तैस्तैर्नियुद्धविधि
भिर्विविधैरच्युतेतरौ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ १९ भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्र
निष्पेषनिष्ठुरैः चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह २० स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य क
रावुभौ भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत २१ ॥

स्नेहेन या शुक् तया शुचा आतुरौ विह्वलौ पुत्रयोर्बलमजानन्तौ पितरौ अन्वतप्येतां आसमाविति १८ तदा
श्रीभगवतो गात्राणां मर्दनादीनां निष्पातैः प्रहारैः वज्रनिष्पेषस्येव तीव्रः प्रतापः तद्वन्निष्ठुरैः भज्यमा
नाङ्गः ग्लानः श्येनस्येव वेगो यस्य सः चाणूरः अबाधत ताडयत् २१ ॥ ॥

वल्गनः पात्रु मभितः इति पात्रुम वृत्तो धानवः श्रीकृष्णस्य भ्रमचारिणाः उमेव्याम् वदनाम्बुजे हृदयन्तो
अपराऊचुः किं नयपणन निःसामर्षमकोपहासेन सरमः श्रावणानेनयो भिते १२ अन्याऊचुः गुणा
वतीति नृलिंगेन मनुष्यदेहेन गूढः वनस्थानानि चित्राणि माल्यानि यस्य सः गिरित्रो महादेव स्तत्सा
लक्ष्मीश्च ताभ्यामर्चिता वेत्री यस्य सः अयं भावः गिरिमां समीयस्या मये पराभूयते नारत्नत्र गुर्जधवाप
त्याः यतो या सत्र अये कृष्णो विविधक्रीडायां चतीति गच्छति १३ अहो कष्टं अन्य गुणावर्षयन्तो ा

वल्गनयात्रु मभितः कृष्णस्य वदनाम्बुजे वीक्षन्तोऽश्रमवार्णा अपश्य कोपामिवांबुभिः ११
किं नयपणतरामसरुश्चामातामत्तलोचने स्पृष्टिकप्रतिमामर्षहासमेरमपोभिते १२ गुणर्य
वतब्रजगुवोयद्यन्नृलिंगगूढः अगाणगुरुषोवन चित्रमाल्यः गाः पालयन्सहबलः क्व
णयच्चवेणुं चक्रीडयाञ्चतिगिरित्रमार्चिताङ्घ्रिः १३ गोप्यः ऊचुः किमचरत्तदस्य सुघटुं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमेकान्तधाम यशसः
सः श्रियऐश्वरस्य १४ ॥ ॥

स्मामिरनवमेरहृष्टो यं गोप्यस्तु बहुगुणारत्याङ्गहिभिः गोपरतिसप्रस्तुधा श्रीकृष्णस्य रूपेऽत्रा
गत्य पेलावण्यनसारे दृष्टेकिंच भ्रम सर्मोर्ध्व अधिके च यस्य ततत दपि नान्येन आभरणादिना सिद्धं किं
तत्तत पव पञ्चरस्य पश्चियस्यपकान्तथामायामिश्चार्तिस्तात पालनास्य सुधेश्वरस्य तत्वयः पवे

इदिवमुत्पतन्तौ तेजोयस्य सश्रीहरिः ३६ गरिष्ठत्वाय प्रतिपायेन गुरुः सावधानं निद्याप्रयत्न स्थितो नन्दहेतुः अग्र
नःभाजन तस्यापर्येव यपातयेत आत्मतेजः ३७ निवेशो निक्षेपः आत्मनामित्यर्थः तत्कारिणः सेतत्तेः मध्ये

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १६४

तमाविपतन्तमालोक्य महत्तमात्मानमाश्रितान् मनस्वी महत्मोत्याय जगृहे सोम्बिचर्मणी तेनखड्गया
णिविवरत्तमाशुपपनेयथाहरिणसव्यमेवबे समग्रहीड्वियह्रोयतेजायणोरगात्तार्यहूतः श्रमय
३६ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य वेगोपरितेगमेचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमञ्जनाभःपपातवि
३६ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य वेगोपरितेगमेवात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभःपपातवि
स्वाश्रय आत्मतेजः ३७ तं संपरीतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः हाहेति वादाः सुम
हान्स्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ३८ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्नदन्वा विचरन्स्वपन्श्व
सन् ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमाप ३९ तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ कंकन्यग्रो
धकादयः अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ४० तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसु
तः अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४१ नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः पुष्पैः
किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४२ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः तत्राभीयुर्वि
निघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ४३ शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः विलेपुः सु
स्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ४४ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल त्वया हतेन निहता
तावयं ते सगृहप्रजाः ४५ ॥

वत ४॰ तथातिरभसानाहग्रातिरभसाचेगोयेषां तान्तुयुक्तान् ४१ शोचन्त्यो विलापोक्तशुचश्रुद्धाणि ४ ४
धर्मज्ञ इत्यादीनि विलापेऽप्रमसंबोधनानि ४५ ॥ ॥ १६४

भूपृष्ठे भुवडपतितं पोथयामास सम्यगास्फालयत् पैङ्गध्वजो वज्रं यद्वाऽऽङ्गध्वजो नाम मगोऽडेश्वरस्मिन्हः कस्मि
चिद्गतस्य वेगमहतस्तस्य मोक्षजयनकाघलेक्षतः पुरुषाक्रान्ति कद्रूयते मगध्यापतत्तितद्वदपतदिति २१
नाचलन्नप्रहारेण मालाहत इवेद्विपः बाहौ निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः २२ भूपृ
ष्ठे पोथयामास तरसा तीर्णजीवितं विस्रस्ताकल्पकेशस्रग्गिरिध्वज इवापतत् २३ तथैव
व मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशं २४ प्रवेपितः
स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाङ्घ्रिपः २५ ततः कूटमनुप्रा
प्तं रामः प्रहरतांवरः अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापह
तशीर्षकः द्विधा विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः २६ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशल
के हते शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः २७ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विज
हतुः वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ २८ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः २९
ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधु साध्विति ३० हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् न्यवारयत्स्व
तूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ३१ निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् धनं हरत गोपानां
नन्दं बध्नीत दुर्मतिं ३२ वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः उग्रसेनः पिता चापि सानुगः प
रपक्षगः ३३ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः लघिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्ग
मृदितः पीडितः दुर्बुद्धिपक्षे भ्रमतेन २३ कलाभ्यां कृतौ २८ साधु साध्विति वदन्तः ३० ज्यायत्र

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१६५

तदेव दर्शयति उवाचेत्यादि अष्टभिः श्लोकैः प्रीणयन्सादरं स्तुवन् २ अस्मत्तः अस्मन्निमित्तेन नित्यमुत्कण्ठित
योरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां कृत्वा बाल्यपौगण्डकैशोराः न तत्तद्वयस्यानुभवसुखानीत्यर्थः तेनाभवन्नि
त्यस्मत्तः पुत्राभ्यामिति सामान्याधिकरण्येन वा ३ आवाभ्यां दैवहतेनावित्याह न लब्ध इति पितृगेहस्था बाला
यां मुदं विन्दन्ते तामनलब्धेति एवं तावत् श्लोकद्वयेन युवयोरावयोश्च कामहानिर्जातेत्युक्तं ४ आवयोः पुनर्गु
र्वपरिचर्यालोपेन धर्महानिरपि जातेत्याह सर्वार्थसंभव इति सर्वेषां धर्मार्थकाममोक्षाणां संभवो यस्मिन्स देहो

उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरं २ श्रीकृष्ण उवाच ना
स्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ३ न लब्धो दै
वहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदं ४ सर्वार्थसंभवो दे
हो जनितः पोषितो यतः न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्म
ना च धनेन च वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ६ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं गु
रुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः मोघमेते

भा॰ स्कं॰ १० अ॰ ४५ ॥

यतः याभ्यां जनितः पोषितश्च तयोः पित्रोर्निर्देशं मात्रमपि मर्त्यः शतसंवत्सरमात्रेणायुषा न प्राप्नोति ५ त
योः पित्रोः यः पुत्रः कल्पः समर्थः सन्नपि देहेन धनेन च पित्रोर्वृत्तिं जीविकां न संपादयेत् तं प्रेत्य लोकान्तरे
यमदूताः स्वमांसं खादयन्ति हीति ६ किंच मात्रादिषु भरणमकुर्वन्नपि फलं जीवितं च भवतीत्याह मा
तरमिति अबिभ्रत् अपुष्णन् श्वसन्नपि मृततुल्य एवेति ७ तत्तस्मान्नौ आवयोः मोघमेव व्यर्थमनवेतो रक्षन्त्य

॥ ७ ॥
टी॰
१६५

165

अनागमामितित्वपन्नमार्याभिधानेनेत्वदीयायत्वाविरहिताइगृहीयेनशोभतेइतिमहत्स्याभिधाने ४५ एव
कृत्स्नः प्रभवेत्यस्मादितिप्रभवः अप्ययेत्यस्मिन्नित्यप्ययः सचसचनेदवध्यानेतदवताननोकतेषोलेयस्य
मः ४८ आश्वास्यपर्यष्वस्तुष्ठापुत्रऔतिविज्ञायजगदीश्वरौतत्तात्वेतिशंकितौनसस्वजातेनालिंगितवन्तौ किं
तवबद्धांजलीइतितस्थतुरित्यर्थः ५१ इतिश्रीभावार्थेदशमेचतुश्चत्वारिंशः ४४ पंचचत्वारिंशकेऽपि।

त्वयाविरहितापत्यागृहीयंपुरुषर्षभ नशोभेतेवयमिवनिष्क्रान्तोत्सवमंगला ४६ अनागसां
त्वंभूतानांकृतवान्द्रोहमुल्बणं तेनेमांभोदशांनीतोभूतध्रुक्कोलभेतशं ४७ सर्वेषामिह
भूतानामेषहिप्रभवाप्ययः गोप्ताचतदवध्यायीनक्वचित्सुखमेधते ४८ शुकउवाच राजयोषित
आश्वास्यभगवान्लोकभावनः यामाहुर्लौकिकींसंस्थांहतानांसमकारयत् मातरंपितरंचैव
मोचयित्वाथबंधनात् कृष्णरामौववंदातेशिरसास्पृश्यपादयोः ५० देवकीवसुदेवश्चविज्ञा
यजगदीश्वरौ कृतसंवंदनौपुत्रौसस्वजातेनशंकितौ प्रमत्यहूनाइस्मीइमलेदाम्मललाल
या बीभत्सचरितंकेसेसबीभत्ससमारयत् ५२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुश्चत्वारिंशः
४४ शुकउवाच पितरावुपलब्धार्थौविदित्वापुरुषोत्तमः माभूदितिनिजांमायांततानजनमो॰

तनेदादिसान्त्वने उग्रसेनाभिषेकश्चगुरोर्वासाधुसंगमः उपलब्धार्थौविदितेश्वरतत्त्वयथार्थौ उपसमीपे
आवयोःपुत्रत्वस्यासांसारिकपरमसुखभोगासर्वमेवलब्धौ आवामीश्वराविति प्राप्तःपरमज्ञानन्ह।
पोर्णायामस्मात्तथाभूतौनौज्ञात्वामायिश्रमस्त्रेमति अनयोर्ज्ञानेनाममकिंदुर्लभःस्यात् दुर्लभत्वमपिपुत्रत्व
याप्रेमआतत्त्वानीमेवतान्नज्ञानमाभूदिति निजांमायां [illegible] नवानिति १ ॥ ॥

श्री· भा·द· प्रा·टी· २६६

266

भूयामात्मनोप्यधिकोलयोपविनीनवाञ्छायेमनदित्याह पित्रोरिति आत्मनो देहाद्यात्मजेभ्योधिकाहि प्रीति
रिति २२ देवकीवसुदेवयोः पुत्रोगुर्वोलालसात्मजो विलिनवाञ्छामित्याह सपितेति २३ सव्रजव्रजवासिभिः
सहितेजप्यानिखवर्णारजनीतिरिक्तकैप्याद्यियाजादीनितत्प्रभृतिभिः २५ पुरोधसागर्गाचार्येणाद्विजसे

कृष्णनंदसमामाघभगवान्देवकीसुतः संकर्षणश्चराजेंद्रपरिष्वज्यदनन्दनः १२ पितर्युवाभ्यां
स्निग्धाभ्यांपोषितौलालितौभृशं पित्रोरभ्यधिकाप्रीतिरात्मजेष्वात्मनोपिहि २२ सपिता सा
चजननीयोपुष्णीतांस्वपुत्रवत् शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैःपोषरक्षणे २३ यातयूयंव्रजंतात
तवयेचस्नेहदुःखितान् ज्ञातीन्वोद्रष्टुमेष्यामोविधायसुहृदांसुखं २४ एवंसांत्वय्यभगवान्नंद
सव्रजमच्युतः वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामाससादरम् २५ इत्युक्तस्तौपरिष्वज्यनंदःप्रणय
विह्वलः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रेसहगोपैर्व्रजंययौ २६ अथशूरसुतोराजन्पुत्रयोःसमकारयत् पु
रोधसाब्राह्मणैश्चयथावद्द्विजसंस्कृतिं २७ तेभ्योदाद्दक्षिणागावोरुक्ममालाःस्वलंकृताः
स्वलंकृतेभ्यःसंपूज्यसवत्साःक्षौममालिनीः याःकृष्णरामजन्मर्क्षेमनोदत्तामहामतिः ता
श्चाददादनुस्मृत्यकंसेनाधर्मतोहृताः २८ ततश्चलब्धसंस्कारौद्विजत्वंप्राप्यसुव्रतौ गर्गा
द्यदुकुलाचार्याद्गायत्रंव्रतमास्थितौ २९ ॥

स्कृतिरुपनयनं २७ गावोगाःरुक्मस्यमालाःविद्यंतेयासांताःक्षौमवस्त्रमालावतीः २८ याःपूर्वंमनोद
त्ताःश्रीमन्नतापवाददत् नत्वताःकंसेनाहृताःसत्पराजगोष्ठादाक्षिप्यहृताःइत्याहकंसेनाधर्मतोहृता

२६६

दुर्हृदा कंसेन ९ त्वमेवाज्ञापयेति मा वादत्याह ययातिशापादिति तव त्वयादवत्वयादवत्वे
पि मदाज्ञाया न दोष इति भावः १३।१४ मम नाहरणीयता किं नास्तीति चेत् तत्राह मयीति मत्प्रसादेन सर्वे

तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ९ श्रीशुक उवा
च इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् १० सिं
चन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ११ एवमाश्वा
स्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम् १२ आह चास्मान्महाराज
प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने १३ मयि भृत्य उपासीने
भवतो विबुधादयः बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः १४ सर्वान्स्वान् ज्ञातिसंबं
धान् दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् १५ सभाजितान्
समाश्वास्य विदेशावासकर्शितान् न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् १६ कृष्ण
संकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः १७ वीक्षन्तोऽह
रहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजं नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् १८ तत्र प्रवयसोऽप्या
सन्युवानोऽतिबलौजसः पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः १९ ॥

भविष्यतीत्यर्थः १५ स्वान् ज्ञातीन् संबंधांश्च दिग्भ्य आनीयेति १६ सिद्धाः पूर्णाः कृष्णरामाभ्यां गतो
निवृत्तो ज्वरः संतापो येषां ते १७ सदयस्मितवीक्षणं यस्मिंस्तत् १८ प्रवयसो वृद्धा अपि युवानो

श्री॰
भा॰द॰
सू॰श्री॰
१६१

चित्रायोगः १३ माल्यग्रथनविकल्पाः १४ शीर्षापीडयोजनं १५ नेपथ्यायोगः १६ कर्णपत्रभंगः १७ ग
न्धयुक्तिः १८ भूषणाभूषणं १९ इन्द्रजालं २० कौमारयोगाः २१ हस्तलाघवं २२ चित्रशाकापूपभ
क्ष्यविकारक्रियाः २३ पानकरसरागासवयोजनं २४ सूचीवानकर्म २५ सूत्रक्रीडा २६ वीणाडमरुक
वाद्यानि २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनं ३१ नाटकाख्यायिकाद
र्शनं ३२ काव्यसमस्यापूरणं ३३ पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः ३४ तर्ककर्माणि ३५ तक्षणं ३६ वास्तु
विद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानं ४० आकरज्ञानं ४१ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२

267

द्विजन्तयोस्तन्महिमानमद्भुतं मेलस्यराजश्रुतिमानुषीमति संमेऽप्यपत्यासमहार्णवेन्द्रतंबाले
प्रभासेवरयो बभूव ह ३०॥

मेषकुक्कुटभावयोगविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनं ४४ उत्सादनं ४५ केशमार्जनकौशलं ४६
अक्षरमुष्टिकाकथनं ४७ म्लेच्छतर्कविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानं ४९ पुष्पशकटिका ५० निमि
त्तज्ञानं ५१ यंत्रमातृकाधारणमातृकासंवाच्यं ५२ मानसीकाव्यक्रिया ५३ अभिधानकोषः ५४ छ
न्दोज्ञानं ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषाः ५९ आकर्ष
क्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायिकानां ६२ वैजयिकानां ६३ वैयासिकानां च विद्यानां ६४ इति
चतुष्षष्टिकलाः छंदयामास ततः प्रभासेनामहत्त्वे महार्णवेन्द्रतंबालवरयामास ३१ यमः ॥

प्रकर्षेणाभद्गति आभ्यामितिप्रभवौ अत एव सर्वज्ञौ स्वतःसिद्धममलं ज्ञानं प्रच्छादयन्तौ नरचेष्टितैः ३२ यथा यथावत् उपसाद्य आराध्य गुरौ वृत्तिमनिन्दितां ग्राहयन्तौ गुरुमुपेतौ उपगतौ सेवितवन्तौ आदृतौ ३३ तयोर्द्विजवर इति शुद्धो भावो यासां वृत्तीनां ताभिरनुवृत्तिभिः साङ्गोपनिषदः अङ्गानि शिक्षादीनि उपनिषद्भिः सहितान् ३४ सरहस्यं मन्त्रदेवताज्ञानसहितं धर्मान् मन्वादिधर्मशास्त्राणि न्यायपथान् मीमांसा

प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ३१ अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः काश्यं सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तिपुरवासिनं ३२ यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दितां ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ३३ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः प्रोवाच वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदो गुरुः ३४ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधां ३५ सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्त्तकौ सकृन्निगदमात्रेण तौ सञ्जगृहतुर्नृप ३६ ॥ ॥

दीन् आन्वीक्षिकीं विद्यां षड्विधां सन्धिविग्रहयानासनद्वैधमाश्रय इति एवं षड्विधां राजनीतिं ३५ सकृन्निगदमात्रेण एकवारं गुरोरुच्चारमात्रेण ३६ तावतीः चतुःषष्टिकलाः ताश्चैवं तन्त्रे प्रोक्ताः गीतं १ वाद्यं २ नृत्यं ३ नाट्यं ४ आलेख्यं ५ विशेषकच्छेद्यं ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणं ८ दशनवसनाङ्गरागः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयनरचनं ११ उदकवाद्यमुदक

श्री
भा० द०
पु० टी०
२६८

हेटीरे ४८ अनिलवन्रंहोयस्यतेनपर्जन्योमेघनदत्रारवोयस्योन ४९ नष्टमदृष्टेनतत्तुमलब्धंधनेयाभि
स्ताइव ५० इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ४५ षट्चत्वारिंशकेशोषमुद्धवंप्रेष्यतद्गिरा य
शोदानंदयोःश्रुक्रेकृष्णःशोकापनोदनं कामचारोद्विजातिःमन्यरिपुस्यातिसयतः गुरोर्ज्ञानमनुश्रा
प्यमखागोपीरुपादिशान् सोतनमतिरहस्येमन्त्रीत्रिसाध्यमितितदर्थः उद्धवेविपिनेछिद्दलीनामि

गच्छन्तोस्वगृहंवीरैकीर्तिर्वीमतत्पावनी छेदोमयायातथामातिमवर्थविहपराव ४८ शुकउ
वाच गुरुणैवमनुज्ञातोरथेनानिलरंहसा आयातोस्वपुरंतातपर्जन्यनिदनेनवै ४९ स्वनन्
दन्प्रजाःसर्वाहृष्टाराममजनार्दनौ अपश्यन्त्योबहृहानिनष्टलब्धधनाइव ५० इतिश्रीभागव
ते०दशमेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ४५ शुकउवाच वृष्णीनांप्रवरोमन्त्रीकृष्णस्यदयितःसखा शि
ष्योबृहस्पतेःसाक्षादुद्धवोबुद्धिसत्तमः १ तमाहभगवान्प्रेष्ठंभक्तमेकान्तिनंक्वचित् गृही
त्वापाणिनापाणिंप्रपन्नार्तिहरोहरिः २ श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धवव्रजंसौम्यपित्रोर्नौप्री
तिमावह गोपीनांमद्वियोगाधिंमत्संदेशैर्विमोचय ३ तामन्मनस्कामत्प्राणामदर्थेत्यक्तदे
हिकाः येत्यक्तलोकधर्माश्चमदर्थेतान्बिभर्म्यहं ४ ॥

तिबुद्धिसत्तमःबुद्धिमतिश्रेष्ठः १ गोपीनांविशेषतःसंदेशकारणमाहतामइतिमय्येवसंकल्पात्मकंमनो
यासांताः अहमेवप्राणायासांताःमदर्थेत्यक्तदेहिकाःपतिपुत्रादयोयाभिस्ताःततःकिमतआहये
त्यक्तलोकधर्माइतिसनिमित्तंत्यक्तोलोकधर्मोइदानेउक्तस्वतत्साधनानिचयैस्तान्बिभर्मिपा
लयामिसंवर्धयामीत्यर्थः ४ ॥

268

पंचजनस्य अंगे ग्रहार्थीत् स च महान् ममासाध्य इत्यर्थः ४० सपर्यां पूजां ४३ सर्वेषां भूता
नामाशया अन्तःकरणानि तानि आलयो निवासो यस्य तं ४४ निजकर्मबंधनं यस्य तं तथाभू

तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्य निषीदतुः
क्षणं सिंधुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ३८ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां योऽसा
विह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ३९ समुद्र उवाच नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंच
जनो महान् अंतर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोऽसुरः ४० जलमाविश्य तं हत्वा नापश्य
दुदरेऽर्भकः तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ४१ ततः संयमनीं नाम यमस्य
दयितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ४२ शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजा
संयमनो यमः तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्व
भूताशयालयं लीलामनुष्ययोर्विष्णो युवयोः करवाम किं ४४ कृष्ण उवाच गुरुपु
त्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनं आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ४५ तथेति ते
नोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ४६ सम्यक्संपा

तमपि मच्छासनपुरस्कृतः मच्छासनेनाग्रे कृतः आनय त्वं ततस्तेन दीयत इत्यर्थः ४५ वत्सेति प्राधा
न्येन एकस्य संबोधनं गुरोर्निष्क्रियो गुरुदक्षिणा युष्मद्विधयोर्गुरोः कामानां मध्ये को नु कामोऽव

पुज्ञौ कामौ नामावशिष्टौ ४८ ॥

[illegible]

169

धेऽसद्भूहः १३ अर्चयन्पूजयामास १४ साधूनामिति कर्मणि षष्ठी १७ गावो गाः गिरिं गोवर्द्धनं १८ अपि द्रक्ष्या
यास्यति द्रक्ष्याम इति किं १९ श्रीकृष्णोपकारस्मरणाद्विह्वलः सन् उपमानेनाभिभूयस्तदाह दावाग्निरित्यादि त्रि
वान् वर्षाच्चेति ह्यपात्त्वर्षाच्चेति अन्येभ्यश्च दुरतिक्रमेभ्यो मृत्युभ्यः श्रीकृष्णेन रक्षिताः स्म २० किंच स्मरतामिति

सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितं हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मषण्डैश्च मण्डितं १३ तमागतं समाग
म्य कृष्णस्यानुचरं प्रियं नंदः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् १४ भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशि
पौ सुखं गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः १५ कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः आ
स्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः १६ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना सा
धूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा १७ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् गोपा
न्व्रजं चात्मनाथं गावो वृंदावनं गिरिं १८ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान्सकृदीक्षितुं तर्हि द्रक्ष्या
म तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणं १९ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः दुरत्ययेभ्यो मृत्यु
भ्यः कृष्णेन सुमहात्मना २० स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितं हसितं भाषितं चां
ग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः २१ सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुंदपदभूषितान् आक्रीडानीक्ष्यमा
णानां मनो याति तदात्मतां २२ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ सुराणां महदर्थाय गर्गस्य

लीलया यो गेन निरीक्षितं अंग हे उद्धव २१ न केवलं शिथिला एव किंतु पात्ते तु परमेतीत्याह सरिच्छैले
ति सरित्पर्वतावनोद्देशाच्चतान् आक्रीडान् क्रीडास्थानानि २२ सुराणामर्था
यमहदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा २३ ॥ रामः

तासां वियोगमाविर्दर्शयति द्वयेन मयिततं अतिविरहोत्कंठ्येन विह्वलाः परवशाः गोकुलात् निर्गमनसम
ये पुनरागमिष्यामीति प्रत्यागमनसंदेशाः तैः मदीयाबल्यो गोप्यः मदात्मिकाः अतितासां सात्मा
स्वदेहे यदि स्यात् तर्हि विरहतापेन दह्येतैव मयि वर्तमानत्वात् जीवंतीति भावः ६ संदेशाभवतीनं
वियोगोपीभिः सुहातत्वेन तदंगसंगलब्धानिति सूचयति ७ व्रजे वर्णयति पंचभिः वासिताः पुष्पवत्यो गा

मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः स्मरंत्योंग विमुह्यंति विरहौत्कंठ्यविह्वलाः ५ धारयं
त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ६ शुक उवा
च इत्युक्त उद्धवो राजन्संदेशं भर्तुरादृतः आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलं ७ प्राप्तो नंदव्र
जं श्रीमान्निम्लोचति विभावसौ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ८ वासितार्थेभियु
ध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः धावंतीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ९ इतस्ततो वि
लंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च १० गायंतीभिश्च कर्मा
णि शुभानि बलकृष्णयोः स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितं ११ अग्न्यर्कातिथिगोवि
प्रपितृदेवार्चनान्वितैः धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमं १२ ॥

वृषैः नदितं भित्ते प्रमितो युध्यद्भिः शुष्मभिः मत्तैः गोवृषैः नादितं व वास्राभिः धेनुभिः स्ववत्सकान्प्रति ९ वि
लंघद्भिः उत्प्लवद्भिः गोदोहशब्दैः सहाभितो रवाः मंडनमंडनपत्रादि रूपरूपाणि देहीत्यादयो यस्मि
न्नं वेणूनां निःस्वनेन १० गायंती निर्गोपीभिः गोपैश्च सुविराजितं ११ अग्न्यादिर्चनान्वितैः धूपैश्च म

॥ ॥ ८ श्रीकृ

श्री॰
भा॰ द॰
सू॰ टी॰
१२॥

270

न्यायेवाह यस्मिन्निति द्वाभ्यां कर्माशयं कर्मणां यत्कर्मवासनां निर्हृत्य त्यक्त्वा ब्रह्ममयः स्वरूपस्तन्मया
न् अर्कवर्णः शुद्धसत्वमूर्तिः सन् परां गतिं तत्पदं याति ३२ अखिलस्यात्मा चासौ हेतुश्च तस्मिन्कारणेन म
नुष्याकृतौ महात्मनि पाणिग्रहणौ भवन्तौ भक्तिं कुरुतः अतः कृतकृत्यावित्यर्थः ३३ अतस्तमाह आगमिष्य
तीति पित्रोर्युवयोः यात्तद्यं व्रजं गत्वा तव यच्च स्नेहदुःखिनां तानीनवां हृत्मेष्यामीति विधाय दी स्व

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशा
त इमौ पुराणौ ३१ यस्मिन्जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् निर्हृत्य कर्माशय
माशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ३२ तस्मिन्भवन्तावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्य
मूर्तौ भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यं ३३ आगमिष्यत्यदीर्घेण
कालेन व्रजमच्युतः प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान्सात्वतां पतिः ३४ हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं
सर्वसात्वतां यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ३५ मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृ
ष्णमन्तिके अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ३६ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्य
मानिनः नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमोऽपि वा ३७ रामः ॥

मिति यदाह कृष्णः तत्सत्यं करिष्यतीत्यर्थः ३४ कालविलम्बमसहमानौ प्रत्याह मा खिद्यतामिति हे
महाभागौ अन्तिके इदानीमेव समीपे वा कुत इत्यत आह अन्तर्हृदीति तर्हि सर्वैः किमिति न दृश्यते तत्राह
ज्योतिरिति तथा यथा मथनेन विना न दृश्यते तथा भक्तिं विना हृत्स्थोपीति भावः ३६ अहो प्राप्तामेव तस्य
त्विहागमने स्वस्यास्ति प्रियाप्रियत्वादीन्विहाय न मे गच्छते मन्यते तत्राह न ह्यस्येति ब्रह्म प्रियाद्यो न हि सन्ति

॥ ४६
१२॥

न केवलं तद्वचनानुसारेणैव व्यवहारमेवाह्यपीत्याह कंसमिति २४ इभराट् यष्टिमिव तालत्रयं महा
सारं धनुर्बभञ्ज २५ अखिलगुरुत्वमेव जनकत्वेन नियन्तृत्वेन चाह एतावितिद्वाभ्यां कुंदहेत्येतौ विश्वस्य बी
जयोनी निमित्तोपादाने ननु पुरुषप्रधानयोर्बीजयोनीति प्रसिद्धं मतं तत्राह पुरुषः प्रधानमिति पुरुषः प्रधा
नेभ्यामपि अन्तः प्रधानपुरुषावेष्टितावित्यर्थः एवं जनकत्वमुक्त्वा किंच अन्वीय भूतेषु अनुप्रविश्य भूता

कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः २४ तालत्रयं महा
सारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् बभञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिं २५ प्रलम्बो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो
बकादयः दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया २६ श्रीशुक उवाच इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृ
ष्णानुरक्तधीः अत्युत्कण्ठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि
च शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा २८ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः वी
क्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा २९ उद्धव उवाच युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद
नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ३० ॥ ॥

नात्र उपहितस्य विलक्षणस्य चिन्मात्रभेदस्य ज्ञानस्य च जीवस्य ईशाते ईशाते नियन्तारौ भवतः ऊतः पुराणौ
मूलादीनामनादित्वात् कारणत्वेन नतत्त्वनियन्तृत्वमित्यर्थः ननु सृष्ट्यादिसमावेशात्मनुष्यादिवत् जन्म
दर्शनात्तस्यान्येभ्यः को विशेष ३१ ॥ ॥

श्री
भा॰द॰
स्कं॰टी॰
१२२

मणिभिः कांच्यादिभूषितैः अज र्विकर्षन् नवस्रजं केकनालोल्लसत्याया सोन्ताः चलेतो निर्नवा तेन हारासया
सा कुंडलैः त्विषितः कपोलायस्मो ग्रहणानि कुंकुमानि ये पुत्तोन्या मनाग्नियासोत्ताय वेत्तास्तु ४५
सा कुंडलैः त्विषितः कपोलायस्मो — नदाप्तसोकम ४७ सक्रोधमाह अक्रूर इति अग्रे साधितवानित्यर्थं साधकः नदाह्यं येन नीत इति
नदाभ्रसोकम गोप्यः ४७ सक्रोधमाह अक्रूरयति अग्रे साधितवा नित्यर्थं साधकः नदाह्येनतीतयति नदासाधितेन कार्येण
४८ कमलगातयित्वा पुनः किमर्थमागतः इत्यापाकवकार्यं सम्भावयति किमिति नदासाधितेन कार्येण
४८ कमलबातयित्वा पुनः किमर्थमागतः इत्याणकाकार्यसंभावयतिकिमिति
तदीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजुरज्ज्विकर्षभुजकेकणस्रजः चलन्नितंबस्तनहारकुण्डलत्विषत्कपो
लालकुंकुमाननाः उद्गायतीनामरविन्दलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः दध्नश्च निर्मन्थनश
ब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममंगलं ४६ भगवत्युदिते सूर्ये नन्दद्वारि व्रजौकसः दृष्ट्वा रथं
शातकौंभं कस्यायमिति चाब्रुवन् ४७ अक्रूर आगतः किंवा यः कंसस्यार्थसाधकः येन नीतो म
धुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ४८ किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिं इति स्त्रीणां वद
तीनामुद्धवो गात्कृताह्निकः ४९ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६ श्रीशुक उ
वाच तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलम्बबाहुं नवकंजलोचनं पीताम्बरं पुष्करमालिनं लस
न्मुखारविन्दं मणिमृष्टकुण्डले १ ॥
प्रेतस्य भर्तुः पारलौकिकं प्रेतस्य कंसस्य निष्कृतिमौर्ध्वदैहिकमस्माभिः कृत्वा साधयिष्यते किमन्मांसैः पिंडान्
इति ४९ इति श्री
दास्यते इत्यर्थः एवं वदतीनां स्त्रीणां ततः तस्मिन्नेव समये कृतस्नानादिनियम उद्धव आगत इति ४९ इति श्री
भावार्थे दशमे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६ सप्तचत्वारिंशके पक्षे प्रसादेण गोपिकाः बोधयित्वोद्धवस्त
त्वमथुराम्यागमत्पुरीम् १ रामः ॥

१२२

171

सोपिजन्मकर्मादिरहितोपिक्रीडाप्रयोजनःसन् साधूनांपरिपालनायसदसन्मिश्रयोनिषु सात्विकराजसतामसयोनिषु यज्ञदेवादिमत्स्यादिनृसिंहादियोनिषुकल्पते आविर्भवतीत्यर्थः ३९ ननुजन्मकर्मादिरहितस्यकुतस्तत्तद्गुणत्राह सत्वमितिक्रीडन्नतीतोपिक्रीडन् तथापिमायागुणैः इदंदृष्टान्तर्थः भ्रमविघ्नापायेजीवस्यकर्तृत्वेतद्दृष्टान्तेनाह यथाविघ्नेयेवकर्तृत्वमिति ४० सदृष्टान्तमाह यथेतिभ्रमरिकाभ्रमणेपरिभ्रमणेतयोपलक्षितयादृष्ट्याभ्रमद्भिर्भ्राम्यतीति यथाभ्रमतीयतएवंचित्तेकर्तरिसतितत्रचित्तेक

नमातानपितातस्यनभार्यानसुतादयः नात्मीयोनपरश्चापिनदेहोजन्मएवच ३८ नचास्यकर्म वालोकेसदसन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थःसोपिसाधूनांपरित्राणायकल्पते ३९ सत्वंरजस्तमइति भजतेनिर्गुणोगुणान् क्रीडन्नतीतोत्रगुणैःसृजत्यवतिहन्त्यजः ४० यथाभ्रमरिकादृष्ट्याभ्राम तीवमहीयते चित्तेकर्तरितत्रात्माकर्तेवाहंधियास्मृतः ४१ युवयोरेवनैवायमात्मजोभगवान्हरिः सर्वेषामात्मजोह्यात्मापितामातासईश्वरः ४२ दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच विनाच्युताद्वस्तुतरांनवाच्यंसएवसर्वंपरमार्थभूतः ४३ एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीतानंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन् गोप्यःसमुत्थायनिरूप्यदीपान्वास्तून्समभ्यर्च्यदधीन्य

नेरिमति तत्रचित्तेअहंधियाआत्माध्यासेन आत्माकर्तास्मृतःयथाज्ञानदृष्टेरिति ४१ किंच युवयोरेवनायमात्मजःकिंतुसर्वेषामपितत्रापिनात्मजएवकिंतुपुत्रमित्रादिस्वरूपोपीतिसर्वात्मत्वनिरूपणेनमोहनिरस्यते हेतुःसर्वमेनकोतियुवयोरेवेतिद्वाभ्यां ४२ दृष्टमिति श्रुतादिनावस्तुतरांतदतिरेकेणवस्तुत्वेनवाच्यंनिर्वचनीयंवस्तुनास्तीति ४३ दीपान्निरूप्यप्रज्वाल्यवास्तून्देहल्यादीन् ४४ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१२२

प्रियेन श्रीकृष्णेन मां प्रसादयितुं प्रस्थापितो यद्दूतस्तमिति कल्पयित्वाब्रवीत् यद्वा तन्मित्रं प्रियप्रस्थापितो दूत इव इति क-
ल्पयित्वा मधुकरं पादे पतितं वामेवाब्रवीदित्यर्थः ११ हे मधुप कितवस्य धूर्तस्य बन्धो नोऽस्माकमंघ्रिं मा स्पृश सामान्येन मा
कारेण प्राप्तं यत्तेनार्थः तत्किमित्यपेक्षायां कृष्णवर्णो यतस्त्वं ममूर्गोत्रैर्हि तेनैकारणेन त्वमागतः सप
त्न्याः कुचाभ्यां विलुलिता सम्मर्दिता श्रीकृष्णस्य या वनमाला तस्याः कुंकुमैः श्मश्रुभिः एवं श्मश्रुभिरुपल
क्षितः किं तत्तासामेव माननीनां प्रसादं मधुपतिर्वहतु किं मम तत्प्रसादेन तस्य यदुसदसि विडम्ब्यं उपहासा

172

काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसङ्गमम् प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ११ गोप्युवा
च मधुप कितवबन्धो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः वहतु म
धुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् १२ सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं
पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक् परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृ
तचेता उत्तमश्लोकजल्पैः १३ रामः ॥

स्पदं तु ततः यस्य दूतः त्वमीदृक् ईदृशः १२ ननु किमित्येवमवजानीय किं वा वस्तेनापकृतं तत्राह स
कृदिति भवादृक् त्वादृशोऽमेताः सुमनसः कुसुमानि यथा त्यजेति तर्हि तत्र श्रीर्हि वत्ता वित तस्य पादपद्म
श्रीः कथमेव ते विदितं मयेत्याह अपीति वत बत उत्तमश्लोकजल्पैः मिथ्याकथाभिः प्रायो प्रायो
हृतचेताः वयं तु न लक्ष्मीवद्विचक्षणा इति भावः १३ ॥ रामः १२२

अपीत्यपूर्वदर्शनस्य सः अच्युतस्य वेषो भूषणानि च यस्य सः कार्ये उत्तो वा कस्य चेति वदन्त्यः ते परिवव्रुः
१२ पार्षदे सेवके ४ पित्रोः प्रियचिकीर्षयान्यत्र हेतुः स्नेहानुबन्ध इति ५ अन्यथा गोव्रजे तस्मिन्नुत्पन्ने हेतुः श्रा
न्यो क्षिति अर्थकृता कार्यनिमित्ता विडम्बनकरणमात्रेण नतु नानिकी मैत्री पुंभिरिति हसन्तो ६ अस्य वात्सल्ये दा

स विस्मिताः कोऽयमपीच्यदर्शनः उत न्यकस्याच्युतवेषभूषणः इति स्म सर्वाः परिवव्रुरन्तिकास्तमुत
मश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् २ तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः रहस्यपृच्छन्नु
पविष्टमासने विज्ञाय सन्देशहरं रमापतेः ३ जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतम् भर्त्रेह प्रेषितः
पित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ४ अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे स्नेहानुबन्धो बन्धूनां
मुनेरपि सुदुस्त्यजः ५ अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बनम् पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनः
स्विव षट्पदैः ६ निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो द
त्तदक्षिणम् ७ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां
स्त्रियम् ८ इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्कायमानसाः कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः
९ गायन्त्यः प्रियकर्माणि रुदन्त्यश्च गतह्रियः तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः १० ॥

र्शनैः अपीच्यः निःस्वमित्यादिना दत्ताद् दक्षिणा येन तं याज्यं ७ पतितो विगतफले वृक्षे रतां भुक्त्वा भुक्तां
तामित्यर्थः ८ त्यक्तलौकिकाः त्यक्तलोकव्यवहाराः ९ प्रियस्य कर्माणि गायन्त्यः तथा तस्य बाल्यकै
शोरयोः यानि कर्माणि तानि संस्मृत्य संस्मृत्य गतह्रियः सत्यो रुदन्त्यश्च तं मधुकरं दृष्ट्वेति पूर्वक्रियेयत्तद्वयं

श्री॰
भा॰द॰
पू॰टी॰
१२३

पादमूले प्रणिपतन्तं त्वामहमवैमि । विज्ञातवानस्मीति एवमुक्त्वा तु हृदि पीतं प्रियतमं शिरसि न्यस्तं पादं विसृज्य तस्यास्ते चेतस्माहवेद्मीति ।
मुकुन्दादभ्येत्य ततः शिक्षितैस्त्वमित्यर्थः । हस्त्येदं तत्कर्म अभिज्ञाः स्मस्तकारैः प्रियोक्तरचनाभिः अनुनयविदुषः प्रार्थनाचतु
रस्तेते मदं मद्देवैर्मुकुन्दस्य त्वमथ्याविश्वसनीय इति भावः नन्वितेन किमपराद्धं तत्राह स्वकृत इति स्वकृते तेन दय
या विसृष्टा अपत्यपतयो अन्यलोकाः अपत्यानि च पतयश्च इह लोकश्च अन्यलोकाश्च धर्माः ताभ्यस्त्वयाभिस्ताः नः अ
कृतचेताः असंयतचित्तः यो विसृजन्न अस्मिन् श्रीकृष्णे किमनुसन्धेयमित्यर्थः १६ किंच श्रीकृष्णस्य पूर्वाणि
कर्माणि अत्र सन्धानो विश्रम्भहेतुः नास्तीत्याह मृगयुरिवेति मृगयुर्लुब्धकः स्वयं कपीन्द्रं वालिनं व्यवधाय वि

विसृज्य शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् स्वकृत इह विसृष्टापत्य
पत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किंनु सन्धेयमस्मिन् १६ मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रिय
मकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानां बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दु
स्त्यजस्तत्कथार्थः २ यमः ॥

व्यधत् लुब्धधर्मा क्रौर्यवान् अलब्धकोऽहितं सोऽस्मत्कामो विध्यति अयं तु नतथा अतो वृथाकदिन इत्यर्थः
तथा स्त्रियं च शूर्पणखां स्त्रीजितः सीतायत्तेः कामयमानां विरूपां छिन्नकर्णां
नासिकां अकरोत् रामावतारे तथा बलिमपि बलिमत्त्वा भक्ष्यं यथा ध्वाङ्क्षवत् काकवत् अवेष्टयत्
वबन्ध वामनरूपेण बलिना यो दत्तः विष्णुयागे तत्पादे बलिपूजां गृहीत्वा विष्णुपादं गतः अथो तु पदि
त्यर्थः तत्स्मात् असितस्य कृष्णस्य सख्यैः अलं एव वेत् किमिति तत्कथार्थस्त्यजस्तत्कथाद्वयोर्थ

273

श्री॰ ॥ ४७ ॥
पू॰
१२३

हेकाले बहुधा कुर्वन्त मस्मात्प्रसादलाभाय गायतीति मत्वा आह किमिहेति पुराणां पुरातनं बहुयोत्र
भूते विजयस्त्वायस्यतस्य श्रीकृष्णस्य सामग्रतया स्वात्प्रस्ता मामग्रतः ततप्रसंगो गीयता मितिरष्टाः श्री
कृष्णस्य प्रियाः तेन पूजिता इतिवा तेनालिंगिता तेन कथिता वाधिता ऊचाता कृष्ण रोगायासोताः तवेष्टम
पेक्षितं दास्यतीति १४ भोस्मात्तन्मेवंवोचः त्वामनुस्मृत्या नेगाविज्ञावः त्वोप्रसादयित्वेसामादिष्टवानि

किमिह बहुषडङ्ग्रेगायसि त्वं यदूनामधिपतिमखिलानामग्रतो नः पुराणम् विजयस्वसमा
त्वीनो गीयतां तत्प्रसंगः कृपितऊचकृतलेकल्पयेंतीष्टमिष्टाः १५ दिविभुविचरमायांको
स्त्रियस्तत्तु रागाः कपटकविरहासमर्थविजृंभमध्याः स्मः चरणरजउपास्तेयस्यभृतिर्वयका प्र
पिचकृपणपक्षेक्षेत्तमश्लोकयाहः १५ ॥ ॥

ति स्वतस्राह दिवीति दिविभुवि रसातलेयाः स्त्रियाः सुताः कानामध्गुरागाः नकाश्चन तदितिभा
वः येनस्वोत्कर्षः कपटीनकविरणहासेनमर्विजृंभो यस्य श्रीकृष्णस्य हेकपटेतिवा किंचस्यचरणरा
जः श्रीःसेवते तत्रवयं कास्ते पृकाः स्वपिचेयेपयो वेतन्पाविकृपणपक्षेकृपणानुकम्पिनिपुरुषे इत्तमश्लो
कणाह्रो यस्याभक्तीतितत्कथाकथनीयेत्वयेतिभावः १५ ॥ ॥

प्रियसखेति हे प्रियसख प्रियसमाश्रीकृष्णस्य त्वं पुनः प्रेषितः किंतु मागतो
पराहीयमानान्पुनः गमनेप्रत्याह प्रियसखेति हे प्रियसख प्रियसमाश्रीकृष्णस्य नः पुनः अर्थितः किं मत्तो
तिहे प्रेत्य मे माननीयः प्रत्यागतवान् किं मनुकं पिप्राप्तुमिच्छसीत्यर्थः तद्दूयस्व राधिष्ठ मम्मानितेअपि
हृनयसीति सकमतोऽस्मान्द्रष्टव्यान्संहेदमिथुनीभावोयुष्माकंपार्श्वसमीपेकथनेनयस्मिन्नयाहेसा
स्वश्रीर्नोमवक्षः साकं सहैव सततमास्तेन जाप्युरस्येव तेनसमं त्रिना मतोऽस्तु ते अपिवेति वत्तराधे

प्रियसखपुनरागाः प्रेयसाप्रेषितः किंवरयकिंमनुरुंधेमाननीयोऽसिमेवा नयसिकथमि
हास्मान्दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसिसौम्यश्रीर्वधूः साकमास्ते २१ अपिवतमधुपुर्यो
मार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति सपितृगेहान्सौम्यबंधूंश्चगोपान् क्वचिदपिसकथानः किंकरी
णांगृणीते भुजमगुरुसुगंधंमूर्ध्न्यधास्यत्कदानु २२ श्रीशुकउवाच अथोद्धवोनिशम्यैवं
कृष्णदर्शनलालसाः सांत्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत २३ उद्धवउवाच अहोयूयंस्म
पूर्णार्थाभवत्योलोकपूजिताः वासुदेवेभगवतियासामित्यर्पितंमनः २३ ॥

हेसौम्यगुरुकुलादागत्यआर्यपुत्रः श्रीकृष्णः अधुनाकिंमधुपुर्यांवर्ततेकदाचिदपिनोऽस्माकंवार्ताम्पृच्छति
अगुरुवत्सुगंधंभुजंनोमूर्ध्निकदास्यतीति २२ श्रीकृष्णदर्शनोत्सुकागोपीः प्रियसंदेशैः सांत्वयन्प्रत्य
संतावदिदमभाषत २३ तदाहयूयमिति अहोइतिस्मन्नमेयंपूर्णार्थाः कृतार्थाः २३ ॥ ॥

अपि च जानीम एव तत्कथा अपि त्रिवर्गलतानां मूलोन्मूलनीमिति तथापि तत्त्यक्तुं न शक्नुमः किं तर्हि यस्य
यदनुचरितेति यस्यानुचरितमेव लीला तदेव कर्णपीयूषं तस्य विप्रुट्कणिका तस्याः सकृददनेनैव ततो
न विधूता निरस्ता द्वन्द्वधर्मा रागादयो येषां ते अत एव विनष्टा अस्मत्तुल्या दीना दुःखिता इति शेषः गृहकुटुम्बं विहाया
दीना भोगहीना विहंगा अपि भिक्षुचर्यां प्राणाहुतिमात्रं चरन्तीति अतस्त्याज्यापि त्यक्तुं न शक्नुम
इति निद्रापरत्वेऽप्येतावत्प्रोक्तोऽर्थः इत्युज्ज्वलेऽपि परमार्थको यमर्थः विधूतद्वन्द्वधर्म इत्यन्तः समासः सर्वं त्यक्त्वा च
ते च अविनष्टा च सत्तेषु न द्वन्द्वधर्मेणोऽविनष्टा एवं सपदि तन्नाशनमेव दीनं तच्छो गृहकुटुम्बं हित्वा कुटुम्बं विहाय दीना र

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः सपदि गृहकुटुम्बं दीन
मुत्सृज्य दीना बहव इह विहंगा भिक्षुचर्यां चरन्ति १८ वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमन्त्रिन्
भण्यतामन्यवार्ता १९ ग्रामः ॥

वा किंचनाधीरा इति वा पाठः बहवो विहंगा हंसा इव सारासारविवेकचतुराः भिक्षुचर्यां परमहंस्यं च
रन्ति तस्मादेवं परमपुरुषार्थरूपत्वात् इत्युज्ज्वलकथार्थमिति १८ ननु किमेवं दूषणं वर्णयेव स्माक
रक्षि किमेवं नावोचदित्यत आह वयमिति हे उपमन्त्रिन् दूत आलापमियं वार्ता यतः कुलिकस्य व्याधस्य गी
रुतं गीतं मृगा यथार्तं सत्यमिति श्रद्दधानाः कस्मात्स्वबुद्धिभार्याः हरिण्यः पारैः हताः तस्या हेतोर्दहृशुरेव
क्रियस्य कुटिलस्य वाक्यं तत्सत्यमिव श्रद्दधानाः स्मृत्येत्यो वयमसकृदेतत् ददृशिम कितवस्य नखैः स्प
र्शः तेन तीव्रः स्मररुजः पीडा तस्मात् अन्यवार्ता भण्यतां कथ्यतामिति १९ ग्रामः ॥

श्री॰ भा॰ द॰ मू॰ टी॰ १२५

L75

नन्वात्मनो भूतादिरूपत्वेन दोषप्रसंग इत्यत आह आत्मेति आत्मा तु शुद्धः कुतः ज्ञानमयः गुणात्ययः न गुणेषु स्वेवे
तीति तथा न ततः अतिरिक्तः व्यतिरिक्तः तदपि कुतः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः न त्वहंकारवत्स्वयमेव माया
त्मकोऽनात्मवस्थानमिति कुतः शुद्धत्वेतितत्राह गुणेष्विति मायाकार्यमेनान्तमिति भिर्वियुक्तेन मन्त्र आत्महृदय
प्रतीयते न स्वतन्त्रत्वार्थः कुतो मनोनिरोधेन तदभावादिति व्यतिरेके दर्पीतिष्ठितु मनोनिरोधविदितो येनेति
३१ उत्थितः भूमानत्वत्र्यालित्याभिभूतमेवस्वमध्याययति एवं बाधितानपि इन्द्रियार्थान् प्राणादीन् येन म
नसा ध्यायेत ध्यायेद्वेन्द्रियाणि येन प्रतिपद्यते प्रयतात्मनः विनिर्वृत्त अनलस्सः सन्निरुध्यान्नियच्छे

आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ३० आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः सुषु
प्तस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीर्यते ३१ येनेन्द्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः तन्निरुध्या
दिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ३२ एतदन्तः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणाम् त्यागस्त
पो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ३३ यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् मनसः सन्निक
र्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ३४

दिति तावता च कृतार्थो भवतीत्याह एतदन्त इति एवं मनोनिरोधः अन्तः समाप्तिः फलं यस्य सः समाम्ना
यो वेदः स तत्र पर्यवस्यतीत्यर्थः योगोऽष्टाङ्गः सांख्यमात्मानात्मविवेकः त्यागः संन्यासः तपः स्वधर्मः
दमः इन्द्रियदमनमार्गभेदेऽप्येकत्र पर्यवसाने दृष्टान्तः समुद्रान्ता आपगा नद्य इवेति ३३ ननु किमन्या
निवास्माकमात्मविद्योपलोभयसि वयं तु सर्वं सदस्मकलगुणालंकृतेन त्वया विरहेण वसाम इति
चेत्तत्राह यत्त्वयामिति दूरे यदहं वर्ते तन्मदनुध्यानार्थं तच्च ध्यानेन मनसः सन्निकर्षणामिति ३४ १२५

श्रेयोभिः श्रेयःसाधनैः अनुत्तमा अतिश्रेष्ठा २५ अवृणीत वृतवत्यः २६ सर्वात्मभावः एकान्तभक्तिः अ-
धिकृतः प्राप्तः भगवत्प्रेमप्रवृद्ध्यै ध्यानेन ममैव महाननुग्रहः कृत इति २७ भर्तुः श्रीकृष्णस्य रहस्करः र-
हस्यकार्यकर्ता २८ भवतीनां मया सह वियोगो नास्ति कुतः सर्वात्मना सर्वस्योपादानकारणत्वेन
अतएव सर्वेषु मनआदिकार्येषु अनुगतत्वेन स्थितत्वादिति सदृष्टान्तमाह यथेति भूतेषु चराचरेषु भूता-

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४
भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५ दि-
ष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानि च हित्वावृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परं २६ सर्वात्मभा-
वोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः २७ श्रूयतां प्रियसंदेशो
भवतीनां सुखावहः यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८ श्रीभगवानुवाच भवतीनां वि-
योगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही २९ तथाहं च मनःप्रा-
णभूतेन्द्रियगुणाश्रयः आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ३० ॥ ॥

नि यथा वाय्वग्निः वायुसहितोऽग्निः वायुश्चाग्निश्चेत्यर्थः तथाहं चेति मनआदीनि कार्याणि गुणाः कारणानि ते-
षामाश्रयत्वेनानुगत इत्यर्थः २९ ननु कारणत्वे सर्वानुगतत्वे च कारणान्तरे सर्वानुगतत्वे च कार्यकारणभे-
दः स्यात् अत आह आत्मन्येवेति ननु नित्यसिद्धस्य कुतः तद्रूपतेत्यत आह भूतेन्द्रियगुणात्मनाहं हिंस्येति ।
पाठः तद्रूपेणेति ननु निर्विकारस्य कुतः तद्रूपतेत्यत आह आत्ममाययानुभावेनेति ३० ॥ ॥

श्री० भा० द० पू० टी० १२६

अन्या ऊचुः ताः किमिति कुमुदे ह्यत्यलेः कुंदे स्वरूपपाकेन रम्ये हे दावने कांणीतिचरणावृद्धाणीयस्यां ता
स्यागलेन गाढ्या अस्माभिः प्रियाभिः इंद्रिता मनोज्ञा कथा यस्य सः तदायाम निपाससे ये मताः कदाचित्
किं नु स्मरति न वा स्मरति ४३ स्वनिमित्तेन पाकेन तत्समानः अम्मान्नः गोत्रैः करस्पर्शैः हिमैः सञ्जीवयन् किंचन्न
स्मरतीति ४४ अन्या ऊचुः कस्मादिति अनन्यगतित्वेन पूर्वमात्रावसत् सम्प्रति महद् एवर्यं प्राप्तः कस्मादि
हागमिष्यतीति ४५ अन्यास्तत्परमार्थमूचुः किमस्माभिरिति वनेचरीभिः अन्याभिर्वा राजकन्याभिः सा

तः किं निपाः स्मरति यास्तदा प्रियाभिर्हे हे दावने कृमुदकुंदपाणीकरम्ये रेमेक्वणच्चरणनूपुरया स्मा
मगोष्ठ्याम स्माभिरीडितमनोज्ञकथा कदाचित् ४३ अप्येष्यतीह दाशार्हः तप्ताः स्वकृतया शुचा
चा सञ्जीवयन् नु नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ४४ कस्मात् कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः
नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ४५ किमस्माभिर्वनौकाभिरन्याभिर्वा महात्मनः
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४६ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला त
ज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ४७ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् अनि
च्छतोऽपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ४८ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे सङ्कर्षण

हात्मनो धीरस्य किंच श्रीपतेः तत्पुत्रस्य स्वतएवाप्तकामस्य अतएव कृतात्मनः पूर्णस्य किं को प्ययं
क्रियेत न कश्चिदित्यर्थः ४६ यतो वयमाशाग्रहणैःसह पारतंत्र्यमगतिः सैवास्मान् आज्ञापयतीति अतो नैराश्यमेव
परं सुखं तच्चापि दुष्करमित्याहुः परमिति स्वैरिणी कामचारिणी ४७ संविदमेकान्तवार्तां ४८
किंच तत्र हि सृतोवतावादः स्यमस्ति सपितास्माकं सभवतीत्याह सरित्सैलेति त्रिभिः आचरिताः

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धे दशमस्कन्धे

दशम० स्क० अ० ४७ ॥ ॥ ॥

१२६

एतदुपपादयति त्रिभिः यथा दूरचरइति ३५ उपेष्यथेति सायुज्यमात्रमिति चेदत्राह येति ३६ हे कल्याण्यः
एव स्वभर्तृभिः प्रतिबद्धा यावत्ता क्रीडता मया सह अलब्धक्रीडा अलब्धरासा मामापुः प्रापुः प्रतिबद्धा व्रजे स्थिता
इति पाठः तत्र श्रीकृष्णस्य संदेशानागताः स्मृतिः स्मरणं याभ्यस्ताः प्रीतिमार्याद्वितीया ३८ यदूनामहितः पापः
अपि आह कृतीडः खलु दिष्ट्येति आनंदे आप्तैः आप्तैः हितैर्वा सह ३९ अन्या ऊचुः कथमिति तासां वाक्यैर्विभ्र-

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्त्तते स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेक्षगोचरे ३५ मय्यावेश्य म-
नः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३६ या मया क्रीडि-
ता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ३७ शुक उवाच एवं
प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृती ३८ गोप्य ऊचुः दि-
ष्ट्याहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोघकृत् दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेच्युतोधुना ३९ कथं
रतिविशेषज्ञः प्रियः स पुरयोषितां नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ४० कच्चिद्गदाग्र-
जः सौम्य करोति पुरयोषितां प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ४१ अपि स्मरति नः
साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित् गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ४२ ॥

मैश्चानुभाजितः ४० अन्या ऊचुः कच्चिदिति नोस्माकं करणीयां प्रीतिं पुरयोषितां करोतीति स्निग्धं च तत्
सव्रीडहासेनोदारमीक्षणं तेनार्चितः ताभिः अस्माभिर्वा पुनरन्या ऊचुः किमनया चिंतया अ-
स्मान् कचित्स्मरतीति किं ग्राम्या अविदग्धाः ४२ ॥ ॥

श्री
भा॰ द॰
टी॰
१२०

177

किंच इयं प्रसादो महत्त्वकारणं न स्यवन जातिराचारो ज्ञानं वा कारणं किंतु केवलं भजनमेवेत्याह क्वेमा इति मा
द्यात् भजतः श्रेयः ननु ब्रह्मोपयुक्तः सेवितः अगदराजः अमृतं यथेति ५९ अतोऽतः पूर्वं चायं गोपीषु भगवतः प्र
सादइत्याह नायमिति श्रियोवक्षःस्थितायाअपि नितरामेकान्ततोरतिर्यस्यास्तस्याः श्रियोपि नायं प्रसादः अनुग्रहोस्ति नलिन
स्येवगन्धो रुक्कान्तिश्च यासां स्वर्योषितामप्सरसामपि नास्ति अन्याः पुनर्दूरतो निरस्ताः रासोत्सवे कण्ठस्य भुजदं

क्वेमा स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावाः नन्वीश्वरोनुभजतोविदुषो
पिसाक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराजइवोपयुक्तः ५९ नायं श्रियोऽङ्ग उनितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां न
लिनगन्धरुचां कुतोन्याः रासोत्सवेस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६०
आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनां या दुस्त्यजं स्वजनमा
र्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां ६१ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्यो
गेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परि
रभ्य तापं ६२ वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६३

डाभ्यां गृहीत आलिङ्गितः कण्ठः तेन लब्धा आशिषो याभिः तासां गोपीनां यदुदगादाविर्बभव ६० आस्तां
तावद्गोपीनां भाग्यं ममत्वेतावत्प्रार्थ्यमित्याह आसामिति गोपीनां चरणरेणुभाजां गुल्मादीनां मध्ये यत्कि
मप्यहं स्यां त्यागे साक्षात्प्रभूतानां या इति आर्याणां मार्गं धर्मं च हित्वा ६१ पुनस्ता एव विशिनष्टि या वै इति
योगेश्वरैरपि आत्मनो चिन्तितं तैः स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य तापं जहुरिति ६२ एवं महत्त्वं प्रतिपा
द्य नमस्करोति वन्दे इति ६३ ॥

१२०

हे उद्धव कथं श्रीकृष्णकथां विस्मरामीति ५२ श्रीकृष्णमधोक्षजं ज्ञात्वा तं च स्वात्मानं ज्ञात्वा ५३ विनुदनश्र पनयन् ५४ सरिद्वनगिरिद्रोण्यादिषु प्रत्येकं श्रीकृष्णलीलास्पृष्टादिभिः संस्मारयन् रेमे ५६ श्रीकृष्णावेशेनात्मनो विक्लवं आर्ताः गोपीः नमस्यन् नमस्कुर्वन् उत्तमनो गोपस्त्रीनमस्कृतिरप्यनुचिता न भवतीति दर्शयितुं तासां महत्त्वं पंचभिर्जगौ उवाच ५७ एता इति एताः परं केवलं तनुभृतः सफलजन्मानः रूढभावाः

पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं बत। श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५० गत्या ललितयो
दारहासलीलावलोकनैः। माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५१ हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथा
र्तिनाशन। मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवात् ५२ श्रीशुक उवाच ततस्ताः कृष्णसन्देशैर्व्यपे
तविरहज्वराः। उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५३ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदन्
शुचः। कृष्णलीलाकथां गायन् रमयामास गोकुलं ५४ यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः।
व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया ५५ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् द्रुमान्। कृ
ष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसां ५६ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवं। उद्धवः परम
प्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ५७ उद्धव उवाच एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्म
नि रूढभावाः। वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ५८ ॥ ॥

परमप्रेमवत्यः यदिति यद्रूढभावं भवभियो मुमुक्षवः मुनयो मुक्ताश्च अपि वाञ्छन्ति वयं भक्ता अपि अतः अनंतस्य कथारसरागो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिः विप्रशौक्रसावित्रयाज्ञिकैः त्रिभिर्जन्मभिः किं कोऽतिशयस्तन्न
नः सर्वं सर्वेतमः इत्यर्थः यद्वा अनंतकथाहरगो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिः चतुर्मुखजन्म
भिः अपि किमित्यर्थः ५८ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१२८

178

प्रसादितो येषु तामापादितः आत्मादेहो यया मम प्रीतेव ह्रीतेन योऽङ्गतं स्मितं तथेषु विभ्रमे भुतन्मतेरी।
हितैः युपलालिता ५ अनलोपायं णादन्यनस्याः पुष्पेनाह्लीति दर्शयितं पुष्पलेपायेत्यर्थः नवपुष्प
स्यात्मनविवत्सया ६ ऊर्वादीनां रुजोमस्जतीति तिसिद्धं नीचग्णा ७ काममेव ग्राहकत्तरहस्यावाचा नव

सा मुञ्चनाले पुङ्कलभूषणास्वगोधतोह्लुलक्षधास्ववादिभिः प्रसादितात्मोपमसारमाधवे मत्रीड
लीलान्तिमत्तविभ्रमेहितैः ५ आहूयकान्तानवसंगमक्रियाविधोकिताके का भूषितेकरे प्रह
हपाद्यामधिवेपपद्मया रमेनलपायंणा पुष्पलेपाया ६ स्तनगतमञ्जवयोरसः तथाह्लादि
तेत्यनतत्पुराणेनरुजोमस्जती दोर्भ्यां स्तनांतरगतपरिरभ्य कान्तमानेद मूर्तिमजह्लादतिदीवंता
पम ७ सर्वकैवल्यनायते प्राप्यऽस्यापमीप्सं भ्रगगागापणानाह्लोऽभंगोदमयावत ८ आहो
च्छातामिह श्रेष्ठदिनानि कतिचिन्मया रमस्वनोत्महत्यक्तं संगतं तुरहेतवः ९ तस्यैकामव
रहत्वा मानयित्वा च मानदः महोह्रवेनसर्वेषाः स्वधामागमदर्पितम् १० इत्याद्यं समाराध्यवि
लसेवैश्वरेश्वरम् योहणीतमनोग्राह्यमसत्वात्कमनीयमसौ ११ अक्रूरभवनंकंसः सहसामोहवश
मः किंचिच्चिकीर्षयन्मागादक्रूरप्रियकाम्यया १२ सतान्नरवरश्रेष्ठानाराधीत्यस्वबान्धवान् प्रत्यु
त्यायप्रमुदितः परिष्वज्याभिनन्द्य च १३ ननामकृष्णं रामंच सतैरप्यभिवादितः पूजयामासविधि
वत्कृताससनपरिग्रहान् १४ पादावनीजनीरापोधारयेच्छिरसान्नृप अर्हणेनाबरैर्दिव्यैर्गन्धस्रग्भू

गोप्यश्च सातत्रिष्ठतिङ्गर्भयास्वक्तेकृतार्थत्वेनतस्यानसंदेहः ८९ काममथवावरंत्तंदत्वामानयित्वा चाले
कारादिद्योतिः १० मनोग्राह्यंविषयसुखं असत्वात् तच्छात् ११ किंचित्चिकीर्षयत् हस्तिनापुरप्रस्थाने।
कारयितुमिच्छन्नित्यर्थः अक्रूरप्रियकाम्यया च १२ आश्रयइतिविच्छेदः आसवत्तोधारयतित्यर्थः १५॥ १२८

अनुज्ञाप्य अनुज्ञां प्राप्य आमंत्र्य पृष्ट्वा ६४ अस्माकं मनसो वृत्तयः कृष्णपादांबुजाश्रयाः स्युः अभिधायिनीः अ
भिधायिन्यः ६६ कृष्णे रतिः स्यादिति ६७ ६८ नंदादीनां श्रीकृष्णादिभ्यो भक्त्युद्रेकमाह उपायनानि चाऽदादिति ६
तिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ अष्टचत्वारिंशके प्रकाशः कुब्जामंदिरं गतः अक्रूरस्य गृहं गत्वा तेग

श्रीशुकउवाच अथगोपीरनुज्ञाप्ययशोदांनंदमेवच गोपानामंत्र्यदाशार्होयास्यन्नारुरुहेरथं ६४ तं
निर्गतंसमासाद्यनानोपायनपाणयः नंदादयोनुरागेणप्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६५ मनसोवृत्तयो
नःस्युःकृष्णपादांबुजाश्रयाः वाचोभिधायिनीर्नाम्नांकायस्तत्प्रह्वणादिषु ६६ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां
यत्रक्वापीश्वरेच्छया मंगलाचरितैर्दानैरतिर्नःकृष्णईश्वरे ६७ एवंसभाजितोगोपैःकृष्णभक्त्यानरा
धिप उद्धवःपुनरागच्छन्मथुरांकृष्णपालितां ६८ कृष्णायप्रणिपत्याहभक्त्युद्रेकंव्रजौकसां वसु
देवायरामायराज्ञेचोपायनान्यदात् ६९ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः
४७ शुकउवाच अथविज्ञायभगवान्सर्वात्मासर्वदर्शनः सैरंध्र्याःकामतप्तायाःप्रियमिच्छन्गृहंय
यौ १ महार्होपस्करैराढ्यंकामोपायोपबृंहितं मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः २ गृह
तमायांतमवेक्ष्यसासनासद्यःसमुत्थायहिजातसंभ्रमाः यथोपसंगम्यसखीभिरच्युतंसभाजयामा
ससदासनादिभिः ३ तथोद्धवःसाधुतयाभिपूजितोन्यषीदुर्व्यामभिमृश्यचासनं कृष्णोपि
तूर्णंशयनंमहाधनंविवेशलोकाचरितान्यनुव्रतः ४ ॥ ॥

जाह्नेयमादिशत् सैरंध्रीकाममापूर्यप्रार्थितामनोरथम् अक्रूरस्यततःकृष्णःतेनपार्थानमोदयत् महा
र्हैःरत्नैःउपस्करैःमहोपकरणैराढ्यमिति कामोपायैःतद्दीपकैःस्रगादिभिःसर्वथादिलेपैःउपबृंहितं यथायथा

भा० द० ३५६

श्री०
भा०टी०
दू०टी०
१२४

179

किंचास्तो नावनबन्धोऽथन साक्षायतो विद्योपादे जीवात्मन्येपि नबन्धो नेवमोक्षोस्तीति आह देहाद्युपाधेरिति भवो
जन्मतन्मूला भिदा साक्षादात्मस्वरूपतो नस्यादिति ननु तर्ह्येविधाभेदबन्धायाकिंमोक्षोनीहतः सोमितिचेन्नहि वा
धाभावात्तथत्वे बन्धोपीत्याह अतोत्र अतस्मिन्यतो न अविद्या अतो न बन्धो न मोक्षश्च एवमुभौ न स्यातामित्य
र्थः ननु बन्धविवेकमोक्षयोरज्ञानवान्ये जनाः इदं तेषु ज्ञानादृष्टवानभिन्नत्वात् कथं भ्रमेणनाल्पतम आह निका
मइति अतिशये साक्षात्मभिप्रायात्तद्रूपः त्वयनेमास्माकं अविवेकएवपरमेवेभ्रान्तइतियद्वानः अविवेकएव

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिदात्मनः स्यात् अतो न बन्धस्तव नैव मोक्षः स्यातान्नि
कामस्त्वयि नोऽविवेकः २२ त्वयोदितोयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः बाध्येत पा
षण्डपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति २३ स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमप
नेतुमिहासि भूमेः अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् २४
अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पु
नाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः २५ ॥ ॥

तवोभौ न स्यातामिति २२ ननु तर्हि रामावताराम चरितानि च युक्तानि तत्राह अविद्याकल्पितान्येव किंत
र्हि तेन हि स्थैर्येत्तत्त्वलीलेत्याह त्वयेन त्वयोदितइति सत्त्वं ग्राणायेस राजानः तेषामक्षौहिणीशतानां वधेन भूभार
मपनेतुं सोयानस्ये महावतीर्णोऽसीति २४ अतएवं भूतस्य तव आगमनेन कृतार्थोस्मीत्याह अद्येश
अचितेः पात्र अपनोवसतयो गृहा नेयोवनादपिबहु पुण्याः कृताः यावता ते साक्षात्प्रविष्टाः कथंभूतः य
स्य तवपादजलिलमेव गंगा त्रिजगत्पुनाति अतएव पंचयन्नदेवतामूर्तिः सत्वं जगद्गुरुरिति २५ ॥ ॥ १२४

वां गुणयोः कृत्स्नमिदं प्रहृत्तेऽसमर्पितं च १२ वां इदं कृत्स्नमित्यादि व्यवहारदृष्ट्योक्त्वा परमार्थमाह गुणा इति ज
गन्मयो गुणवान्कृतः जगद्धेतुः तदपि कृतः प्रधानपुरुषौ तदात्मको भवानेव भवतो विना परं कारणं कार्यं च नास्ती
ति १३ ननु प्रत्यक्षादिसिद्धं कथं नास्तीत्युच्यते अत आह आत्मन्ह्येतत् इति हे ब्रह्मन् अयं प्रपञ्च इति वा पाठः रज
आदिशक्तिभिः आत्मनैव सृष्टमिदं विश्वमत्वा विषय कारणत्वात् अनुप्रविष्टोऽपि अप्रविष्ट एव स्थितः आत्मा
त्वन्तगोचरे यथा भवति तथा बहुधा भवानेव प्रतीयते १४ एकस्यैव बहुधा प्रतीतिस्सदृष्टान्तमाह यथा हीति

अर्चितोऽस्मि त्वया पूर्वं भवेऽस्मिन् ... अर्जुन ... अक्रूर उवाच
दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कृत्स्नम् भवद्भ्यां ... समर्पितम् १२ गुणप्र
धानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ भवद्भ्यां न विना किञ्चित्परमस्ति न चापरम् १३ आत्मसृष्टमिदं
विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगोचरं १४ यथा हि भूतेषु चराचरे
षु मह्यादयो योनिषु भान्ति नाना एवं भवान्केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतंत्रो बहुधा विभाति २१ सृ
जस्यथो लुम्पसि पासि विश्वं रजस्तमः सत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते

योनिषु स्वस्यैव रूपान्तरेण अभिव्यक्तिस्थानेषु चराचरेषु भूतेषु प्राणमहीप्रभृतीनि कारणान्येव नाना भान्ति
आत्मयोनिषु स्वकारणेषु भूतभौतिकेषु जीवोऽपि नरमृगादिशरीरेषु बाल्यवृद्धाद्यवस्था भवन्ता
तथा प्रतीयते इति तद्वाक्यैर्वार्थमात्मतंत्रः स्वतंत्रः हरणम् २ ननु सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन सगुणत्वेन च ममकिं जीव
वद्बन्धः नहि न हीत्याह सृजसीति तत्तद्गुणकर्मभिर्वेत्यर्थः यतः क्वचित्कदाचिदपि बंधहेतुरविद्या
ज्ञानत्वेनैवास्ति अतः सूत्यते आह ज्ञानात्मन इति मायया आत्माश्रया या वा वरकत्वादिति भावः २२ ॥ ॥

४८

गतायुषस्तम्राङ्गणवसेतीतिकृष्णः क्रान्तोवयंयेस्वपुत्रादुर्योधनादयः नष्टपोनमतृतोतितथात
तोयहकृष्णपनेत्रः २४ इतिश्रीभागवतेदशमस्कन्धेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ कृतयवाणतमेनगतोनाहतो
गजाहृय गतः स्वभ्रातृपुत्रेषुवृद्धावेषाम्यमागमत मोवृत्तमाणायथाोक्षितःतत्कृतदेवज्ञानमायतना
दिभिरेकितं १ वाह्लीकपुत्रः सोमदत्तःभारद्वाजोद्रोणःगौतमःकृपाचार्यः ३ अध्ययनस्ययनायाक्रा

तेषुराज्ञोम्बिकापुत्रोभ्रातृपुत्रेषुदीनधीः समोनवर्ततेसूनोःपुत्रवृषणोयेहकृ २४ गच्छजा
नीहितमैहस्तमधमाफ्रवा विज्ञायतद्विधास्यामोयथाणाभहृद्भवेत् २५ इत्यक्रूरमनादि
एषभगवान्हरिरीश्वरः सेकर्षणोहवाभ्यावेततःस्वभवनेययो २६ इतिश्रीभागवतेदशम
स्कन्धेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ शुकउवाच सगत्वाहस्तिनपुरंपौरवेन्द्रयशोङ्कितं ददृशेत
त्राम्बिकेयंसभीष्मंविदुरंपृथां १ सहपुत्रंचबाह्लीकंभारद्वाजंसगौतमं कर्णंसुयोधनंद्रो
णिंपाण्डवान्सुहृदोपिरान् २ यथावदुपसंगम्यबन्धुभिर्गान्दिनीसुतः संपृष्टस्तैःसुहृद्वा
र्तांस्वयंचापृच्छदव्ययं ३ उवासकतिचिन्मासान्राज्ञोवृत्तविवित्सया दुःप्रजस्याल्पसा
रस्यखलच्छन्दानुवर्तिनः ४ तेजओजोबलंवीर्यंप्रश्रयादींश्चसद्गुणान् प्रजानुरागंपार्थेषु
नसहद्भिश्चिकीर्षितम् ५ कृतंचधार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलं आचख्यौसर्वमेवास्मैपृथा

विदुरएवच ६ ॥ ॥

पाले ३ दुष्प्रजस्यदुष्टाप्रजासंततिःपुत्रादयःअसत्तुअस्यअल्पसारस्यमेदधृतेःखलानांकर्णादीनां
छन्दमिच्छामनुवर्तितेशीलंयस्यतितथातस्य ४ तेजःप्रभावओजःपाटवादिनैपुणंवीर्यंशौर्यंनसहृ
द्भिःसहमानैःचिकीर्षितंहृतउपरिकर्तुमिष्टं ५ गरस्यविषस्यदानादिकमपेशलमन्याय्यंतेजःइत्यादि

२८

180

स्वमनोरथाः परिपूरिता इति तद्धनानाह कः पंडित इति द्वाभ्यां अतो गिरः सत्यवाक् त्वत्तोऽपरं शरणं कः समीपं गच्छे
त् यतो भवान् मित्तानां कामान् ददाति आत्मानमपीति २६ नः अविवेकिनां तत्रापि ग्रहेषु गृहे २७ वो युष्मा
के प्रजाः पुत्रैः हितं श्रेयो वयमिति २९ नन्वन्नृभिः देवा सेव्या इति प्रदेत तत्राह देवाः इति स्वार्थाः स्वकार्यं साध
नपराः साधवस्तु केवलं परानुग्रहपराः परमार्थं तत्तु साधय एव देवाः इति तत्र एव सेव्या इत्यर्थः तर्हि मृच्छिला

कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात्। सर्वान्ददाति सुहृदो भज
तोऽभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य २६ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगे
श्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः। छिन्ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीय
मायां २७ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः। अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव
२८ श्रीभगवानुवाच। त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा। वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्चानु
कम्प्याः प्रजा हि वः २९ भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः। श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः
स्वार्था न साधवः ३० न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादे
भा.द. व साधवः ३१ स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया। जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व त्वं गजाह्वय
३२ पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः। आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ३३ ॥

मयाः किं देवा दर्शनेनैव त्यत आह न हीति ३१ अम्मयानि तीर्थानि मृण्मयाः याश्च देवाः भवंति अपि तु भवो
त्यैव ते यावत् साधवस्तानि तेषां च महत्त्वं तत्र मित्याह ते पुनन्तीति ३२ किं च चिकीर्षया गादिति यदर्शनं कार्यमि
ति म इति नः सुहृत्तमस्त्वं भवान् श्रेयः अतः पांडवानां श्रेयश्चिकीर्षया गत्वा ह यथा ज्ञात्वा परमधर्मं गच्छे
ति यदि चेति दृष्टं कार्यं दृष्ट्वा ज्ञातो य इत्यर्थः ३३ ॥ ॥

श्री
भा॰ द॰
पु॰ टी॰
१८१

वेपुभिः यमकृतमात्रादिभिः सोऽहं वनाहितेऽज्ञोपत् १६ तदिति भ्रातर्युपरतेति पांडोः पुत्रेषु मत्त्वराजासनेऽव
मास्थितः युतिकृतात्मभवततथात्वेवर्तमानः भीष्मोवाप्यतीत्याह धर्मेणेति १७ १८ तमोनरकेऽह
तमहं तत्रस्वयमिति भावः १९ नतावात्मजानामात्मजादिषु कथमममत्वेस्यानवाहनेहवेति भ्रत्यो नित्योमे
वासः समयकुस्थितिः २० नतत्तावत्तत्वतिमरणयोः स्ववेदः खेयोः केनापिसाहित्येनास्तीत्याह एकश

याप्यत्वराजानममभ्येत्यविधमेपुत्रलालसे मवदन्तहन्दोमयोवेपुभिः सोऽहं वोदितं १६ अकाः
मोमोवैचित्रवीर्यस्तेऽत्रणोकीर्तिवर्धने भ्रातर्युपरतेपोडावधुनामनसास्थितः १७ धर्मेणाया
लयत्नुवींप्रजापालेनरंजयत् वर्तमानः सम स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्यसि १८ अन्यथात्वाच
न्नलोकेगर्हितोयास्यसेतमः तस्मात्त्वमेवर्तस्वपांडवेषात्मजेषु च १९ नेहत्वात्यंतमेवा
सः कहिंचित्केनचित्सह राजन्स्वेनापि देहेन किमुजायात्मजादिभिः २० एकः प्रसूयते जंतुः
एकएवप्रलीयते एकोनुभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुष्कृतं २१ अधर्मोपार्जितंवित्तंहरंत्यन्येल्पमेध
सः संभोजनीयापदेशोर्जलानीवजलौकसः २२ पुष्णातियानधर्मेणस्वबुद्ध्यातमपंडितं तेऽकृ
तार्थंप्रहिण्वंतिप्राणारायः सुतादयः २३ ॥

ति किंच यदा च महत्त्वमेतितदापि क्लेशोपार्जितवित्तापहारित याप्युत्रनामानःपात्रवएवतेयाश्च्याह अधर्मे
ति २२ संभोजनीयाः पोष्याः पुत्राद्यस्तेव्यपदेशोः अल्पमेधसोऽल्पबुद्धेर्यस्ततस्याधर्मार्जितवित्तं हरंति ज
लौकसो मत्स्यादयो जीवभूतानि जलानि यथा तद्वदिति २२ २३ ॥ १८१

सत्कर्मणां फलदो मायया योगेश्वरी न पुरायस्या त्वा १८ अपिकिंत्रा
तत्कथनात्सर्वेत्तरोः कृष्णायाद्वत्तमाहकृष्णाविति अत्सत्णां कलाले मायया योगेश्वर्यिनी त्वमपि यस्याः त्वा १८ अपि किंत्रा
मया ज्ञाला त्वियये मेक्षत्वेयाक्षमसञ्चात् ५ सोत्वथिष्यतिकिं ९ हेमहायोगिन् महात्मा गुरुः उपायो मा।
यास्तीति हे विश्वात्मन् सर्वान्तर्यामिन् हे विश्वभावन विश्वपालक अथ पन्नापाराणागतो अवसीदंतीति त्यति
अपि स्मरेत्यन्तः कृष्णावज न्म निलयं स्मरेत्यस्मकलेहतां १ अपिस्मरेत्यनः
कृष्णात् भ्रातरे या मेषक्रोपस्य त्यते उवाचजन्म निलयं स्मरेत्यस्मकलेहराणं ७ भ्रातरो भगवान्कालः पार
मोस्यपितरो भ्रातरश्चेमे भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयामात्यपवच ८ भ्रातरो भगवान्कालः पार
लोभक्तवत्सलः पैतृष्वसेयान्स्मरतिरामश्चाम्बुजेक्षणः ९ सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमि
182 मिव सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् १० कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्व
भावन प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीं ११ नान्यत्तव पदाम्भोजात्पश्यामि शरणं नृ
णां बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२ ॐ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने
योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता १३ शुक उवाच इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं
प्राक्रन्दद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही १४ समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः सान्त्वया
मासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५ ॥ ॥
११ अपवर्गिकात् मोक्षप्रदात् १२ शुद्धाय धर्मात्मने ब्रह्मणे अपरिच्छिन्नाय परमात्मने जीवस्वरूपाय योग
गोश्वराय योगाय अणिमादियुक्ताय तत्तनाम्ने १३ प्रपितामही कुन्ती रोदत १४ कृष्णयाः समदुःखसमेन दुःखे यस्य सः तत्
स्याः पुत्राणामुत्पत्तिहेतुभिः धर्मजन्नकैः धर्मानिलेन्द्रादिभिः तत्कथनैरित्यर्थः १५ ॥ ॥